МИГРАЦИЯ
И ОБЩЕСТВЕНО РАЗВИТИЕ
Том 2

MIGRATION
AND SOCIAL DEVELOPMENT
Volume 2

МИГРАЦИЯ
И ОБЩЕСТВЕНО РАЗВИТИЕ

Материали от национален научен проект
на Института за исторически изследвания
към Българската академия на науките

Том 2

Книгата се издава в изпълнение на Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, финансирана от Министерството на образованието и науката на Република България (Решение № 577 от 17.08.2018 г. на Министерския съвет, Договор № Д01-229/06.12.2018).

София • 2022

Институт за исторически изследвания –
Българска академия на науките

Настоящият сборник, издаден в два тома, е резултат от участието на Института за исторически изследвания при Българската академия на науките с ръководител проф. д-р Даниел Вачков в Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, реализирана от Министерството на образованието и науката на Република България. Той представя в разширен вид доклади, изнесени по време на специално организирана научна конференция. В разработките си учените от Института за исторически изследвания и Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – също участници в Програмата, както и от Института за изследване на населението и човека, осветляват предимно непроучени досега проблеми в развитието на миграционните процеси по българските земи от Късното средновековие до съвременността, вкарвайки в научен оборот новоиздирени или малко познати извори. Представените студии разглеждат различни аспекти на взаимовръзката между миграцията и общественото развитие, като: държавните политики по миграционните и бежанските въпроси, интеграцията на мигрантските общности в България и чужбина, историческите извори за изследване на миграционните процеси. Авторите подхождат към проблематиката интердисциплинарно, прилагайки разнообразни методи на изследване – освен класическия исторически, също етноложки, демографски, генеалогичен, извороведски. Студиите са преминали независимо двойно научно оценяване.

Съставителство и научна редакция
Проф. д.и.н. Пенка Ив. Пейковска (главен редактор)
Проф. д-р Йорданка Гешева
Проф. д-р Росица Стоянова
Доц. д-р Мила Маева

Научни рецензенти
Проф. д.и.н. Теодоричка Готовска-Хенце
Проф. д-р Румяна Ил. Прешленова

© Институт за исторически изследвания при Българската академия на науките, 2022
© Бехрин Шопова, Борис Боев, Владимир Пенчев, Даниел Вачков, Мария Маркова, Мила Маева, Пенка Ив. Пейковска, Симона Самуилова, Таня Матанова, автори, 2022
© Едит Павлова, художник на корицата, 2022
© Издателство: Институт за исторически изследвания при Българската академия на науките, 2022

ISBN (print) 978-954-2903-54-3
ISBN (online) 978-954-2903-55-0

MIGRATION AND SOCIAL DEVELOPMENT

Research Project Papers
Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences

Volume 2

This book is supported by the Bulgarian Ministry of Education and Science under Cultural Heritage, National Memory and Social Development National Research Program approved by DCM No 577 of 17 August 2018 (Contract No Д01-229/06.12.2018).

Sofia • 2022

Institute for Historical Studies –
Bulgarian Academy of Sciences

The two-volume research collection is a result of the participation of the Institute for Historical Studies at the Bulgarian Academy of Sciences, headed by Prof. PhD Daniel Vachkov, in the National Research Program "Cultural Heritage, National Memory and Social Development", funded by the Ministry of Education and Science of the Republic of Bulgaria. The book contains research studies which were briefly presented during a specially organized conference within the framework of the project. In them scholars from the Institute for Historical Studies and the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – also participants in the Program, as well as the Institute for Population and Human Studies, highlight mostly unexplored topics on the development of migration processes in the Bulgarian lands from the Late Middle Ages to the present, bringing into scientific circulation newly discovered or little-known sources. The research studies included here examine various aspects of the relationship between migration and social development, such as: state policies on migration and refugee issues, the integration of migrant communities in Bulgaria and abroad, historical sources for the study of migration processes. Authors approach the issue interdisciplinary, applying a variety of research methods – classical historical, ethnological, demographic, genealogical. Their studies have undergone an independent double scientific evaluation.

Compilers and editors
Prof. Penka Iv. Peykovska, DSc (Editor-in-chief)
Prof. Rositsa Stoyanova, PhD
Prof. Yordanka Gesheva, PhD
Assoc. Prof. Mila Maeva, PhD

Reviewers
Prof. Teodorichka Gotovska-Henze, DSc
Prof. Roumiana Il. Preshlenova, PhD

© Institute for Historical Studies at the Bulgarian Academy of Sciences, 2022
© Behrin Shopova, Boris Boev, Daniel Vachkov, Maria Markova, Mila Maeva, Penka Iv. Peykovska, Simona Samuilova, Tanya Matanova, Vladimir Penchev, authors, 2022
© Edit Pavlova, cover artist, 2022

ISBN (print) 978-954-2903-54-3
ISBN (online) 978-954-2903-55-0

СЪДЪРЖАНИЕ / *CONTENTS*

Даниел Вачков / *Daniel Vachkov*
Нов сборник, посветен на миграцията и интеграцията, техните исторически извори и политики
A New Collection of Studies on Migration and Integration, Their Historical Sources and Policies 9

Пенка Ив. Пейковска / *Penka Iv. Peykovska*
Първите поколения българи в Канада – етнодемографски и интеграционни процеси
The First Generations of Bulgarians in Canada – Ethno-demographic and Integration Processes 15

Мария Маркова / *Maria Markova*
Заселване на бежанците от Западна Тракия в Кърджали и околията му през 20-те години на XX век
Settlement of the Refugees from Western Thrace in Kardzhali and Its Region in the 1920s 65

Борис Боев / *Boris Boev*
Мерки за разрешаване на българския бежански въпрос и средства за тяхното осъществяване в контекста на Закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им (1920–1937**)**
Measures for Resolving the Bulgarian Refugee Issue and Means for Their Implementation in the Context of the Law on the Settlement of Refugees and Securing Their Livelihood (1920–1937) 108

Симона Самуилова / *Simona Samuilova*
Пътят към Израел: емиграция и интеграция на евреите от България в новата държава
The Road to Israel: Emigration and Integration of the Jews from Bulgaria to the New State 135

Бехрин Шопова / *Behrin Shopova*
България, корейските деца и музиката (По следите на една севернокорейска оперна партитура от отдел „Специални сбирки“ в Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив)
Bulgaria, Korean Children and Music (In the Footsteps of a North Korean Opera Score from the Special Collections Department at the Ivan Vazov National Library – Plovdiv) 169

Мила Маева / *Mila Maeva*
Аспекти на социално включване на турското население в България
Aspects of Social Inclusion of Turkish Population in Bulgaria 196

Таня Матанова, Владимир Пенчев / *Tanya Matanova, Vladimir Penchev*
Арменско етнопредприемачество у нас
Armenian Ethnic Entrepreneurship in Our Country..... 229

НОВ СБОРНИК, ПОСВЕТЕН НА МИГРАЦИЯТА И ИНТЕГРАЦИЯТА, ТЕХНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОРИ И ПОЛИТИКИ

*Даниел Вачков**

A NEW COLLECTION OF STUDIES ON MIGRATION AND INTEGRATION, THEIR HISTORICAL SOURCES AND POLICIES

Daniel Vachkov

Съвсем скоро след появата на сборника „Миграции, общности, културноисторическо наследство“ (София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, 550 с.) сега излиза нов тематичен сборник (този път в два тома), подготвен от Института за исторически изследвания при БАН, отново посветен на голямата тема за миграциите по примера на българските земи, българите и етносите в България. Както предният, така и този сборник е резултат от участието на учени от различни институти при Българската академия на науките в националната научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР) на Министерството на образованието и науката, с водещото участие на Института за исторически изследвания. През декември 2021 г. Институтът организира и проведе трета по ред в рамките на проекта научна конференция за миграциите, а настоящият сборник представя в разширен вид изнесените тогава доклади.

---

* Даниел Вачков, ръководител на проекта – проф. д-р – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: daniel.vatchkov@ihist.bas.bg [Daniel Vachkov, head of the project – Prof., PhD – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: daniel-vatchkov@ihist.bas.bg].

Темата за миграциите заема съществено място в хилядолетната история на българските земи – от древността до наши дни. Разположени на своеобразен кръстопът между Изтока и Запада, между Европа и Азия, тези райони са обект на постоянни движения на човешки маси, носещи със себе си разнообразни културни, езикови, политически и обществени традиции. Непрекъснатият контакт на многобройните етнически, религиозни, езикови, а понякога и социални общности, определя както съдържанието и динамиката на историческите събития, така и оформянето на една специфична културно-политическа среда на Балканите. Миграционните процеси оказват трайни и дългосрочни последици върху развитието на българската народност, а по-късно нация. Те са в основата на богатото ѝ духовно и материално културно наследство.

Изследването на темата за миграциите с нейните многобройни и разнообразни аспекти има важно научно значение. Тя допълва цялостната картина на развитието на обществено-историческите процеси по нашите земи в продължение на хилядолетия и също така дава по-ясни и аргументирани обяснения както на миналото, така и на настоящето и бъдещето на българския народ. Наред с чисто научната си стойност проучванията върху миграциите имат и своето изключително голямо обществено значение. Съвременният свят на глобална комуникация, на интензивен и всеобхватен обмен, на безпрепятствено движение на огромни групи от хора прави изключително актуално познаването на проблемите, свързани със социалната, икономическата и културната интеграция на различни индивиди и общности в условията на новата обществено-политическа среда при запазване и развитие на собствените идентичности и културни традиции. За съжаление, многобройните военни конфликти придават постоянна актуалност на най-болезнения аспект на миграционните процеси – бежанския проблем. Спасяването, устройването и даването на житейска перспектива на милионите бежанци по света са задачи, които стоят пред множество общества, в това число и българското. Ето защо задълбоченото изследване на миграционните теми би дало отговори на многото въпроси, които непрекъснато възникват пред съвременните държавни и обществени институции.

Настоящият сборник съдържа научни публикации, които разработват редица значими проблеми, отнасящи се до голямата тема за

миграциите. Една част от тях разглеждат въпроси, които все още не са детайлно проучени в нашата историография, а други представляват съществено допълване и доразвиване на съществуващите вече изследвания. В духа на класическия историческия подход статиите в сборника са подредени в хронологически ред, като се започва от периода на Късното средновековие и се стига до най-съвременната епоха.

В чисто тематичен план се обособяват няколко големи изследователски полета. Като най-широко застъпен се откроява **проблемът за интеграцията** на различни мигрантски общности както в България, така и в чужбина в нейните най-различни аспекти – стопанска, социална, културна интеграция. Несъмнено тази тема придобива особено актуално значение в наши дни. Въз основа на непубликувани османски документи Стефан Димитров проследява установяването и дейността на населението, свързано с добива и преработката на руда и последвалите от това демографски и икономически промени в райони на Южна, Източна и Североизточна България в периода XV–XVII в. Петко Христов и Ния Спасова проследяват ролята на ранната индустриализация на Габрово за протичането на важна стопанска и социална трансформация в съдбата на младите момичета от планинските села в околността на града. Привличането на голям брой работнички в габровските текстилни фабрики или на слугини в домовете на заможната част на градското население води до дълбоки промени в начина на живот на дошлите от село девойки. В студията си Пенка Пейковска изследва българите в Канада през първата половина на XX в. Чрез количествен анализ главно на канадски и отчасти на български официални статистически извори са разгледани динамиката и етническият състав на имиграционния поток, структурите по пол, възраст, семейно положение. Направен е опит да се изясни въпросът за съотношението между имиграцията с изходна точка България и имиграцията, излизаща от задграничните българи (които са основно от Македония), с цел да се установи кои допринасят в по-голяма степен за попълването на българската диаспора в Канада. Степента на интеграционните и асимилационните процеси е представена чрез изучаване на ролята на гражданството, етнически смесената брачност и говоримия език, като се използват показателите относителни дялове на натурализираните, родените в Канада, етнически смесените бракове, говорещите официалните езици на страната и матерния

си език. От своя страна Мария Маркова проследява етапите на заселване на българските бежанци от Западна Тракия в Кърджали и околията през 20-те години на XX в., като установява запазване в голяма степен на родовите им връзки в условията на овладяване на нова и непозната досега за тях територия. Симона Самуилова изследва емиграцията на български евреи към Израел след 1948 г., като отбелязва високото равнище на грамотност и професионални умения сред българските евреи, което има ключова роля за успешното им интегриране в наскоро създадената държава. През първите десетилетия на своето установяване в Израел малката, но единна българска еврейска общност съчетава усилията си за интеграцията със съхраняване на спомена за стария роден дом. Проблемът за социалното включване на турското население в България след 1989 г. е предмет на анализ в публикацията на Мила Маева. Процесът се разглежда през три основни обекта – изучаване на матерния език, присъствие в медиите и участие в културни и обществени дейности посредством различни неправителствени организации или друг тип сдружения. В статията на Таня Матанова и Владимир Пенчев се проучва една специфична форма на интеграция, а именно етнопредприемачеството сред арменското население в България. Този тип организация на стопанската дейност се явява успешен способ за съхраняване на културното наследство на общността в различна в етническо отношение среда.

Другият голям тематичен кръг, засегнат в публикациите в сборника, е свързан с различните и разнообразни **исторически извори за изследване на миграционните процеси** във и извън българските земи. Йорданка Гешева анализира един важен и стойностен извор, съдържащ сведения за дейността и живота на славната българска фамилия барони и графове Пеячевич – а именно протоколите от францисканския манастир в с. Нашице (близо до Осиек, дн. Република Хърватия). От студията става ясно, че изворът дава и богата информация за цялостния живот на хората от региона, за развитието на градската среда, за контактите между населението, манастира и местните институции. Щелиян Щерионов изследва гръцката преса и по-специално вестник „Анатоликос астир“ като извор за миграционните процеси по българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. Изводът на автора е, че публикуваните информации във вестника изграждат обективна картина на миграцион-

ната активност на населението през споменатия период. Въз основа на богат и разнообразен изворов материал, предимно от османските преброителни регистри (и допълнен със сведения от кондиките на църковните общини), Даниела Ангелова успява да изгради картината на брачните модели на етнорелигиозните групи в българските земи през XIX в. Статията отделя специално внимание на спецификите в различните брачни модели. Като изхожда от конкретния случай на семейната история на Иван х. Тодоров от Елена, Росица Стоянова извежда важната роля на родовата история при изследването на миграционните процеси. Именно в тези семейни разкази се проследяват драматичните събития и перипетии, през които преминава движението както на отделни индивиди, така и на големи маси от хора. Станислава Стойчева анализира екзархийските бракоразводни регистри като ценен извор за трудовата миграция на българите от Македония в периода от края на XIX в. до Балканските войни. От информацията в регистрите могат да се проследят основните характеристики на семействата на трудовите мигранти: местоживеене, професия, продължителност на брака, брой деца и т.н. Публикацията на Бехрин Шопова представя една рядка партитура на севернокорейската опера „Цветарката“, като проследява пътя и обстоятелствата, при които тя е достигнала до отдел „Специални сбирки“ в Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив. В изложението е описано също и отражението на Корейската война върху българското общество, като специално внимание е обърнато на корейските деца сираци, които България приютява в периода 1952–1960 г.

В сборника е отделено място и на важната тема за **държавните политики по отношение на миграционните и бежанските проблеми**. Статията на Стефка Първева проучва проблема за разбойничеството по пътищата на Османската империя и политиката на властите да го неутрализират и да установят някаква сигурност за търговските кервани. Прилаганите мерки имат различен ефект. Някои дават резултат, а други с времето доказват своята несъстоятелност и са отменени. През цялото време обаче османските власти се опитват да привлекат местното население към политиката си за справяне с този остър за Империята проблем. В публикацията си Борис Боев разглежда мерките, предприети от страна на българските власти по изпълнение на Закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им през почти целия междуво-

енен период. В текста е отделено специално място и на отношението на опозиционните партии към провежданите от правителствата политики по решаване на бежанския проблем.

Няма съмнение, че сборникът със своите издържани на високо научно равнище публикации дава важен принос в изследването на толкова значимата за историческата наука (а и за другите хуманитарни и обществени науки) и за съвременното общество тема за миграциите.

ПЪРВИТЕ ПОКОЛЕНИЯ БЪЛГАРИ В КАНАДА – ЕТНОДЕМОГРАФСКИ И ИНТЕГРАЦИОННИ ПРОЦЕСИ*

*Пенка Ив. Пейковска***

THE FIRST GENERATIONS OF BULGARIANS IN CANADA – ETHNO-DEMOGRAPHIC AND INTEGRATION PROCESSES

Penka Iv. Peykovska

Посвещавам на моя родственик Христо Христов Койнов (25.10.1888, с. Черни Осъм, Троянско – 1978, Ниагара Фолс), емигрирал в Канада през 1911 г. и се установил в Торонто, където се замогнал от мениджърство на боксьори и търговия.

Summary. The article aims at studying the first generations of the Bulgarian immigrants to Canada. The ethno-demographic phenomena and processes that took place among them are characterized by quantitative analysis mainly of Canadian and partly of Bulgarian official statistical sources (population censuses and current demographic statistics), considering the volume, dynamics and ethnic composition of immigration flow, its structure by gender and age, marital and literacy status. An attempt has been made to clarify the relationship between immigration with a starting point Bulgaria and the one coming from among the Bulgarians abroad (who originated mainly from Macedonia), to identify those who contributed more to the replenishment of the Bulgarian diaspora in Canada and to shed light on the ethnic composition of these immigration flows. The level of integration processes

* Студията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Пенка Ив. Пейковска – проф. д.ист.н. – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: pykvsk@yahoo.com [Penka Peykovska – Prof., DSc – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: pykvsk@yahoo.com].

is presented by studying the role of citizenship, intermarriage and spoken language, using indicators such as relative shares of Bulgarian immigrants that got naturalized, were Canadian-born, adopted the official languages of the country as well as kept speaking their mother tongue and declared belonging to Bulgarian ethnicity/origin, lived in ethnically mixed marriages.

Key words: Bulgarians, Canada, immigration, emigration, ethnodemographic characteristics, integration processes, first half of the 20th century

Ключови думи: българи, Канада, имиграция, емиграция, етнодемографска характеристика, интеграционни процеси, първа половина на XX в.

Българите са една от над двестата имигрантски етнически групи в Канада, формирали през вековете многообразното мултикултурно канадско общество. В сравнение с други региони на Европа (и света) имиграцията в страната откъм Балканите (в това число и тази на българите) е късно явление (XIX в.) и не е била предпочитана. Има няколко количествено по-значими български имигрантски вълни в тази посока: първата, основно икономически мотивирана и случила се от края на първото десетилетие на XX в. до включването на България в Първата световна война; втората, след Втората световна война – предимно българи от Югославска Македония, репресирани заради народностната си принадлежност, след като там македонизмът се налага като официална доктрина, както и политически емигранти от България, несъгласни със и неприемащи комунистическите идеи и държавния социализъм, наложени с новата система на управление; и третата, през 90-те години, след поредната смяна на общественото устройство и отново икономически мотивирана. Етнодемографското присъствие на българите в Канада през първите десетилетия от тяхната имиграция и участието им в интеграционния процес на множеството заселници от всевъзможни етнически и народностни групи е отразено съвсем бегло в отделни научни съчинения на чуждестранни автори[1]. В нашата историография изучаването на

[1] **Hurd, W. B.** Racial Origins and Nativity of Canadian People. (A Study Based on the Census of 1931 and Supplementary Data). Ottawa, 1937; **Берзина, М. Я.** Формиро-

българите в Канада – задълбочено и въз основа на разнообразни извори (дипломатически, статистически, периодичен печат, спомени, кореспонденция), е предприето в началото на 90-те години на XX в., когато хиляди българи напускат страната с надеждата да успеят в чужбина и емиграцията в тази посока отново става актуална. Прави впечатление, че в специализираната литература най-често обект на изследване са българите на Североамериканския континент в цялост[2] или пък само в САЩ и в редки случаи конкретно българите в Канада[3]. Така е, защото основният български отвъдокеански емигрантски поток още при възникването си е насочен именно към Съединените щати, а Канада като дестинация започва да представлява интерес на един малко по-късен етап.

В настоящата студия представяме първите поколения българи в Канада, емигрирали от България и из средите на живеещи извън българската държава етнически българи (които по-нататък за краткост наричаме задгранични българи), като анализираме канадската официална статистика – преброявания и текуща демографска статистика на населението. На места анализът е онагледен със сведения от канадски архивни документи, отнасящи се за отделни имигранти. Първата част на изследването е посветена на тяхното етнодемографско и етнокултурно състояние (численост, динамика и етнически състав на имиграционния поток, териториално разпределение, съотношение на половете, възрастова структура, брачност и равнище на неграмотност)[4], което влияе значително върху интеграцията им в канадското общество. В неговата

вание этнического состава населения Канады. (Этностатистическое исследование). Москва, 1971.

[2] **Трайков, В.** История на българската емиграция в Северна Америка: От началото ѝ през средата на XIX в. до 80-те г. на XX в. София, 1993; **Митев, Тр.** Българската емиграция в Америка и борбите за освобождението на Македония 1919–1945. София, 1993; и др.

[3] **Гърдев, К.** Македонските патриотически организации в Канада от основаването им до 1987 г. София, 1991; **Гърдев, К.** Българската емиграция в Канада. София, 1994.

[4] Вариант на този текст (без частта за неграмотността) е обнародван в електронно издание: **Пейковска, П.** Българската имиграция в Канада през първата половина на XX век. – етнодемографска характеристика. – В: *Българи отвъд Европа – институции и културно наследство*. Ред. **Л. Гергова, М. Борисова, Б. Кулов, Т. Матанова, Я. Гергова**. София, 2022 (под печат).

втора част са представени процесите на социална интеграция, протичащи сред тогавашната българска диаспора в Канада, като се проследяват различни техни маркери (натурализация, смесена брачност, етническа идентичност, употреба на матерния език, месторождение в приемащата страна, владеене на официалните ѝ езици) и съответните количествени показатели (относителни дялове на „натурализираните“, на родените в Канада, на етнически смесената брачност, на заявилите българска идентичност, на говорещите български език и официалните езици на приемащата държава).

Какво ни провокира да насочим вниманието си точно към тази проблематика и към тези извори? Когато изследваме даден емиграционен или имиграционен поток, първият въпрос, който възниква, е каква е неговата численост или всъщност какъв човешки ресурс е загубила изпращащата страна и съответно какъв е получила приемащата; (естествено, той може да е исторически значим в качествено отношение, без да е многочислен). Както и друг път сме изтъквали, статистическите извори за миграционните процеси и числеността на българските общности зад граница са разнообразни и с разнопосочна информация. Те обикновено са три групи: 1. статистика, водена вътре в самите български общности, 2. статистика, натрупвана в българските дипломатически представителства, и 3. официална статистика, регистрирана в националните статистически институти на изпращащите и приемащите страни. Добре известно е, че най-завишени са данните от първата група, тъй като по различни причини там се регистрират и далечни родственици (примерно от смесени бракове), които нямат или вече са изгубили своята българска идентичност. Много „по-премерени“ са статистическите данни, произхождащи от дипломатическите представителства; те обаче регистрират преимуществено българските поданици, но не и тези, които са загубили българското си гражданство. Официалните статистически извори (преброявания, текуща демографска статистика) също имат своите плюсове и минуси по отношение на това кой и как бива броен. Най-важното им предимство пред другите две групи статистически извори е, че съдържащата се в тях информация по различни показатели в разнообразни корелации дава много възможности за измерване на протичащите в българските общности етнодемографски и интеграционни процеси и явления. Още повече, когато по дадена проблематика има

на разположение официална статистика и от изпращащата, и от приемащата държава; а тя пък (още от зората на съвременната статистика) е белязана от стремежа за прилагане на единна методология, която да прави съдържащите се там данни сравними и взаимно допълващи се. За българите в Канада и емиграцията на население от България натам няма българска официална статистика – с едно изключение: текущата демографска статистика от 30-те години на XX в., където дестинация *„Канада“* е отделена от *„САЩ“* и така може да се проследи колко души излизат годишно от страната в тази посока. Това предоставя възможност да се сравни ежегодната динамика на емиграционния, съответно на имиграционния процес (което сме и направили в изложението). Тази бе първопричината да предприемем едно бегло пътешествие в канадската статистика и да проверим каква информация съдържа тя за имиграцията от България и на българи въобще. Оказа се, че в това отношение неизползваните в родната историография канадски преброявания на населението предоставят неочаквани възможности за изучаването на първите поколения български имигранти в Канада.

Извори на изследването

Канада е имигрантска страна – като САЩ и Австралия например, с коренно население от индианци, инуити (ескимоси) и метиси. Колонизирана е от французите, които през първата половина на XVII в. създават в североизточната ѝ част Нова Франция, включваща Акадия (днешните приморски провинции) и Квебек. После, през 60-те години на XVIII в. я завладява Великобритания и е създадена Британска Северна Америка (1763–1873). За разлика от нашето съвремие, когато повечето от имигрантите там са от Азия, то в исторически план те пристигат преимуществено от Европа: първоначално – от Франция и Великобритания, на един по-късен етап – от Северна Европа, а от края на XIX в. нататък – и от Южна, Източна и Централна Европа, като се провежда имиграционна политика на подбор. Последната цели да привлече благонадеждно население с добро морално поведение, по възможност не бедно и склонно към бърза адаптация и асимилация. Предпочитат се имигрантите от Великобритания и САЩ, следват скан-

динавците, холандците и германците, които с готовност учат английски и знаят как функционират демократичните институции.

Както при другите отвъдокеански територии, така и в Канада описи на населението са правени още в средата на XVII в., в началния етап на колонизацията. Първото съвременно официално преброяване, обхващащо цялата страна, е организирано няколко години след образуването на Канадската конфедерация (1867 г.) – федерален доминион, по това време състоящ се от четири провинции. Оттогава (1871 г.) до края на Втората световна война са осъществени осем[5] преброявания плюс две регионални в т.нар. прерийни провинции (Манитоба, Саскачеван и Албърта). Целта им е била да се установят темповете на заселване на имигрантите и развитието на отделните региони, а през междувоенния период се е измервала и степента им на интеграция[6].

В обнародваните преброявания системни статистически сведения за българите в Канада или за населението, имигриращо от България, се съдържат в канадските национални преброявания, осъществени след Първата световна война. Там откриваме данни по някои показатели също и за по-ранни години, което означава, че българите са били регистрирани самостоятелно, но в обнародваните данни са включени към рубрика „други“ – най-вероятно поради малкия им брой.

Показател „народност“ присъства в анкетата още на първото канадско национално преброяване, като от Балканския регион самостоятелно фигурират само гърците. Във второто и третото национално преброяване няма самостоятелни имигрантски групи от Балканите – нито по народност (1881 г.), нито по месторождение (1881, 1891 г.). В четвъртото (1901 г.) – от Балканския регион освен гърците са налице още румънците и турците, съответно Гърция, Румъния, Турция в показатели „народност“, „месторождение“ и „имигранти по гражданство“. В петото преброяване (1911 г.) наред с гърците и Гърция за пръв път срещаме българите и България в рубриките „расов произход“ и „месторождение“, но не самостоятелно, а заедно с румънците и роденото в Румъния население

[5] Още през годините 1881, 1891, 1901, 1911, 1921, 1931 и 1941 – по смисъла на заложеното в конституцията на Канада от 1867 г. националните преброявания да се извършват през 10 години, на година, завършваща на 1.

[6] **Hurd, W. B.** Цит. съч., с. 12.

(каквато е практиката в САЩ преди 1910 г. и където българите са обединени със сърбите[7] и/или с черногорците[8]). Това положение, общо взето, се запазва и в анкетата на шестото канадско преброяване (1921 г.), но все пак тогава в отделни случаи българите са отчитани и самостоятелно. В останалите използвани тук национални канадски преброявания – от 1931 и 1941 г., българското население е отчитано самостоятелно, ако и да не е включвано във всички корелации и таблици. В последвалите, осъществени вече след Втората световна война до края на XX в., канадски национални преброявания обаче методиката на регистриране на населението претърпява известни промени и в обнародваните статистики българите не могат да бъдат системно проследявани.

Първата по-подробна статистика за нашите сънародници в Канада датира от 1916 г. и се съдържа в регионалното преброяване, осъществено в прерийните провинции; подобна съществува и в следващото тамошно регионално преброяване от 1926 г.

В сравнение с други „отвъдокеански“ преброявания от това време (примерно аржентинските или австралийските) канадските се отличават с разнообразните си показатели и корелации между тях, които дават възможност да се установят не само основни демографски характеристики като количество и пространствената насоченост на миграционните потоци от българи въобще и население откъм България, териториалното разпределение на българската имиграция в Канада, структурите ѝ по пол и възраст, но и времевите ѝ темпове на заселване, и най-важното, предоставят показатели, чрез които да се определят динамиката, степента и характерът на интеграционните процеси, протичащи сред първите поколения български заселници.

Непременно условие за анализа и коректната интерпретация на статистическите данни от преброяванията е смисловото съдържание на всеки един използван показател. И така, във вариацията по „месторождение България“ влиза изобщо население, родено у нас, включително с друг етнически произход. Показателят „расов произход“, по който

[7] **Въжаров, П.** Външната миграция на България от Освобождението до 1933 г. включително. – *Статистически известия*, 1934, № 5, с. 229–241.

[8] Миграционни движения на българите, 1878–1941. Т. 1. 1878–1912. Ред. кол. **В. Трайков, Д. Дойнов, А. Пантев, Г. Стоянова**. София, 1993, с. 494.

българите фигурират самостоятелно, се осмисля (поне за европейците) като етнически произход[9]. Според методологията на канадските преброявания той обикновено се проследява чрез бащата и по отношение на българите (както и на останалите имигранти от Европа) включва етнически българи както от България, така и от странство. Под „матерен език“ се разбира езикът на общуване в семейството, а за имигрантите – езикът, на който те са говорили преди идването им в Канада[10].

В изучаването на етнодемографските и интеграционните процеси сред първите поколения български имигранти в Канада основната ретроспективна статистическа информация от преброяванията успешно се допълва от тази, натрупана в текущата демографска статистика на населението. Последната се съдържа в „Годишника на Канада“ („The Canada Year Book“) и (подобно на българската текуща демографска статистика от 30-те години на XX в., обнародвана в „Статистически годишник на Царство България“) предоставя статистически данни за ежегодния обем на миграционния поток по различни признаци: относно българите те са по показатели народност, етнос, месторождение, говорим език (като последният е отчетен само за имигрантите на и над 10-годишна възраст) и „покриват“ периодите от 1908 до 1920 г. и от 1926 до 1935 г.

Численост, динамика и етнически състав

От края на 60-те години на XIX в. до Първата световна война Канадският запад се отваря за масово заселване и приема милиони имигранти, търсещи нов живот. Те произхождат предимно от англоговорящите страни и от онези държави от континентална Европа, чието насе-

[9] Да поясним още, че преди Втората световна война съществува смесване на понятията „раса“ и „етнос“. Старата практика народностните, религиозните и лингвистичните групи да се наричат „раси“ изчезва в Западна Европа и в Новия свят след нацисткия период, когато е дискредитирано смесването на биологичните с културните характеристики (вж.: **Kertzer, D. I., D. Arel.** Censuses, Identity Formation, and the Struggle for Political Power. – In: **Kertzer, D., D. Arel** (eds.). *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses.* Cambridge, 2002, pp. 14–15; **Берзина, М. Я.** Цит. съч., с. 18–19).

[10] Seventh Census of Canada, 1931. Vol. 1. Summary. Ottawa, 1936, p. 46.

ление е етнически близко до британците[11]. Заселници от Южна и Източна Европа са желателни и се приемат от чисто икономическа гледна точка, но се счита, че те се асимилират по-трудно и че канадизацията е проблемна както в аграрните прерийни провинции, така и в градовете на изток. Въпреки това постепенно нараства броят и на имигрантите славяни. Този имиграционен бум създава ключови икономически сектори, които все още са важни за международната роля на Канада – като селското стопанство, минното дело и петролната индустрия. По това време се разрастват бързо провинциите Манитоба, Саскачеван и Албърта, като заселниците започват да облагородяват прериите и да създават селища, които се превръщат в уникални културни средища. До 1870 г. там няма нито градове, нито дори селища от градски тип, а след това за четири десетилетия възникват 13 града с население над 5000 души[12]. Имигрантите са подтикнати към Канада от различни мотиви: по-добро качество на живот, бягство от потисничество и преследване, както и възможности, рекламирани привлекателно от канадските имиграционни агенции. Това се случва на фона на нарастващо с безпрецедентни темпове население в Европа и намаляваща смъртност, което води до излишък и конкуренция на човешки ресурс и до недостиг на земя и работа. С тази имиграционна вълна идват унгарци, французи, исландци, румънци, китайци и украинци, и разбира се, българи. Имиграционният бум, продължил до началото на Първата световна война, е един от най-важните периоди в растежа на канадското население. В прерийните провинции възможен го правят изграждането на трансконтинентална железопътна линия, която дава достъп до тези територии, поземленият закон за прериите от 1872 г., който създава безплатни и плодородни чифлици за заселници, организирането на т.нар. северозападна конна полиция и Министерството на вътрешните работи през 1873 г., които гарантират безопасността на жителите. За да си представим мащаба на този имиграционен бум, примерно в прериите, ще

[11] За сравнение: до средата на 30-те години на XX в. британците достигат 47% от имиграционния поток, а французите само 7% (вж. The Canada Year Book 1937. The Official Statistical Annual of the Resources, History, Institutions and Social and Economic Conditions of the Dominion. Ottawa, 1937, p. 196).

[12] **Francis, R. D., H. Palmer** (eds.). The Prairie West, Historical Readings. Edmonton, 1992, p. 511.

го онагледим с данните за нарастването на населението на провинция Саскачеван (където основно се настаняват и „прерийните“ българи) – от 1896 до 1911 г. то е с +1125%[13].

Първи към Канада се отправят българите, останали под чуждо владичество и извън пределите на новосъздадената свободна българска държава: пристигат от Македония (Османската империя)[14] през 1898 г. и се настаняват в Източна Канада, в град Торонто, който е център на провинция Онтарио, с разрастваща се индустрия и предоставящ повече възможности за работа; те са от град Лерин и околните села, а няколко години по-късно към тях се присъединяват сънародници от Костурско[15]. В годините след разгрома на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., когато за българите, взели участие в него, става невъзможно да останат по родните си места в Македония, те емигрират – някои на групи от по няколко души тръгват направо към Канада, а други масово – в началото към свободното Княжество България, откъдето част от тях след това емигрират отново към Северна Америка, в това число и към Канада. В началото на XX в. започва емиграцията към Канада и на българи родом от Княжеството – заедно с големия емиграционен поток, насочен към САЩ от 1904 г. нататък. А през кризата от 1908 г. част от тях се завръщат в родината си, особено скородошлите, които нямат спестявания, за да чакат преминаването ѝ.

Приждането на по-големи групи българи имигранти в Канада привлича вниманието на приемащата страна (чиято политика е да набира подходящи имигранти, добри работници, спазващи законите и бързо адаптиращи се) към изпращащата, и провокира интереса на канадски публицисти, социолози, историци към България и народопсихологията на българите. Сред тях е съвременникът им Джеймс Шейвър Удсуърт, автор на популярната книга „Непознати на прага ни или пристигащи

[13] **Widdis, R. W.** Saskatchewan Bound: Immigration to a New Canadian Frontier. – *Great Plains Quarterly*, 12, 1992 (Fall), No. 4, p. 257 <http://digitalcommons.unl.edu/greatplainsquarterly/649> (12.02.2022).

[14] До 1912 г. историко-географската област Македония е в границите на Османската империя. Вследствие на войните от второто десетилетие на XX в. тя е поделена между Гърция (Егейска Македония), България (Пиринска Македония) и Сърбо-хърватско-словенското кралство (след 1929 г. Югославия) (Вардарска Македония).

[15] **Гърдев, К.** Цит. съч., 1994, с. 10.

канадци“ (1909). Ето как изглеждат те през неговия поглед на ангажиран канадски интелектуалец и политик: *„само малка част“* от първите балканци гурбетчии (*„мнозинството от които българи от Македония“*, *„останали в Източна Канада – в Монреал и Торонто“*) *„са квалифицирани; почти всички са работници“* във фабриките, мините и строящите се железопътни линии *„и пристигат без никакви пари. За тях се разказват много истории, които не са за вярване“*, например, че *„отказват работа и предпочитат да гладуват, вместо да се трудят. Толкова често са били мамени от фалшиви бюра по заетостта, обикновено управлявани от техни сънародници, че са естествено подозрителни, а непознаването на канадските обичаи и английския език добавя още трудности за тях. Те са обикновени и мудни хора, които са били потиснати и унизени векове наред; следователно едва ли може да се очаква, че щом пристигнат тук, веднага ще се включат в нашия начин на живот, ще разберат или оценят нашите институции“*[16].

Придобилото неимоверно големи размери емигриране зад океана отнася от България значим човешки ресурс и заможни земеделци, което предизвиква първия опит у нас да се регулира този процес. Изготвен е и през 1907 г. е приет Закон за емиграцията[17]. В него са определени категориите население, които нямат право да емигрират в тази посока: младежи, неотслужили военната си служба, запасни офицери, криминално проявени лица; създава се институция, която се занимава с емиграционните дела – Бюрото за емиграцията при Министерството на вътрешните работи, и се откриват негови подразделения (агенции) при окръжните управления. А от приходи, глоби и помощи е учреден специален Емиграционен фонд при Българска народна банка, който при нужда да се използва за подпомагане на емигрантите.

Изработват се редица наредби по прилагането на Закона за емиграцията и се разпращат до окръжните управители, за да им се обърне внимание върху опитите и средствата, към които прибягват потенци-

[16] **Woodsworth, J. S.** Strangers within Our Gates or Coming Canadians. Toronto, 1909, p. 149.

[17] Стенографски дневници на Народното събрание, 1906, XIII-то Обикновено народно събрание, Четвърта редовна сесия, с. XXV–3/201; утвърден с царски указ № 9 от 6.12.1908 г. (Държавен вестник (ДВ), бр. 10, 14.01.1908, с. 2–5).

алните емигранти, за да заобиколят закона и да избегнат задълженията, които той им налага при снабдяване със задгранични паспорти за задокеански страни. Какво правят, научаваме от русенския околийски управител (1910 г.): ежедневно пристигат в Русе пътници, снабдени с редовни паспорти за пътуване в Русия, Австро-Унгария, Румъния; по всичко се вижда обаче, че намерението им е да отпътуват за Америка, като например представят се лица с паспорти от Варненски окръг за заминаване в Русия или Йерусалим, а пък пътят се избира през Русе, като най-прекият и евтин такъв е през Варна[18].

Идването на българите в Канада съвпада с т.нар. трета имиграционна вълна за страната, която произхожда от континентална Европа (Източна и Южна) и чиято върхова точка е в годините преди Първата световна война. Тя има връзка с усвояването на Канадския запад и е резултат от голяма рекламна кампания в Европа, вследствие на която през последната четвърт на XIX в. населението на Северозападните територии нараства от 56 000 до 212 000 души. Пак тогава се наблюдава известна миграция от САЩ към Канада и именно сред тези мигранти се намират и българи, които първоначално са се насочили към САЩ, а впоследствие емигрират отново – на север, търсейки по-добри възможности, условия на труд и живот. Налице е и миграционен поток в обратна посока, от Канада към САЩ – много по-значителен, пак с участието на българи мигранти.

За ранния период от историята българската имиграция в Канада (до Първата световна война) няма други статистически сведения освен нейната обща численост (табл. 1). По-разнообразни данни се намират за българите имигранти в прерийните територии – от регионалното преброяване там през 1916 г., които осветляват интересуващите ни имиграционни събития, макар и не в цялост. През 1916 г. населението в този район достига 1 млн. 700 хил. души, като за петнайсетте години от началото на XX в. то бележи нарастване с +305%; най-голям е растежът в провинция Саскачеван[19]. В края на XIX в. там не се отчитат българи. Първите българи в тези провинции са регистрирани през 1916 г., като те

[18] Миграционни движения на българите..., с. 532.

[19] Census of Prairie Provinces. Population and Agriculture. Manitoba. Saskatchewan. Alberta. 1916. Ottawa, 1918, p. XIII.

се водят пристигнали през периода 1901–1904 г.: само 8 души, родени в България, емигрирали в провинция Саскачеван. В началото на второто десетилетие на XX в. статистическата ситуация е вече съвсем друга: през 1911 г. те наброяват 178 души, а през 1916 г. – 164, предимно мъже, в съотношение спрямо жените 4 : 1[20]. Населението, идващо от България, не само се среща в трите прерийни провинции, но и представлява забележим процент (ако и зад тези проценти да стои малък брой българи имигранти) – в провинция Саскачеван 4%, в Манитоба 2%, в провинция Албърта 1%; след това до 1916 г. относителният дял на основните групи имигранти в тези провинции намалява, спадът при българите е до под 0,1%. Българските имигранти се установяват основно в провинциите Саскачеван и Албърта (по 47% от българите в Канадските прерии); в околиите Регина и Бетлфорд на провинция Саскачеван съответно по 34 и 32% от българите в провинцията, което представлява общо две трети от тях, и в околиите Бетлривър, Едмънтън Изток и Едмънтън Запад на провинция Албърта съответно 25, 29 и 35%, общо 89% (данни по произход).

Българите идват в прерийните територии основно от 1911 до 1915 г. В преброяването от 1916 г. са отчетени 64% от тях като дошли в региона именно през този период. В регионалното преброяване от 1926 г. е регистрирано намаляване в броя им (макар тъкмо този период на пристигане в Канада да остава доминиращ), което означава, че междувременно някои са напуснали страната: както знаем от наративните извори, мнозина се връщат в родината заради мобилизациите[21]

[20] Пак там, p. XXX.

[21] Едната мобилизация – за Първата балканска война, е обявена през септември 1912 г., а другата – преди влизането на България в Първата световна война – през септември 1915 г. Тогава хиляди емигранти от Америка се прибират, за да участват във войните – и то не само от патриотични подбуди: Законът за устройството на въоръжените сили (1903) в случай на война предвижда задължителна военна повинност за цялото мъжко население на страната с българско поданство, способно за военна служба, на възраст от 20–46 години и дисциплинарно наказание в случай на закъснение или неявяване. А съгласно Закона за българското поданство (1904) български поданик, който живее в чужбина, губи българското си поданство, ако в случай на война не изпълни в дадения му за това срок поканата, която му е направена, да се върне. Губи го и ако бъде мобилизиран в противниковата армия. Включването на Великобритания в Първата световна война на страната на Антантата (август 1914 г.)

и от патриотични подбуди, за да участват във войните за национално обединение на българите, а други продължават емиграцията си, като се прехвърлят в САЩ.

За последните знаем малко, затова в потвърждение ще разкажем за имигранта Джени Радев по сведенията, записани през януари 1918 г. от наборната комисия в атестационния му формуляр. Той бил родом от село Торлак (дн. Цар Калоян, Разградска област), където се появил на бял свят на 15 декември 1888 г. Не е известно кога точно е емигрирал в Канада, установил се в град Лондон (провинция Онтарио) – заедно с жена си Мина. След изтичането на изисквания срок за пребиваване в страната без прекъсване поискал натурализация и станал британски поданик. После семейството се преместило в близкия до канадската граница американски град Детройт (щат Мичигън)[22], където той работел в строителството, изграждал дървените конструкции на сградите. През януари 1918 г. Джени Радев получил повиквателна от канадските власти за мобилизация в Канадския отвъдокеански експедиционен корпус[23].

въвлича и Канада във военния конфликт, защото по това време военната ѝ политика все още е под прекия контрол на Британската империя. Някои от т.нар. номинални списъци на Канадския експедиционен корпус и атестационни формуляри на неговия състав свидетелстват за наличието на малък брой българи в Корпуса – например седем души в 9-ти батальон (в базата Валкартие), „натурализирани“ и „чужденци“, доброволци и мобилизирани по задължителния набор, въведен през 1917 г.; сред тях има: работници, занаятчии и земеделци, православни, униати и дори един методист, явили се и след ден-два освободени, избягали, редови войници и ефрейтори, повечето служили преди това в българската армия, но и в канадската милиция. След като през октомври 1915 г. България се включва във войната на страната на противниковите за Канада Централни сили, останалите в страната български поданици са третирани враждебно, под забрана за завръщане в България, а от сертификати за освобождаване от интерниране се разбира, че някои са били изпратени като военнопленници в лагер в Спирит Лейк (провинция Квебек) (вж. Library and Archives Canada (по-нататък съкратено: LAC), RG6-H-1, Vol. 772, File A, ID 1604467; RG 150, Accession 1992–93/166: Box 9741–40, ID 278666, Box 7771–34, ID 573022).

[22] Днес двата града образуват една от най-големите международни трансгранични агломерации, свързани са с тунел, построен през 1930 г., и чрез моста „Амбасадор“ над р. Детройт.

[23] LAC, RG 150, Accession 1992–93/166, Box 8063–50, ID 584989.

Статистическите сведения от канадските национални преброявания за общата численост на българските имигранти по различни показатели помагат:

○ да се проследи динамиката на имиграционния поток;

○ да се изясни въпросът за съотношението между имиграцията с изходна точка България и имиграцията, излизаща от задграничните българи;

○ да се установи кой от гореспоменатите (да ги наречем условно) два потока български имигранти допринасят в по-голяма степен за попълването на българската диаспора в Канада;

○ да се осветли техният състав – етническият на този от България и съставът по страни на произход за този, който произлиза от задграничните български общности.

Гореспоменатите въпроси не са самоцелни; смятаме, че техните отговори ще подпомогнат изследователите на българската имиграция в Канада през следващите периоди, след Втората световна война, когато настъпва, най-общо казано, разединяване и „криза“ в идентичността на тамошните българи от Македония.

Сравняването на вариациите по български етнически произход и по „месторождение България“ (където данните са образувани чрез натрупване през годините) дава възможност (макар и доста условно[24]) да се прецени евентуалното съотношение вътре в българската диаспора в Канада между имигрантите от България и от задграничните общности. От таблица 1 е видно, че числеността ѝ по показател „български етнически произход“ надвишава тази по „месторождение България“, и то прогресивно: с малко под два пъти (1,8 пъти) през 1921 г. и с малко над два пъти (2,1 пъти) през 1931 г., от което може да се предположи (и заради неотчитането на родените в Канада българи) приблизителен баланс в числеността на имигрантите от България и от задграничните общности през 20-те години на XX в.

[24] Защото във вариацията по „месторождение България“, ако и да преобладават етническите българи, влизат и други етноси (вж. казаното по-нататък в текста за етническия състав относно 1931 г.), а вариацията по български етнически произход включва и етническите българи, дошли от България, т.е. има припокриване на данните.

Таблица 1. Брой на българите в Канада по „месторождение България“, български етнически произход и матерен език според преброяванията на населението в Канада, 1901–1941 г.

(в брой)

Показатели	*Година на преброяване*				
	1901	1911	1921	1931	1941
Месторождение: България	1066	1666	1005	1467	1182
Етнически произход: български	–*	–	1765	3160 (3415**)	3260
Матерен език: български	–	–	–	2661	2149

* Липсват данни.

** Корекция, показваща вероятната етническа сила на българите в Канада, която е изчислена въз основа на данните им по произход, както и на други данни за тях в различни корелации (Seventh Census of Canada, 1931. Vol. 13. Ottawa, 1942, p. 570).

Източник: Census of Canada 1921, 1931, 1941.

Друго положение е регистрирано през 1941 г.: имигрантите – етнически българи, са почти три пъти (2,8 пъти) повече от тези с „месторождение България“, от което на пръв поглед може да се заключи, че нарастването на диаспората се дължи предимно на задграничните българи. Дали обаче наистина е така? За 1931 г. разполагаме със съвсем точна информация, тъй като са налични статистически данни за етническите българи в Канада по страна на произход. Според тях (без да се отчитат поколенията, родени в САЩ, Канада и Британските острови и колонии) 64% са българите, произхождащи от България, и 35% – от други държави в Европа, т.е. в самото начало на 30-те години сред българите в Канада доминират преселниците от България. При това тук трябва да се отчете, че официалната статистика, на която се позоваваме, не включва емигриралите нелегално, срещу заплащане и регистрирали се с чужди паспорти като сърби, гърци и пр. наши сънародници, които още повече биха увеличили дела на имигрантите от България.

Допълнителни уточнения за приноса на гореспоменатите две вариации български имигранти по отношение на попълването на българската диаспора в Канада – особено през десетилетието след 1931 г., предоставя един (преценяван като) по-меродавен показател, а именно

съпоставянето на растежа на всяка една от тях в проценти. През 20-те години нарастването на вариацията по „месторождение България“ е +46%, а на тази по български етнически произход – +44%, което означава, че тогава се увеличават и двата имиграционни потока, но за растежа на диаспората като цяло повече допринася имиграцията откъм България. (Последната, разбира се, не изключва българи второ поколение преселници в България от Тракия и Македония, емигрирали отново към Канада.) През 30-те години, чиято първа половина е белязана от глобалната икономическа криза, миграционната ситуация е друга. Притокът на имигранти с „месторождение България“ намалява с –19% (табл. 1). (Нещо повече, както ще стане дума и по-нататък, за първата половина на 30-те години и за началото на 40-те разполагаме с ежегодни, почти съвпадащи данни на канадската и българската текуща статистика (табл. 2) съответно за имиграцията и емиграцията от България в Канада, което е рядко срещано явление.) В същото време данните за българите по етнически произход се увеличават с +3%, което поражда предположението, че точно през това десетилетие ситуацията е вече различна и българската диаспора в Канада се попълва и расте благодарение на имигранти – задгранични българи. (Разбира се, този растеж е минимален и би могъл поне отчасти да се дължи и на раждаемост, за която липсват сведения.)

Отговор на въпроса кои задгранични български общности излъчват емиграция към Канада дава канадското преброяване от 1931 г. Данните му, анализирани самостоятелно (като се изключат поколенията, родени в приемната Канада, в Британските острови и колонии и САЩ) и по страни на месторождение, свидетелстват, че този имиграционен поток от българи произхожда изцяло от Европа[25], както следва:

○ преимуществено от Гърция (Егейска Македония) 86%, от Югославия (Вардарска Македония) 9% и от Румъния (Добруджа и Трансилвания – банатски българи, емигрирали по-рано, когато последната е била в границите на Австро-Унгария) 1,5%; с изключение на банатските българи всички те са бежанци, прогонени през и след войните за национално обединение от вековните си местоживелища, останали извън границите

[25] Само 4 души са регистрирани с „месторождение Азия“.

на националната ни държава поради прилагане от страна на балканските държави на политика на етническо прочистване в тези територии;

○ по малко под 1% от Австрия, Белгия, Германия, Русия, Полша и Украйна – вероятно потомци на български градинари.

Както вече споменахме, от други извори знаем за известно движение на българите, започнали работа в САЩ, към Канада (и в обратна посока). От нашите данни „излизат“ такива българи – второ поколение, родени в САЩ и прехвърлили се в Канада; в началния период на имиграцията техният брой не е голям (17 души) и представлява 1% от имиграционния поток на българите към Канада.

Етническият състав на имиграционния поток откъм България установяваме от данните по показател „месторождение България“ в корелация с етнически произход в канадското преброяване от 1931 г.: в преобладаващата си част емигрантите от България са етнически българи – 92%, останалите са представители на местните етнически общности – на първо място, гърци и немци по 1,4% и евреи 1,2%, други представени етнически групи в този поток са руси и украинци от „бялата емиграция“, поляци, чехи и словаци. И българите, и представителите на другите местни етнически и народностни групи са основно емигранти по икономически причини. „Бялата емиграция“, предимно политическа, ако и да намира добър прием у нас, в голямата си част преминава през страната ни транзитно, оставайки за по-кратко или по-дълго време, защото е неудовлетворена от ниския жизнен стандарт и ограничените възможности на трудовия пазар. По политически причини и със стремеж към по-добър живот се отправят към Канада и местните гърци: след Първата световна война до 1928 г. две трети от и без това неголямата гръцка общност у нас е изселена по спогодбата за размяна на население между Гърция и България от 1919 г. – акт, зад който прозира голяма човешка трагедия и за гърците, и за българите, принудени да напуснат доброволно местата си на обитаване в съседната държава; тогава двайсетина души измежду местните гърци, потенциални изселници, поощрени от значителната емигрантска вълна откъм Гърция в тази посока[26], решават да заминат вместо за Гърция направо за Канада.

[26] През 1931 г. гръцката диаспора в Канада възлиза на 5580 души и нарастването ѝ в сравнение с предвоенния период (1911 г.) е +53%.

Детайлна представа за динамика на имиграционния процес в последователност по години дават сведенията от канадската текуща демографска статистика. Те коригират годината на пика от 1911 г. (според данните през десет години в таблица 1) на 1913 г. (според ежегодните данни в таблица 2), което показва, че той е предизвикан от края на Балканските войни и неуспешните опити за национално обединение на българите.

Таблица 2. Брой на етническите българи, пристигнали във вътрешността на Канада и в океанските ѝ пристанища през фискалните години 1908–1920, 1926–1935 и 1940–1944

(в брой)

Фискална година	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917
Брой	2529	56	557	1068	3295	4616	1727	4048	0	0

Фискална година	1918	1919	1920		1926	1927	1928	1929	1930	1931
Брой	0	1	4		88	243	267	311	353	17

Фискална година	1932	1933	1934	1935		1940	1941	1942	1943	1944
Брой	16	15	5	13		2	0	0	1	1

Източник: The Canada Year Book.

Данните от таблица 2 свидетелстват, че от 1908 до 1915 г. включително средногодишно в Канада влизат по 2237 етнически българи, а числеността на българската диаспора в Канада е твърде скромна (около 1500 души). Подобно несъответствие в числените стойности се дължи на силна динамика на миграционния процес в двете посоки – влизане в Канада и завръщане оттам към родината в Европа, което се потвърждава и от наративните извори. През първите десетилетия емигрирането на българи към Канада има гурбетчийски характер: прекарват там известно време (една, две до три години), докато се позамогнат и се прибират; когато изхарчат

спестените средства (най-често за строеж на къща), пак заминават[27]. През втората половина на 20-те години българският имиграционен поток в Канада рязко спада до 252[28] души средногодишно (или девет пъти по-малко), а през първата половина на 30-те, включително в разгара на Световната икономическа криза – до 13 души[29]. Според българската текуща статистика, която отчита емигриращите от България, през 30-те години в посока Канада се отправят по 13 души средногодишно[30] (в сравнение с 81 души към САЩ). В крайна сметка се оказва, че въпреки по-строгата миграционна политика на САЩ чрез въвеждането на квоти по народности (за българите по 100 души годишно) през 30-те години именно Щатите приемат голямата част от емиграцията, насочила се от България към Североамериканския континент, а относителният дял на Канада в нея варира от 8 до 22 процентни пункта (табл. 3). Този спад в емиграцията от България към Канада безспорно се дължи не само на ограничителната имиграционната политика на Канада по отношение на българите, но и на емиграционната политика от страна на България, осъществена от правителството на Андрей Ляпчев, което в стремежа да запази човешките си ресурси през 1927 г. регламентира по-строго отвъдокеанската емиграция (в сравнение с континенталната), защото в нея вижда по-голяма опасност от трайното им изселване. Най-напред, през януари е нанесен удар върху агенциите посредници – чрез промяна в Закона за емиграцията, като шест пъти е увеличена сумата[31], с която всяка от тях гарантира дейността си пред Българската народна банка. След това, през септември с.г. са издадени две поредни окръжни, определящи условията, при които се допуска емигрирането на български поданици в отвъдокеански държави. Според Окръжно № 10049 (7.09.1927)[32] за издаването на паспорти за Канада освен предварително разрешение от страна на канадското Министерство на имигра-

[27] **Гърдев, К.** Цит. съч., 1994, с. 11–13.

[28] Изчислено по данните от таблица 2 за периода от 1926 до 1930 г. включително.

[29] Изчислено по данните от таблица 2 за периода от 1931 до 1935 г. включително.

[30] За по-точно сравнение с казаното в предходното изречение: през 1931–1935 г. по 10 души средногодишно, а след кризата 1936–1940 г. – по 17 души.

[31] От 50 000 на 300 000 лв. – в едномесечен срок (ДВ, бр. 255, 12.02.1927).

[32] ДВ, бр. 143, 24.09.1927.

цията и колонизацията за допускане в страната се изисква такова също и от българското Министерство на вътрешните работи. За събирането на семейства (съпрузи, годеници, деца под 18- и родители над 50-годишна възраст) постъпки предприемат родините в Канада. Същото правят канадски граждани, които желаят да наемат на работа в домовете си или в имения си български граждани – като домашни прислужници, гувернантки или земеделски работници. Непълнолетните лица, които предстои да пътуват сами отвъд океана, прилагат към заявлението за предварително разрешение още и писмено и нотариално съгласие на родителите за пътуването. А с Окръжно № 9696 (20.09.1927)[33] за всеки емигрант се въвежда такса от 200 лв. като приход на емиграционния фонд.

Таблица 3. Брой на емигрантите от България към Канада и техният относителен дял спрямо всички емигрирали от страната към Северна Америка според българската текуща демографска статистика на населението, 1931–1943 г.

(в брой и проценти)

Година	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Брой	17	13	10	6	7	11	25	21	21	8	0	–*	0
%	14,4	21,7	14,7	7,8	9,7	13,1	18,2	18,8	22,0	35,7	0,0	–	0,0

* Липсват данни.

Източници: Статистически годишник на Царство България, год. XXIX, XXX, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIV; Статистически годишник на Народна република България, год. XXXV–XXXVIII.

Сравняването на канадската и българската текуща демографска статистика за населението от междувоенния период потвърждава данните от преброяванията по отношение на това, че тогава българската диаспора в Канада се попълва главно от задгранични българи. А големият спад в (средно)годишните стойности на българската имиграция в Канада всъщност отразява провежданата от страната имиграционна

[33] ДВ, бр. 159, 14.10.1927.

политика. След Първата световна война там има период от няколко години, когато не се предпочитат преселванията от Европа. През 1923 г. се правят предпазливи стъпки към насърчаване на процеса – „вратата“ се отваря само за поданици на определени държави, но България не е сред тях: от страните, попаднали в категорията „непредпочитани“, се допускат единствено земеделци, работници във ферми, домашна прислуга и спонсорирани членове на семейства[34]. Тази тенденция илюстрираме с таблици 4 и 5, където представяме данните за пристигналите в Канада имигранти с „месторождение България“, отнасящи се за трите прерийни провинции и регистрирани в регионалните преброявания от 1916 и 1926 г. И така, прилагането на споменатата ограничителна за българите миграционна политика през 1931 г. вече е породило видим дисбаланс в поколенията – 41% от българската имиграция в Канада е пристигнала през периода 1911–1915 г. и само 29% – през втората половина на 20-те години. Това води съответно до отслабване тежестта на „свежото“ външно попълнение на канадската българска диаспора. (Данните по матерен език български също показват спад в нейната численост, но той е по-скоро знак за наличието на асимилационни процеси, както ще видим по-нататък.)

Таблица 4. Относителен дял на имигрантите с „месторождение България“ в трите прерийни провинции на Канада по период на пристигане, 1916 г.

(в проценти)

Общо	*Години*					
	1914–1916 (5 месеца)	1911–1913	1906–1910	1901–1905	1896–1900	преди 1896
100	15	49	31	5	0	0

Източник: Census of Prairie Provinces, 1916.

[34] **Трайков, В.** Цит. съч., 1993, с. 31.

Таблица 5. Относителен дял на имигрантите с „месторождение България“ в трите прерийни провинции на Канада по година/период на пристигане, 1926 г.

(в проценти)

Общо	*Години*						
	1926 (5 месеца)	1925	1923–1924	1921–1922	1916–1920	1911–1915	преди 1911
100	2	7	10	7	3	39	32

Източник: Census of Prairie Provinces, 1926.

Териториално разпределение

Когато към края на първото десетилетие на XX в. българите (преимуществено селяни) се появяват масово в Канада, в приемащата страна също (както в родината им) преобладава селското население, но икономическата ѝ мощ е съсредоточена в централните канадски градове, по-специално Монреал и Торонто; темповете на урбанизация обаче са бързи и са предизвикани от провежданата национална политика за индустриализация и заселване на Запада. Тези процеси продължават до края на 20-те години на XX в. и довеждат до развитието на градска система в цяла Канада, свързана с железопътни, телеграфни, канални, пощенски и телефонни системи. Специален принос има изграждането на Канадската тихоокеанска железница и неразривно свързания с нея просперитет на градовете в Западна Канада. Същинският обрат в урбанизацията на страната като цяло настъпва в края на 20-те и началото на 30-те години, когато градското население прехвърля 50-те процента, но бележи застой по време на Световната икономическа криза. Развитието на урбанизационния процес в приемащата страна оказва въздействие върху териториалното разпределение на българската имиграция. След Първата световна война тя в преобладаващата си част обитава селските региони на Канада; едва впоследствие, в началото на 30-те години, се преориентира към градовете и тази тенденция се засилва, като през 1941 г. градското ѝ население достига до 79,6%.

Териториалното разпределение на българите имигранти по провинции е следното (картосхема 1): изобщо ги няма в Юкон и Западните територии – земите на коренното население, т.нар. Първи нации. Българите основно се установяват в провинция Онтарио и нейния главен град Торонто и това остава трайна и неизменна тенденция през изучавания период (78% от българската диаспора в Канада през 1921 г. и 82% през 1941 г., по данни за матерен език български). Следва провинция Квебек с незначителните 6,5% (1931 г.). Преобладаващата численост на българите в провинция Онтарио и нейния централен град Торонто (който е и най-големият град в Канада и петият по големина в Северна Америка) е определяща и за съотношението между градското и селското население в диаспората. (табл. 6). През 1921 г. българите са се заселили в селските райони на Онтарио и тогава това ги определя като селска диаспора; впоследствие те се насочват към градските райони на Онтарио и се превръщат в градска диаспора; в същото време установилите се в прерийните провинции Саскачеван и Албърта винаги са предпочитали селските райони, но там те са малобройни в сравнение с Онтарио.

Картосхема 1. Териториално разпределение на етническите българи в Канада по провинции, в проценти, 1931 г.

Таблица 6. Брой на етническите българи в канадските градове със и над 10 000 души население, 1931, 1941 г.

(в брой)

Година / *Град*	1931	1941
Монреал (пр. Квебек)	79	89 (98)
Торонто (пр. Онтарио)	1391	1333 (1446)
Уиндзор (пр. Онтарио)	41	x*
Ванкувър (пр. Британска Колубмия)	19	18 (28**)
Уинипег (пр. Манитоба)	16	19
Сейнт Джон (пр. Ню Брънзуик)	36	44
Регина (пр. Саскачуан)	22	20
Ниагара Фолс (Онтарио)	19	x
Китченер (пр. Онтарио)	85	112
Хамилтън (пр. Онтарио)	116	188
Халифакс (пр. Нова Скотия)	25	26
Глейс Бей (пр. Нова Скотия)	57	x
Едмънтън (пр. Албърта)	42	37
Съдбъри (пр. Онтарио)	x	44

* Липсват данни.

** Заедно с метрополната зона.

Източник: Census of Canada, 1931, 1941.

Структури по пол, възраст и семеен статус

В имиграционния поток от България преобладават мъжете – на 1000 мъже през 1921 г. се падат 130 жени, а през 1941 г. – 303 – явление, което потвърждава гурбетчийския характер на първите вълни от българска имиграция в Канада (на гурбет в странство тръгвали предимно мъже). От гореказаното е видно, че с годините съотношението между

двата пола се подобрява в полза на жените, но незначително. С подобна характеристика се отличава и градинарската гурбетчийска емиграция в Европа[35]. Прави впечатление, че ако се разгледат само данните за прерийните провинции, където по принцип се насочват имигранти, които възнамеряват да се възползват от възможността за получаване на земя и евентуално трайно да се заселят, то там съотношението между двата пола е значително по-добро: през 1916 г. общо за трите провинции на 1000 мъже се падат 271 жени, а през 1926 г. – 436. А при поколението, родено в Канада (т.е. второто имигрантско поколение, което – както ще видим по-нататък – през 30-те години никак не е малобройно и представлява една трета от българската имиграция), вече съществува баланс между двата пола с лек превес на жените и е знак за процес на трайно усядане.

Възрастовата структура на българската имиграция в Канада се основава на статистически данни по показател матерен език български, които включват и задграничните българи, както нови, така и стари заселници (табл. 7). През 1931 г. в нея преобладават 30–39-годишните (30%) и е висок относителният дял на децата до 9-годишна възраст – 17,6%. Данните за възрастовата характеристика на имиграционния поток само от България са сходни[36]. Затова намаляването в обема на българската имиграция през 30-те години се отразява върху възрастовия профил, като доминиращата през 20-те години група на 30–39-годишните вече е навлязла в следващата, тази на 40–49-годишните, която и преобладава през 1941 г., но с по-нисък относителен дял от 27%. Така описаната възрастова структура на българската имиграция в Канада през междувоенния период наподобява тази на градинарския гурбетчийски поток в Европа с разликата, че в нея децата са два пъти повече. Сходна е и с възрастовата пирамида на българската диаспора в Аржентина[37]. Общото между тях е, че ядрото представляват българите

[35] За сравнение сред българските градинари в Будапеща през 1920 г. на 1000 мъже се падат 206 жени, а през 1930 г. – 218 (вж. **Пейковска, П. Ив.** Българските общности в Унгария. София, 2011, с. 74, 315).

[36] Такива статистически данни предоставя регионалното преброяване в прерийните провинции от 1926 г.

[37] **Аврамов, Р. Л.** Българската емиграция в Аржентина 1900–1940 г. – *Исторически преглед*, 1986, № 6, с. 8.

имигранти в работоспособна възраст. Намаляването на имиграционния поток, високият процент на неженените в брачна възраст сред мъжете, които преобладават (вж. табл. 8), съответно ниската раждаемост, и започналият интеграционен процес водят до застаряването на общността.

Таблица 7. Население в Канада по матерен език български, по възрастови групи, 1931, 1941 г.

(в проценти)

Година	*Възраст (години)*							
	0–9	10–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70+
1931	17,5	8,5	18	30	19,4	4,9	1,4	0,3
1941	17,1	25,3	9,7	13	19,5	11,6	3	0,8

Източник: Census of Canada, 1931, 1941.

Структурата на българската имиграция в Канада по семейно положение е свързана с описаните нейни възрастови особености, диференцирана е за двата пола и обикновено се отчита за населението на и над 15 години. Преобладават семейните, които представляват приблизително две трети, следват несемейните (табл. 8). Овдовелите са само няколко процента, тъй като високите възрасти са слабо представени в диаспората. А разведени липсват, защото в българското патриархално общество от времето, което изучаваме, разводът е рядко явление, понеже се смята за непристоен и съществува обществено неодобрение към разведените (особено към разведените жени), а и към техните деца. От данните, изложени в таблица 8, се вижда, че жените в преобладаващата си част са омъжени (84,1%), тъй като сами жени рядко предприемат емиграция, особено така далечна като отвъдокеанската. При мъжете има известен превес на семейните (57,5%), но както по-горе споменахме, зачителният относителен дял (респективно брой) на несемейните мъже е важен факт, защото влияе негативно върху възпроизводството на диаспората.

Таблица 8. Семейно положение на населението в Канада на и над 15-годишна възраст с „месторождение България“, по пол, 1931 г.

(в проценти)

Семейно положение	Несемейни			Семейни		
Пол	*мъже*	*жени*	*общо*	*мъже*	*жени*	*общо*
%	40,1	12,0	35,0	57,5	84,1	62,3

Семейно положение	Вдовци			Разведени		
Пол	*мъже*	*жени*	*общо*	*мъже*	*жени*	*общо*
%	2,3	3,9	2,6	0,1	0,0	0,1

Източник: Census of Canada, 1931.

Не/грамотност

Преди да пристъпим към разглеждането на маркерите за степента на интеграция и асимилация на българските имигранти в Канада, ще погледнем статистическите данни, съдържащи се в канадските преброявания за неграмотността, тъй като тя е важна предпоставка за протичането на асимилационните процеси. Освен това е тясно свързана със социалната структура на обществото, понеже може да предизвика социално неравенство. Такива данни съдържат канадските преброявания от 1921 и 1931 г., които в дадения случай целят да измерят неграмотността в страната като цяло и в отделните провинции, както и на най-уязвимите обществени групи, вземайки под внимание нейната силна структурираност по пол, възраст, религиозна и етническа принадлежност и въздействието на отминалите ѝ равнища. Обикновено тя се взема предвид за населението на възраст за задължително образование и над нея: за Канада – на и над 10-годишните, които отговарят на двата въпроса „Може ли да чете?“ и „Може ли да пише?“ на някакъв език – на родния или на някой от официалните. И да подчертаем: става дума за елементарна грамотност, а тя се разбира като да е усвоена азбуката,

да е придобито някакво (най-често минимално) познание по четене и писане, а основен неин признак е способността да се изписва името[38]. Наличните данни се отнасят за етническите българи в Канада, т.е. за всички – за тези от България и за тези от задграничните български общности, и се представят поотделно за родените в Канада и Великобритания[39] *(„British-born“)* и за родените в чужбина *(„foreign-born“*, т.е. без родените в Канада и Великобритания). Искаме да установим неграмотността сред българските имигранти и къде е мястото им по този показател спрямо средното равнище за изпращащата и приемащата страна.

През изучавания период на българската емиграция към Канада образованието в България е приоритет на властите и са създадени възможно най-добри условия бързо да се преодолее масовата неграмотност: съществува задължително основно образование за деца от 7- до 14-годишна възраст, което включва 7 учебни години[40]; с оглед на използваната статистика е добре да се знае още, че през първата половина на XX в. в България основното образование започва на 8-годишна възраст. А просветното дело на българите в Македония и Одринско се осъществява от Българската екзархия. Естествено възниква въпросът дали има разлика в показателите за не/грамотност в България и сред задграничните българи. Нивото на неграмотност[41] в България ще онагледим с данните от преброяването през 1926 г., заемащи средно положение спрямо използваните от нас канадски преброявания от 1921 и 1931 г. Тогава тя е сведена до 35% общо за населението на и над 10-годишна възраст и поотделно за мъжете 24,9% и за жените 53,6%. Не/грамотността на задграничните българи не е надлежно проучена и е трудно да се определи какъв е техният принос за формирането на показателя за

[38] **Чанков, Ж.** Грамотност на населението в България (според данни от 1920 г. на Дирекция на статистиката). – *Училищен преглед*, 25, 1926, № 1–2, с. 150.

[39] Канада е част от Британската империя до 11 декември 1931 г., когато с Уестминстърския статут получава независимостта си от Великобритания. Оттогава става член на Британската общност – международна организация на независими държави, които са били част от Британската империя; в лична уния е с Великобритания.

[40] Закон за народното просвещение от 1921 г.

[41] Включително полуграмотните, т.е. знаещите само да четат или само да пишат.

българските имигранти в Канада. Едно скорошно изследване на проблема по данни за Кичевска каза от 1909 г. дава основание да се заключи, че българите от Македония, които са с най-голям относителен дял измежду тях, се доближават (с известно неголямо изоставане) до показателите за свободна България[42], които през 1910 г. са 58% общо за на и над 10-годишното население в страната и поотделно за мъжете 40,7% и за жените 75,6%. А банатските българи (в Австро-Унгария) през същата тази година се отличават с два пъти по-ниски нива на неграмотност при мъжете (21%) и с три пъти – при жените (27%)[43] и макар да са малко на брой сред българите в Канада, със сигурност допринасят за намаляването на показателя за неграмотност.

От таблица 9 се вижда, че през 1931 г. неграмотността сред канадските българи, дошли от България, е много по-ниска (10,9% общо за двата пола), отколкото в самата България (особено при жените; в допълнение, както обичайно, тя е по-ниска сред градското население). Това може да се дължи на следните обстоятелства: веднъж, че (по принцип) емигрират предимно грамотни хора; в това отношение е интересно наблюдението, направено въз основа на екзархийски извори за гурбетчиите от Македония, сред които – ако и да преобладават грамотните – в сравнение с други дестинации, като България, Румъния, Цариград, има значителен процент неграмотни единствено в посоката към Америка[44]; и втори път, на благотворното влияние на новата среда в посока към ограмотяване.

Пак през 1931 г. във вариацията на етническите българи в Канада, родени в чужбина (която е по-широкообхватна, защото в нея влизат не само дошлите от България, а и от задграничните българи, но без тези с британски и френски произход), пак на и над 10-годишна възраст,

[42] Вж. по-подробно: **Стойчева, С.** Аспекти на грамотността на българското население в Македония (1878–1912). – *Македонски преглед*, 2015, № 2, с. 53–78.

[43] **Пейковска, П. Ив.** Грамотност и неграмотност сред банатските България в края на XIX и началото на XX в. – *Исторически преглед*, 2013, № 1–2, с. 163, 165, 167.

[44] Авторката обяснява явлението с липсата на професия (вж. **Стойчева, Ст.** Миграционни процеси сред българското население в Македония по данни на Екзархията: аспекти и статистика (1904–1912 г.). – В: *Миграции на хора и идеи в България и Унгария (XIX–XX век).* Съст. **П. Пейковска, Г. Деметер.** София, 2018, с. 186).

Таблица 9. Неграмотност сред селското и градското население в Канада с „месторождение България“, на и над 10-годишна възраст, по пол, 1931 г.

(в проценти)

Пол	Мъже			Жени			Общо		
	селско	*градско*	*общо*	*селско*	*градско*	*общо*	*селско*	*градско*	*общо*
%	12,8	7,2	8,8	23,5	18,8	20,1	14,5	9,4	10,9

Източник: Census of Canada, 1931.

неграмотността, взета общо, за двата пола е почти същата – 12,3%[45], или само с 1,4 процентни пункта по-висока. Следователно можем да заключим, че българските имигранти в Канада от двата потока – откъм България и от задграните българи 1) имат приблизително еднакво равнище на неграмотност или пък, ако не е точно така, то се компенсира и 2) то е значително по-ниско от това в България.

В същото време е добре известно, че българската държава не подпомага общността си в Канада откъм училища; доколкото има такива, те са резултат от местна инициатива и дейността им е твърде ограничена – един-два пъти седмично за няколко часа децата учат български език при местния свещеник или при нает за целта учител и не усвояват необходимите знания за родината си и за нейната история[46]. И така, ниската неграмотност се дължи, първо, на факта, че по принцип емигрират предприемчиви хора с поне елементарна грамотност. Друг фактор е образователната система на самата приемна страна Канада. Тъй като тогава функционирането ѝ не е централизирано и всяка провинция си има закони, предвиждащи различна регламентация, ще дадем пример с „най-българската“ провинция – Онтарио. Там образованието е задължително (подобно на България) за децата от 8 до 14 години. А през 1921 г. е приет Закон за посещаемостта на юношеските училища, който увеличава задължителното училищно обучение до 16-годишна възраст

[45] През 1921 г. 23,6% (вж. **Hurd, W. B.** Цит. съч., p. 267.

[46] Първото българско училище в Канада, а и в Новия свят, е открито в Торонто през 1914 г. През 1917 г. пак там отваря врати българското училище за възрастни на дружество „Балкански юнак“. По-подробно вж. **Гърдев, К.** Цит. съч., 1994, с. 237–240, 243–245.

в градските райони, където децата работят през деня и учат вечерно. Благотворното въздействие на канадската образователна система върху ограмотяването на тамошните български имигранти най-отчетливо се откроява при измерване равнищата на неграмотност сред родените в Канада и Великобритания (*„British-born“*): към 1931 г. неграмотността при тях е напълно ликвидирана и за двата пола (табл. 10). През 1921 г. данните за двата пола в същата вариация показват равнище на неграмотност, което е по-ниско от това на родените в чужбина, особено при мъжете. Ако пак там наблюдаваме данните за двете възрастови групи, ще узнаем, че през 1921 г. при на и над 21-годишните неграмотността е по-висока сред родените в чужбина, отколкото сред родените като британци, и това е така, защото при възрастните са повече натрупаните минали равнища на неграмотност в сравнение с младите.

По относителен дял на неграмотните българските имигранти в Канада се доближават до останалите групи, определени в канадските преброявания като дошли от Южна, Източна и Централна Европа (Гърция, Югославия, Русия, Чехословакия, Унгария) – подреждат се на шесто място от общо дванайсетте народности[47]. Този процент обаче доста надвишава средния за приемната страна. Неграмотността в Канада започва да спада от самото начало на XX в., достигайки до 4,5% на неграмотните през 1921 г. и намалявайки до 3,4% през 1931 г.[48], като в големите градове с население над 30 000 души варира от 2,5 (Отава и Хамилтън) до 3,5% (във възходящ ред за Квебек, Монреал, Уинипег, Ванкувър). В Торонто – средището на българската имиграция – неграмотността е почти ликвидирана – 1,3%[49]. Ако разгледаме вариациите на канадското население с месторождение в Канада (и Великобритания) и в чужбина, установяваме, че към 1931 г. за първата неграмотността в страната е приблизително преодоляна – и при двата пола (3,3% мъже, 1,9% жени), докато във втората все още има неграмотни (7,7% от мъжете и 10% от жените). Десетилетие по-рано съществува известна неграмотност и сред родените в Канада (и Великобритания) – 4,1% от

[47] Вж. също: **MacLean, M. C.** Illiteracy and School Attendance. (A Study Based on the Census of 1931 and Supplementary Data). Ottawa, 1937, p. 42, 135.

[48] Пак там, с. 142.

[49] Seventh Census of Canada..., Vol. 1, p. 79.

Таблица 10. Неграмотност сред етническите българи имигранти в Канада на и над 10-годишна възраст, по месторождение в приемащата страна или в чужбина и по пол, 1921, 1931 г.

(в проценти)

Възраст	Общо за на и над 10-годишните								
Месторождение	родени британци						родени в чужбина		
Пол / *Година*	*мъже*	*жени*	*общо*	*мъже*	*жени*	*общо*	*мъже*	*жени*	*общо*
1931	8,5	18,7	10,9	0,0	0,0	0,0	9,2	24,4	12,3
1921	23,0	25,7	23,4	13,6	21,4	16,7	23,2	26,1	23,6

Възраст	Общо за на и над 10-годишните								
Месторождение	родени британци						родени в чужбина		
Пол / *Година*	*мъже*	*жени*	*общо*	*мъже*	*жени*	*общо*	*мъже*	*жени*	*общо*
1931	3,7	2,3	3,1	0,0	0,0	0,0	8,1	8,4	7,8
1921	13,3	12,5	13,0	11,8	25,0	17,2	13,7	9,1	12,0

Възраст	Общо за на и над 10-годишните								
Месторождение	родени британци						родени в чужбина		
Пол / *Година*	*мъже*	*жени*	*общо*	*мъже*	*жени*	*общо*	*мъже*	*жени*	*общо*
1931	9,2	26,8	12,7	0,0	0,0	0,0	9,2	24,4	12,3
1921	30,2	29,0	30,1	20,3	x*	14,3	23,8	31,2	24,6

* Няма бройка.

Източник: Census of Canada, 1921, 1931.

мъжете и 2,6% от жените, сред родените в чужбина – 11,3% от мъжете и 13,3% от жените[50]. Следователно тенденцията е към намаляване на неграмотността и е по-ясно изразена при мъжете; същата тази тенденция е характерна и за българите в Канада. И разбира се, от споделените статистически данни не може да не обърнем внимание на една канадска специфика по отношение на грамотността (между другото отбелязана от специалистите), а именно че в Канада мъжете се отличават с по-високо равнище на неграмотност от жените – в случая за разлика от България (но и от Европа въобще).

Интеграционни процеси

Още в началния период от създаването на канадската държава в страната са изработени и приети закони, изграждащи начин на живот, който да приобщава милионите имигранти, носители на различни култури и традиции. Тази имиграционна политика и наличието на някои етнодемографски характеристики на българската имиграция в Канада, като известна пространствена разпръснатост, преобладаващо битуване в градска среда, това, че тя е предимно мъжка, със значителен относителен на млади (22%), неженени (40%) мъже вътре в самата диаспора, както и липсата на връзка с родината поради отдалечеността, предполагат предразположеност към протичането на интеграционни процеси. В тази част на изследването анализираме статистическите данни от канадските преброявания, за да установим доколко и как тя се вписва в приемащото общество, защото основната задача на тогавашните канадски политици е да „споят“ това многообразие от етноси и култури – наричат го „асимилация“, но на практика „правят интеграция“, приобщават чрез държавното училище и усвояването там на официалните езици на страната („лингвистична асимилация“). Степента на интеграция сред първите поколения българи в Канада измерваме поотделно за двата пола заради нееднаквото им демографско поведение и социална предразположеност. За целта използваме различни показатели: някои от тях се отнасят само за имигрантите от България,

[50] **MacLean, M. C.** Цит. съч., с. 142.

други – за всички етнически българи, а трети „покриват“ възрастово ограничени вариации.

1) Първият показател, който ще анализираме, е **относителният дял на „натурализираните“** (т.е. на станалите канадски резиденти), тъй като гражданството се счита за един от най-мощните механизми за формално политическо включване. За мнозина от българските имигранти пребиваването в Канада се превръща в постоянно местожителство. Причините са разнообразни: едни се устройват сравнително бързо, преуспяват и свикват с добрия жизнен стандарт; други поради множеството несгоди и несполуки през първите години не могат да спестят дори за да преодолеят далечното разстояние обратно към родината, а после вече е късно, отчуждили са се, създали са семейства в Канада и пр.

Определено въздействие върху решението им дали да се установят окончателно там оказва канадското законодателство относно натурализацията (придобиването на британско гражданство), което предлага сравнително проста и лесна процедура. До Първата световна война след три години престой в страната при наличие на добро морално поведение и желание за натурализация кандидатстващият попълва един формуляр – „петиция“, отправена до съда на съответната провинция, където упоменава своите имена, занятие, възраст и актуален за момента адрес на пребиваване. Заявяването, че той е „човек с добър характер“ (*„a person of good character“*), т.е. без криминални прояви и спазващ законите и регулациите на приемащата страна и общество, е включено като текст в самия формуляр и се удостоверява чрез писмени декларации (обикновено три на брой), направени от познати, съседи, колеги. Необходими са още негови клетвени декларации за продължителност на престоя му в страната съобразно изисквания в закона срок без прекъсване и за вярност към краля на Великобритания[51], които се полагат пред комисар, упълномощен за целта по Закона за натурализацията. И накрая се получава удостоверение за натурализация – бързо, до един месец от подаването на петицията.

[51] Законът за канадското гражданство, който създава напълно независимо канадско гражданство, отделно от британското законодателство и статута на британски поданици, е приет от федералния парламент на Канада през 1946 г.

Какви български имигранти са кандидатствали за натурализация? Относно първото поколение заселници черпим сведения от актовете за натурализация, съхранявани в канадския национален архив и отнасящи се за област Монреал в провинция Квебек:

> През септември 1904 г. се натурализирал *Натан Робинсън*, търговец от София, на 21 години, пребивавал там 3 години без прекъсване; през май 1906 г. – *Хаим Розентал* от Търново, 38-годишен, пребивавал в Монреал последователно три години и половина; през септември 1906 г. – *Оскар Карол* от Русе, 21-годишен, тенекеджия, с постоянно пребиваване от 3 години; през януари 1909 г. – *Георги Зейлер* от Русе, 27-годишен, [миграционен] агент, пребававал 4 години; през октомври 1910 г. – *Пенчо Илиев* от Троян, 33-годишен, работник; през февруари 1913 г. – *Петко Христов*, 31-годишен, от Белотинци, околия Фердинанд (днес Монтана), към момента на петицията живеещ в градчето Сен Пиер, намиращо се в околностите на Монреал, работник, пребивавал 4 години; през юли 1914 г. – *Георги Григоров*, „*роден в Струмица (Македония) в България*“, 23-годишен, преди това бил в Лондон (Англия), бояджия, пребивавал 3 години[52].

Според извадката натурализация предприемат млади имигранти от България, както етнически българи, така и от други етноси (предимно евреи), упражняващи различни професии и занаяти, но се срещат и работници.

> Сред най-удивителните случаи на натурализация на имигрант от България е известният американски писател от еврейски произход, роден в Румъния, Конрад Берковичи. На 29-години той се премества заедно със съпругата си – както се знае – от Париж в Канада, където известно време живее в Монреал (преди да се пресели в САЩ). Препитава се като учител по музика и оттам през юни 1914 г. Берковичи подава петиция за натурализация, където обаче е записал, че предишното му място на пребиваване е „Силистра в България“[53].

[52] LAC, RG 6 F3: Vol. 956, File 2850, ID 8271; Vol. 953, File 1539, ID 7961; Vol. 895, File 1759, ID 2058; Vol. 904, File 4123, ID 3059; Vol. 936, File 6018, ID 6263; Vol. 880, File 9694, ID 495; Vol. 953, File 1539, ID 7961.

[53] Пак там, Vol. 949, File 11974, ID 7548.

Процедурата по натурализацията се усложнява от 1914 г. нататък, когато се въвежда период от 5 години на престой в Канада и допълнително се изисква владеене на английски или френски език. Въпросът за натурализацията или в случая получаването на британско поданство е по същество правен, засягащ връзката между държавата – не само приемащата, но и изпращащата – и гражданина. Затова да погледнем как се произнася и българският законодател. Според действащия тогава закон български поданик, който се натурализира в чужбина, губи българското си поданство[54]. Процедурата предвижда, ако той живее в чужбина, най-напред да подаде заявление за отказ пред дипломатическия агент или консула, след което се съставя акт. В по-широк социо-културен контекст натурализацията е носител на идентичност, свързана с принадлежност към приемащото общество, различаващо се от изпращащото, с народностното или етническото самоопределяне на личността, с емоционалното ѝ отношение към родината. От една страна, запазването на българското поданство невинаги се свързва с декларирането на българска идентичност. От друга страна, практиката показва, че притежаването на български паспорт или документ, отразяващ българска народност, произход или дори име, оказва влияние върху заявяването ѝ[55].

Сведенията ни за броя на натурализираните сред българската имиграция в Канада се отнасят за идващите откъм България (а не за цялата етническа диаспора) и са ни предоставени в корелации с пол, година/период на пристигане и възраст. Най-ранните статистически данни по този показател са за трите прерийни провинции. Според преброяването от 1926 г. 57,7% от тамошните имигранти, родени в България, са натурализирани. Това е твърде висок процент за една нова диаспора от първо поколение преселници – в сравнение примерно с българите градинари гурбетчии в Централна Европа, които започват да се установяват и трайно да усядат в приемащите страни едва през 20-те години на XX в., и то в пъти по-малък процент, след няколко десетилетия гурбетчийство, а чуждо гражданство не приемат освен в изключително

[54] Закон за българското поданство. – ДВ, бр. 3, 5.01.1904; бр. 55, 11.03.1904, поправка; изменения: ДВ, бр. 9, 12.01.1908; бр. 274, 9.12.1911; бр. 90, 24.07.1924.

[55] Вж. **Миланов, Е.** Регионални и етнокултурни български общности зад граница. – В: *Аспекти на етнокултурната ситуация.* София, 2000, с. 156.

редки случаи на дълги години пребиваване и създаване на семейство в чуждата страна[56]. В допълнение преждеспоменатият относителен дял на натурализираните имигранти от България в канадските прерии никак не е малък също и в сравнение с този на други балкански диаспори: 36% натурализирани сред имигрантите от Югославия, от Гърция – почти изравнени с тези от България (57%)[57].

Какво допълнително можем да научим от данните за отделните провинции, които са представени в повече корелации? В провинция Саскачеван (където пребивават от 80 до 140 души български имигранти) през десетилетието от 1916 до 1926 г. са се натурализирали 60–62% от българите (възходяща тенденция). В провинция Манитоба – 45%. А в провинция Албърта (с 60–80 български имигранти) се наблюдава ярко изразена възходяща тенденция – от 30% натурализирани за 1916 г. през 49% за 1921 г. до 57,5% за 1926 г.

Не бива да се пренебрегва един важен аспект на дискутирания показател, свързан с пола. Докато при мъжете относителният дял на натурализираните е знак за наличието на интеграционен процес, то при жените не е така. В сравнение с мъжете жените се отличават с по-висок относителен дял на натурализираните: 71% натурализирани при жените, родени в България, срещу 52% при мъжете, т.е. с 10–20% повече. Следва ли обаче от това, че жените се интегрират по-бързо? Отговорът е не; по-скоро този статистически резултат е получен по технически причини и се обяснява с правното им положение. Те не са равнопоставени с мъжете и според закона процесът на тяхната натурализация е в зависимост от семейното им положение. Чужденките се натурализирали и придобивали статут на „резидент“ само чрез брак – с гражданин на Канада или чрез натурализацията на съпруга си[58, 59]. До 1932 г. промяната

[56] **Пейковска, П. Ив.** Цит. съч., 2011, с. 123–128.

[57] Разбира се, има и балканци имигранти с доста по-висок процент на натурализираните, отколкото нашите сънародници – сред имигрантите от Румъния той достига 76%.

[58] Същото важи и за децата.

[59] Всъщност терминът „гражданин на Канада“ или „канадец“ се въвежда за пръв път със Закона за имиграцията от 1910 г. (и е валиден до 1947 г.) и включва всеки, който е: лице, родено в Канада, което не е станало чужденец; британски поданик с канадско местожителство; и лице, натурализирано по законите на Канада, което впоследствие не е станало чужденец или е загубило местожителство в Канада.

в гражданството на омъжената жена е изцяло в ръцете на нейния съпруг, т.е. тя може единствено да кандидатства за промяна на статута си.

Динамиката във времето показва, че сред имигрираните непосредствено в годините преди дадено преброяване почти няма натурализирани и колкото по-назад се връщаме, толкова по-голям е техният относителен дял. В конкретния случай с поглед от 1926 г. назад: за провинция Манитоба – дошлите след 1915 г. не са натурализирани, между 1911–1915 г. наполовина са натурализирани, преди 1911 г. – 67%; за провинция Албърта – от пристигналите преди 1911 г. са натурализирани 96%, през 1911–1915 г. – 59,5%, през 1921–1926 г. – 5,5%[60]. Статистическите данни, а и представените единични случаи показват, че българите имигранти, които са решили да се установят в Канада, правят това съобразно изисквания от закона период на пребиваване без прекъсване и по-рядко се забавят с решението си за предприемане на натурализация от половин до една година. Причината, поради която непосредствено в годините, предшестващи преброяването, относителният дял на натурализираните е много малък, е, че според закона, действащ до 1914 г., чужденците могат да кандидатстват за натурализация след три[61] години пребиваване в Канада, а оттогава нататък – след пет[62].

2) **Относителният дял на родените в Канада** сред етническите българи там за 1921 и 1931 г. и във вариацията на населението по матерен език български за 1931 г. разкрива степента на уседналост сред българската имиграция в Канада. През второто десетилетие на XX в. се появява второто им поколение, което в началото на 20-те години достига 15%, след което нараства до 33,5% в началото на 30-те, или до една трета от общността само за три десетилетия българско присъствие в Канада[63]. От това второ поколение 89% са съсредоточени в провинция Онтарио, 4% в провинция Саскачеван и по 3% в провинциите Албърта и Квебек[64].

Чужденците, както и всички други британски поданици, които искат да имигрират в Канада, изискват разрешение да дойдат на канадска земя.

[60] Seventh Census of Canada..., Vol. 1, p. 664.

[61] Закон за натурализацията и чужденците, влязъл в сила през юли 1883 г., и Закон за имиграцията от 1910 г.

[62] Закон за натурализацията от 1914 г.

[63] Процентите са изчислени по данните за български етнически произход.

[64] Процентите са изчислени по данните за матерен език български.

3) Изхождайки от схващането, че етнически смесените семейства са считани за основен фактор в отслабването на дадена етническа идентичност, евентуално в създаването на множествена такава и в протичането на интеграционни и/или асимилационни процеси, ще разгледаме **относителния дял на етнически смесените бракове** сред българската имиграция в Канада. За използваната база от статистически данни е важно да се знае, че в Канада статистика за етническия състав на брачните партньори е събирана през 1921 и 1931 г. чрез записване на етническия произход на родителите, когато новородените деца са били регистрирани (а не чрез анкетата на преброяванията, макар да са обнародвани като тяхна съставна част[65]). Добре е това да се има предвид, защото дадената база от данни не включва всички семейни двойки, а само тези, които раждат деца в страната приемник. На брой през 1931 г. те са не повече от 60 – колкото са децата, родени от родители българи[66]. Тук трябва да отбележим, че не всички етнически групи са склонни към сключване на смесени бракове. Според гореспоменатата статистика сред българите в Канада 39,3% от женитбите са етнически хомогенни. Хетерогенни бракове те са сключвали най-често с партньор британец/британка (20,8%) или французин/французойка (10,7%) (табл. 11). По този показател поведението на нашите сънародници се доближава по-скоро до имигрантите от Северозападна Европа, където 38% от съпружествата са с партньор извън съответните им етнически групи, отколкото до имигрантите от Южна, Източна или Централна Европа, при които този относителен дял е 18%[67]. Причините за подобно явление са различни. Българите в Канада са малко на брой, предимно мъже, почти половината от които са неженени. А заради голямата отдалеченост от родината по-мъчно се реализира съществуващият сред гурбетчиите обичай да си доведат булка от родното село. Да не забравяме и ролята на териториалното единство – колкото са повече по брой на едно място, толкова по-малко са смесените бракове и по-слаба е асимилацията[68] – но само при приблизителен баланс на половете; а почти

[65] **Hurd, W. B.** Цит. съч., с. 836; The Canada Year Book 1940, Ottawa, 1940, p. 146.

[66] **Hurd, W. B.** Цит. съч., с. 200.

[67] Пак там, с. 10.

[68] Пак там, с. 110.

половината български имигранти в Канада са разпръснати из страната при наличието на огромен дисбаланс в полза на мъжкия пол.

Таблица 11. Брачни двойки сред българите в Канада, отчетени през 1931 г. по етнически признак на съпрузите[69]

(в проценти)

Етнически произ-ход на мъжете	*Етнически произход на жените*					
български	български	английски	френски	украински	друг	общо
%	39,3	20,8	10,7	7,3	21,9	100,0

Следва да разгледаме няколко показателя, които отразяват степента на употреба на матерния език и владеенето на официалния език (в случая два са официалните езици – английски и френски), което може да бъде знак за смяна на матерния език и преход към официалния език на приемащата страна и да разкрива наличие на езикова асимилация и протичане на интеграционни процеси[70]. Овладяването на официалния език на приемащата страна не трябва да се разглежда непременно като етнически процес, но все пак усвояването му, умението да се говори на него е предварително условие имигрантското население да премине към този език в качеството на втори език, а после – и на единствен[71].

4) **Относителният дял на заявилите българска идентичност сред населението с български матерен език на и над 10-годишна възраст** показва как се формира и развива етническата идентичност сред българската общност. Матерният език се възприема като основният маркер за етническа идентичност, защото свързва индивида с неговото семейство, култура, музика, вярвания и мъдрост, носител е на история, традиции, обичаи и фолклор от едно поколение на друго. През 1921 г. езиковата и етническата идентичност в българската общност в Канада почти съвпадат – 95,2% от използващите български език на битово равнище са заявили български етнически произход. През

[69] Seventh Census of Canada…, Vol. 13, p. 726.
[70] **Берзина, М. Я.** Цит. съч., с. 21.
[71] Пак там, с. 87.

следващото десетилетие обаче се развива тенденция към спад на този относителен дял – през 1931 г. той представлява 86,4%, като мнозина от говорещите български език в домашна среда са заявили друг етнически произход – по 0,4% австрийски и чешки + словашки, 0,3% британски и още по 0,05% белгийски и холандски. С голяма достоверност може да се предположи, че последните са от етнически смесени семейства – както емигрирали от България, което се заключава от вече представения етнически състав на тази емиграция, така и бракове, сключени в приемната страна – още повече че нарастването на смесените българо-австрийски, -чешки и -словашки семейни двойки съвпада с имиграционния бум през 1931 г. на австрийци, словаци и чехи[72].

5) **Относителният дял на населението с матерен език български сред заявилите български етнически произход** намалява през десетилетието от 1921 до 1931 г. с три процентни пункта (от 85,2 до 82,2%) за сметка на растеж в регистрираните английския за матерен език с 2,3 процентни пункта (от 3,2 до 5,5%), което показва, че българите в Канада започват да губят родния си език по редица причини: задължителното начално образование в Канада и липсата на уредено българско народно училище и съответно на системно обучение по български език, сключването на смесени бракове, намаляването на българския имиграционен поток и др. Всъщност този процес е очакван (както е видно от наблюденията на тамошните представители на българската православна църква), тъй като много имигранти в Канада от други народности (унгарци, италианци, поляци) губят родния си език, но запазват съзнанието си за народностна принадлежност благодарение на своите църкви и сдружения[73].

Тук следва да отбележим още, че във вариацията на етническите българи поради смесена брачност има и заявили друг, различен от българския матерен език (което кореспондира с разгледания по-напред етнически състав на българската имиграция в Канада); по-значимите количествено (над 1%) са: през 1921 г. – 5,4% с гръцки и 2,2% с руски

[72] Имиграцията от Австрия наброява 5000 души между 1926 и 1933 г., имиграцията от Чехословакия нараства – с 6 пъти в сравнение с 1921 г. на словаци и с 1,5 пъти на чехи.

[73] **Гърдев, К.** Цит. съч., 1994, с. 235.

матерен език, през 1931 г. – съответно 3,4 и 1,8%. И при тях се наблюдава спад с няколко процентни пункта вероятно за сметка на английския.

6) **Относителният дял на заявилите българска етническа принадлежност, които говорят официалните езици на Канада** английски и френски, е показател за степен на интеграция, който може да бъде измерен за 1921 и 1931 г. за на и над 10-годишното население поотделно за две вариации на етническите българи: за родените в чужбина (България и другаде, без Канада и Великобритания) и за родените в Канада и Великобритания. Последните, както видяхме, са една трета от диаспората, от което следва, че общите данни са повлияни от родените в България. Все пак да подчертаем, че макар и възрастово селектирана, по отношение на населението в Канада, идващо от България и от задграничните български общности, тази вариация „покрива“ всички българи. Натрупаните статистически сведения показват тенденции, очаквани за една малка по численост имигрантска група (каквато са българите), разпръсната сред море от разнородни имигранти: макар и в продължение само на едно десетилетие, се забелязва спад в относителния дял на неговорещите нито английски, нито френски език (от 18 до 11%) и растеж в относителните дялове на говорещите и двата официални езика (от 4 до 4,5%), на говорещите само английски (от 78 до 84%) и на говорещите само френски език (от 0,3 до 0,8%); и както е видно от тези данни, българите усвояват преимуществено английски; последното се дължи на факта, че половината от тях населяват град Торонто (46% през 1931 г.), където преобладават британските имигранти.

Споменатите тенденции безспорно се дължат и на нарастващия брой натурализирани български имигранти, както и на изискването за натурализацията да се знае поне единият официален език на страната.

Етническите българи, родени в Канада и Великобритания, не се открояват с много по-висок процент на говорещите английски от родените в България и от задграничните общности[74].

В разгледаните дотук числови стойности не е отделена групата на онези, за които английският е матерен език, т.е. заедно са тези, които

[74] През 1921 г. този процент е дори по-малък – 69% от родените в Канада и Великобритания етнически българи говорят английски срещу 78% сред родените в странство; през 1931 г. те са 83 срещу 89%.

го имат като даденост, и тези които са го придобили, научили. Много по-прецизен показател е относителният дял на усвоилите английски или френски във вариацията на етническите българи в Канада (пак на възраст на и над 10 години), които не са от британски и френски произход, нямат английски за матерен език, а са го усвоили впоследствие – имаме го за 1931 г., 87,5%[75], и е доста под най-високия (над 98%), характерен за скандинавците (датчани, шведи), но пък е по-висок, отколкото при другите балканци и славяни. Същият показател, отчетен за усвояването на френския език, при българите имигранти е 4,6%, което е много пъти под най-високия – при белгийците (39%), но пък е близък до този на гърците и румънците.

Споменатите процеси протичат на фона на стремежа на англо-канадците да доминират (откакто през 1763 г. са завладяли френските колонии) – числено, чрез привличане на „свои“ имигрантски елементи, и в културно отношение, чрез асимилация (включително езикова), и от друга страна, на фона на стремежа на франко-канадците да удържат на тези асимилационни аспирации числено, включително чрез висока раждаемост и подкрепата на католическата църква. Да не забравяме и водената от векове политика за бърза асимилация на динамичното мултикултурно общество.

Най-важният фактор, допринесъл за подобно протичане на езиковата интеграция на българите в Канада, е, че те пристигат в страна, която вижда себе си преимуществено като британско общество (при това неразделна част от англоезичната национална идентичност на Канада е формирането ѝ като „бяло общество“)[76]. И така, въпреки еднаквия статут на двата официални езика в парламента и на федерално равнище, тогава (а и понастоящем) относителният дял на англоговорящите доминира над този на френскоговорящите (надхвърля го два пъти), като френският е водещ единствено в провинция Квебек. Освен това процентът на билингвизма през изучавания период има низходяща динамика (от 14,7% през 1901 г. до 12,4% през 1941 г.).

[75] **Hurd, W. B.** Цит. съч., с. 264.

[76] **Mann, J.** “Anglo-Conformity”: Assimilation Policy in Canada, 1890s–1950s. – *International Journal of Canadian Studies*, 50, 2014, pp. 253–276.

Заключение

Анализираната статистическа информация дава възможност да се набележат следните характеристики на етнодемографските и интеграционните процеси, протичащи сред първите поколения на българската имиграция в Канада:

Тя се масовизира през първата половина на второто десетилетие на XX в., когато е и най-многочислена. През 20-те години на XX в. в нея има приблизителен баланс в съотношението между имигрантите, произхождащи от задграничните български общности и дошлите от България, който в началото на 30-те години е нарушен в полза на имигрантите от България. През последвалото десетилетие (до 1941 г.) в българската диаспора в Канада се наблюдава превес на задграничните българи. Тя се състои основно от етнически българи, млади мъже, почти половината от които са несемейни (жените са малко на брой, но все пак надхвърлят числеността и съотношението вътре в нея спрямо това в континенталната градинарска емиграция). Половината от нея е концентрирана в района на град Торонто, но останалата половина е пръсната основно в урбанизираните райони на Южна (централна) Канада. Етнодемографският ѝ профил (включително равнището на неграмотност) се доближава до този на югоизточноевропейските и други балкански групи имигранти в Канада – румънци, гърци, сърби. Българската имиграция в Канада показва също сходства с континенталната градинарска гурбетчийска миграция с тази разлика, че е малко „по-възрастна“ и с повече семейни представители.

Етнодемографските ѝ особености наред с голямата отдалеченост от родината и произхождащата от това слаба и/или невъзможна връзка с нея са важни предпоставки за протичането на интеграционни процеси. Въз основа на анализираните количествени показатели за социалната интеграция на първите поколения българи в Канада може да се обобщи, че тя е в доста напреднала фаза – в сравнение с подобните ѝ български гурбетчийски диаспори, възникнали в Европа горе-долу по същото време – по отношение на натурализацията, смесената брачност, родените в приемащата страна и владеенето на официалните ѝ езици. На изучавания етап относителните дялове на последните, ако и да са с високи стойности, имат все още неносещо качествени резултати зна-

чение, защото българската езикова и особено етническа идентичност са слабо засегнати, но с течение на времето ще доведат до същностни интеграционни и асимилационни процеси.

БИБЛИОГРАФИЯ

Публикувани документи

Миграционни движения на българите, 1878–1941. Т. 1. 1878–1912. Ред. кол. *В. Трайков, Д. Дойнов, А. Пантев, Г. Стоянова*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993.

Статистически годишник на Българското царство (за 1934–1942 г. – Статистически годишник на Царство България; за 1943–1946 г. – Статистически годишник на Народна република България). Главна дирекция на статистиката, год. XXIX, София, Държавна печатница, 1937; год. XXX, София, 1938; год. XXXI, София, 1939; год. XXXII, София, 1940; год. XXXIII, София, 1941; год. XXXIV, София, 1942; год. XXXV–XXXVIII, София, 1943–1946.

Стенографски дневник на XIII-то Обикновено народно събрание. Четвърта редовна сесия, 1906.

Периодичен печат

Държавен вестник (ДВ), бр. 3, 5.01.1904; бр. 55, 11.03.1904; бр. 9, 12.01.1908; бр. 10, 14.01.1908; бр. 274, 9.12.1911; бр. 90, 24.07.1924; бр. 143, 24.09.1927; бр. 159, 14.10.1927; бр. 255, 12.02.1927.

Изследвания

Аврамов, Р. Л. Българската емиграция в Аржентина 1900–1940 г. – *Исторически преглед*, 1986, № 6, с. 3–18.

Берзина, М. Я. Формирование этнического состава населения Канады. (Этностатистическое исследование). Москва, Наука, 1971.

Въжаров, П. Външната миграция на България от Освобождението до 1933 г. включително. – *Статистически известия*, 1934, № 5, с. 229–241.

Гърдев, К. Българската емиграция в Канада. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1994.

Гърдев, К. Македонските патриотически организации в Канада от основаването им до 1987 г. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, (Велико Търново, ДФ Абагар), 1991.

Миланов, Е. Регионални и етнокултурни български общности зад граница. – В: *Аспекти на етнокултурната ситуация*. София, Асоциация АКСЕС – София, 2000, с. 117–176.

Митев, Тр. Българската емиграция в Америка и борбите за освобождението на Македония 1919–1945. София, Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1993.

Пейковска, П. Ив. Българските общности в Унгария. Миграции и историко-демографска характеристика. София, Институт за исторически изследвания – БАН, 2011.

Пейковска, П. Ив. Грамотност и неграмотност сред банатските българи в края на XIX и началото на XX в. – *Исторически преглед*, 2013, № 1–2, с. 152–181.

Стойчева, Ст. Аспекти на грамотността на българското население в Македония (1878–1912). – *Македонски преглед*, 2015, № 2, с. 53–78.

Стойчева, Ст. Миграционни процеси сред българското население в Македония по данни на Екзархията: аспекти и статистика (1904–1912 г.). – В: *Миграции на хора и идеи в България и Унгария (XIX–XX век)*. Съст. **П. Пейковска, Г. Деметер**. (Поредица Издания на Българо-унгарската историческа комисия, 4). София, Парадигма, 2018, с. 172–233.

Трайков, В. История на българската емиграция в Северна Америка. От началото ѝ през средата на XIX в. до 80-те години на XX в. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993.

Чанков, Ж. Грамотност на населението в България (според данни от 1920 г. на Дирекция на статистиката). – *Училищен преглед*, 25, 1926, № 1–2, с. 150–178.

REFERENCES

Archives

Library and Archives Canada (LAC), RG6-H-1, Vol. 772, File A, ID 1604467; RG 150, Accession 1992–93/166: Box 9741–40, ID 278666, Box 8063–50, ID 584989, Box 7771–34, ID 573022; RG 6 F3: Vol. 956, File 2850, ID 8271; Vol. 953, File 1539, ID 7961; Vol. 895, File 1759, ID 2058; Vol. 904, File 4123, ID 3059; Vol. 936, File 6018, ID 6263; Vol. 880, File 9694, ID 495; Vol. 953, File 1539, ID 7961.

Published documents

Migracionni dviženija na bălgarite, 1878–1941. T. 1. 1878–1912. Red. kol. *V. Trajkov, D. Dojnov, A. Pantev, G. Stojanova*. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1993.

Statističeski godišik na Bălgarskoto carstvo (za 1934–1942 g. – Statističeski godišik na Carstvo Bălgarija; za 1943–1946 g. – Statističeski godišik na Narodna republika Bălgarija). Glavna direkcija na statistikata, god. XXIX, Sofija, Dăržavna pečatnica, 1937; god. XXX, Sofija, 1938; god. XXXI, Sofija, 1939; god.

XXXII, Sofija, 1940; god. XXXIII, Sofija, 1941; god. XXXIV, Sofija, 1942; god. XXXV–XXXVIII, Sofija, 1943–1946.

Stenografski dnevnik na XIII-to Obiknoveno narodno săbranie. Četvărta redovna sesija. 1906.

Census of Prairie Provinces. Population and Agriculture. Manitoba, Saskatchewan, Alberta. 1916. Ottawa, 1918.

Census of Prairie Provinces, 1926. Population and Agriculture. Manitoba, Saskatchewan, Alberta. Ottawa, 1931.

Eighth Census of Canada, 1941. Vol. 4. Cross-Classifications. Interprovincial Migration. Blind and Deaf-Mutes. Ottawa, 1946.

Seventh Census of Canada, 1931. Vol. 1. Summary. Ottawa, 1936.

Seventh Census of Canada, 1931. Vol. 2. Population by Areas. Ottawa, 1933.

Seventh Census of Canada, 1931. Vol. 13. Unemployment, Dependency of Youth, Rural and Urban Composition of the Canadian Population, Racial Origins and Nativity of the Canadian People. Ottawa, 1942.

Sixth Census of Canada, 1921. Vol. 1. Population. Number, Sex and Distribution. Racial Origins. Religions. Ottawa, 1924.

Sixth Census of Canada, 1921. Vol. 2. Population. Age, Conjugal Condition, Birthplace, Immigration, Citizenship, Language, Educational Status, School Attendance, Blindness and Deaf Mutism. Ottawa, 1925.

The Canada Year Book, 1912. Ottawa, 1913.

The Canada Year Book, 1920. Ottawa, 1921.

The Canada Year Book 1937. Ottawa, 1937.

The Canada Year Book 1940. Ottawa, 1940.

The Canada Year Book 1946. Ottawa, 1946.

Periodicals

Dăržaven vestnik (DV), br. 3, 5.01.1904; br. 55, 11.03.1904; br. 9, 12.01.1908; br. 10, 14.01.1908; br. 274, 9.12.1911; br. 90, 24.07.1924; br. 143, 24.09.1927; br. 159, 14.10.1927; br. 255, 12.02.1927.

Published studies

Avramov, R. L. Bălgarskata emigracija v Aržentina 1900–1940 g. – *Istoričeski pregled,* 1986, № 6, s. 3–18.

Berzina, M. Ja. Formirovanie ètničeskogo sostava naselenija Kanady. (Ètnostatističeskoe issledovanie). Moskva, Nauka, 1971.

Čankov, Ž. Gramotnost na naselenieto v Bălgarija (spored danni ot 1920 g. na Direkcija na statistikata). – *Učilišten pregled*, 25, 1926, № 1–2, s. 150–178.

Gărdev, K. Bălgarskata emigracija v Kanada. Sofija, Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1994.

Gărdev, K. Makedonskite patriotičeski organizacii v Kanada ot osnovavaneto im do 1987 g. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, (Veliko Tărnovo, DF Abagar), 1991.

Milanov, E. Regionalni i etnokulturni bălgarski obštnosti zad granica. – V: *Aspekti na etnokulturnata situacija*. Sofija, Asociacija AKSES – Sofija, 2000, s. 117–176.

Mitev, Tr. Bălgarskata emigracija v Amerika i borbite za osvoboždenieto na Makedonija 1919–1945. Sofija, Voennoizdatelski kompleks „Sv. Georgi Pobedonosec“, 1993.

Pejkovska, P. Iv. Bălgarskite obštnosti v Ungarija. Migracii i istoriko-demografska harakteristika. Sofija, Institut za istoričeski izsledvanija – BAN, 2011.

Pejkovska, P. Iv. Gramotnost i negramotnost sred banatskite bălgari v kraja na XIX i načaloto na XX v. – *Istoričeski pregled*, 2013, № 1–2, s. 152–181.

Stojčeva, St. Aspekti na gramotnostta na bălgarskoto naselenie v Makedonija (1878–1912). – *Makedonski pregled*, 2015, № 2, s. 53–78.

Stojčeva, St. Migracionni procesi sred bălgarskoto naselenie v Makedonija po danni na Ekzarhijata: aspekti i statistika (1904–1912 g.). – V: *Migracii na hora i idei v Bălgarija i Ungarija (XIX–XX vek).* Săst. **P. Pejkovska, G. Demeter**. (Poredica Izdanija na Bălgaro-ungarskata istoričeska komisija, 4). Sofija, Paradigma, 2018, s. 172–233.

Trajkov, V. Istorija na bălgarskata emigracija v Severna Amerika. Ot načaloto j‘ prez sredata na XIX v. do 80-te godini na XX v. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv, Kliment Ohridski“, 1993.

Văžarov, P. Vănšnata migracija na Bălgarija ot Osvoboždenieto do 1933 g. vključitelno. – *Statističeski izvestija*, 1934, № 5, s. 229–241.

Hurd, W. B. Racial Origins and Nativity of Canadian People. (A Study Based on the Census of 1931 and Supplementary Data). Ottawa, J. O. Patenaude, I.S.O., 1937.

Francis, R. D., H. Palmer (eds.). The Prairie West, Historical Readings. Edmonton, Pica Pica Press, 1992.

Kertzer, D. I., D. Arel. Censuses, Identity Formation, and the Struggle for Political Power. – In: **Kertzer, D., D. Arel** (eds.). *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses.* Cambridge, Cambridge University Press, 2002, pp. 1–42.

MacLean, M. C. Illiteracy and School Attendance. (A Study Based on the Census of 1931 and Supplementary Data). Ottawa, 1937.

Mann, J. “Anglo-Conformity”: Assimilation Policy in Canada, 1890s–1950s. – *International Journal of Canadian Studies* (University of Toronto Press), 50, 2014, pp. 253–276.

Widdis, R. W. Saskatchewan Bound: Immigration to a New Canadian Frontier. – *Great Plains Quarterly*, 12, 1992 (Fall), No. 4, pp. 254–267 <http://digitalcommons.unl.edu/greatplainsquarterly/649> (12.02.2022).

Woodsworth, J. S. Strangers within Our Gates or Coming Canadians. Toronto, 1909.

ЗАСЕЛВАНЕ НА БЕЖАНЦИТЕ ОТ ЗАПАДНА ТРАКИЯ В КЪРДЖАЛИ И ОКОЛИЯТА МУ ПРЕЗ 20-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК*

*Мария Маркова***

SETTLEMENT OF THE REFUGEES FROM WESTERN THRACE IN KARDZHALI AND ITS REGION IN THE 1920S

Maria Markova

Summary. This text intends to outline at least a part of the beginning of West-Thracian refugees' new life in Bulgaria revealing their way of settling in Kardzhali and its region in the 1920s. Refugees came there in two waves: firstly, they arrived directly from their birthplaces; and the second one was after having lived for a certain time somewhere else in the country. The main reasons that brought them to this region of Bulgaria were its geographic proximity to the border, the Makaza passage and Western Thrace and the bigger opportunities for the refugees to acquire real estate (ex-Turkish ones) as well as to find a job. This was the reason why big family groups, mainly from the Gyumyurdzhina/Komotini region, came to the city within a short period – less than a decade. Although upon arrival in the 'historical' motherland their old territorial communities disintegrated they regrouped and concentrated on a new, until recently foreign and Turkish place – Kardzhali and its surroundings.

Key words: Bulgarians, Turks, Greeks, refugees, Kardzhali, Western Thrace, borders, family groups, real estate, occupation

---

* Статията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие" (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Мария Маркова – доц. д-р – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките, имейл: maria.markova@iefem.bas.bg [Maria Markova – Assoc. Prof., PhD – Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: maria.markova@iefem.bas.bg].

Ключови думи: българи, турци, гърци, бежанци, Кърджали, Западна Тракия, граница, родствени групи, имоти, трудови занимания

В България темата за бежанците трайно провокира интересите на историци, социолози, а по-късно и на етнолози, антрополози и др. Свързаните с нея публикации се появяват още по времето на Балканските войни и след Първата световна война паралелно с пристигането на плътните бежански потоци от българи, напуснали родните си места, вече останали извън пределите на държавните граници. След 1944 г. научният интерес към бежанците се запазва главно сред историците и в структурите на бежанските организации, но от началото на XXI в. той преживява своеобразен подем. Основните акценти в научните публикации са върху сложното материално положение на хората, помощта, която държавните институции им оказват, местопроизхода им и местата на заселването им в България, бежанските организации и тяхната дейност, външнополитическите аспекти на проблема и др.

В настоящия текст ще се съсредоточа върху част от въпросите, свързани със заселването на бежанците от Западна Тракия в Кърджали и околията му през 20-те години на XX в.[1] Интересът ми е провокиран, на първо място, от спецификата на Кърджали и околията му. Те са част от стария Мастанлийски окръг – един от граничните окръзи между България и Гърция, който разполага с пряка пътна връзка с Гюмюрджина в Западна Тракия през планинския проход Маказа, разположен в Източните Родопи. През 20-те години на XX в. той е един от трите основни приемателни и карантинни пунктове на гръцката граница[2]. В началото

[1] Тук няма да се спирам върху ролята на държавата и институциите ѝ, на тракийската организация и на отделни личности, законовата рамка и т.н.

[2] Другите два приемателни и карантинни пунктове на същата граница са Свиленград и Свети Врач (дн. гр. Сандански), откъдето бежанците навлизат по долината на р. Струма (***Пейковска, П.*** Демографски аспекти на миграциите в България 1912–1944 г. София, *2019, с. 180*). Днес някои по-възрастни тракийци, които живеят в Кърджали, охотно обясняват, че всъщност има два Маказа. Този, през който предците им са дошли в България, е *„Големият Маказ“* – проходът, за който говорят изследователите. Освен него има и друг проход, разположен на изток и наречен *„Малкият Маказ“*. Извън това сведение ще посоча, че думата „маказ“ е турска и означава

на същото десетилетие основното население на Кърджали и околията му са турците мюсюлмани (сунити). Само в града сред тях живеят и много малък брой българи от Смолянско и вътрешността на „Стара“ България, като първите са главно гурбетчии занаятчии и търговци, а вторите – основно администратори. И именно тук след Първата световна война пристигат значителен брой западнотракийски бежанци. Ето защо, като се съсредоточавам върху посочените хронологичен отрязък и място, ще опитам да потърся отговорите на няколко конкретни въпроса. Как бежанците достигат дотук? Кои са основните причини, довели ги до една „турска“ зона в България, към момента на пристигането им в нея? Защо те избират конкретния топос измежду другите селища? С какво той ги привлича?

Безспорно темата за заселването на западнотракийските бежанци в Кърджали и околията му има потенциал. В опита си да я щрихирам, ще използвам „погледа отдолу“ на една конкретна „група по памет“ (по определението на Пиер Нора[3]) – тази на самите бежанци и техните потомци. В текста ще проследя как те структурират причините за пристигането си на това място. За да направя това, ще си послужа със специфичното за историческата етнология съчетаване на архивни с теренни материали. Архивните материали са съставени главно от (авто) биографичните разкази на бежанците от Беломорска Тракия и техните потомци, които се съхраняват във фондовете „лични спомени“ и „лични фондове“ на Държавен архив (ДА) – Кърджали. По-надолу използвам части от 29 архивни единици. Информацията от архивните спомени е съпоставена със сведения, получени от потомци на тракийски българи, които днес живеят в гр. Кърджали и са всъщност от поколението, следващо това, което оставя архивните записи. Тези сведения са част от моя теренна работа, проведена основно през лятото и есента на 2013 г. посредством полуструктурирани биографични интервюта. В текста са използвани откъси от 14 интервюта. Всички цитирани по-долу части от архивни и теренни материали се публикуват за първи път.

ножица. Българите я употребяват, за да обозначат вид овчарски ножици за стригане. Действително проходът наподобява разтворената режеща част на ножица.

[3] **Нора, П.** Колективната памет. – В: *Духът на „Анали“*. Съст. и ред. **Л. Деянова**. София, 1997, с. 233–234.

Като имам предвид, че с напускането на родните места старите общности на западнотракийските българи се разбиват и разпръсват в нови селища, и като използвам посочените източници на данни, ще се опитам да осветля отделни аспекти от живота на тези хора в България през призмата на историческата етнология. За целта ще потърся как бежанците се „вместват“ в някои от най-важните категории – тези на територията и на „лостовете“ за влияние и въздействие (парите, имотите), но вече на новите места, в които се установяват.

* * *

Изследователите на Западна Тракия говорят, че още преди „междусъюзническа Тракия“ да е предадена на Гърция през 1920 г., местните българи започват да се изселват, като много от тях се насочват към „пограничните райони“[4]. Изселването им продължава и през 20-те години, като се съсредоточава през първата им половина. Пикът на миграциите е 1923 г. Тогава по думите на Т. Браянов „последното най-голямо изселване на българите от Беломорска Тракия е по силата на спогодбата ‘Моллов – Кафандарис’“. Изследователят говори, че те предпочитат селищата на Южна България, като се съсредоточават „най-вече в Кърджалийски, Хасковски, Пловдивски, Ямболски и Бургаски окръг“, включително и в „крайбрежните градове“. Т. Браянов пише, че „най-много бежанци от Тракия се заселват в Бургаски окръг, включващ на времето и сегашния Ямболски окръг, след това Хасковски, Кърджалийски, Пловдивски“ и други[5].

---

[4] **Алтънов, Ив.** Междусъюзнишка Тракия. София, 1921, с. 179; **Разбойников, Ан.** Обезбългаряването на Западна Тракия 1919–1924. София, 1940; **Разбойников, Ан.** Из борбите на българите в Маронийска епархия за признаване на български църковно-училищни общини и българска народност в Западна Тракия. – *Известия на Тракийския научен институт*, 1, 1965, с. 115–116; **Разбойников, Ан.** Населението на Южна Тракия с оглед народностните отношения в 1830, 1878, 1912 и 1920 година. София, 1999, с. 238; **Трифонов, Ст.** Българското национално-освободително движение в Тракия (1919–1934). София, 1988, с. 27; **Трифонов, Ст.** Антантата в Тракия 1919–1920 г. София, 1989, с. 55–56; **Стоянова, В.** Съдбата на българите в Източна Тракия (1920–1922). – *Известия на Тракийския научен институт*, 7, 2007, с. 26–27.

[5] **Браянов, Т.** Българи бежанци от Тракия (родни места и къде са заселени в България). – *Известия на Тракийския научен институт*, 1, 1965, с. 120–121, 128.

Смислово подобни са констатациите и на съвременните изследователи на миграциите. Пенка Пейковска подчертава, че бежанските потоци, стартирали след Първата световна война, стават особено динамични до средата на 20-те години, когато отбелязват своеобразен втори пик след този от 1913 г. Анализирайки статистическите данни, изследователката посочва, че „най-многобройният приток на българи бежанци (75%)“ в страната „идва от Западна Тракия“. Тя отбелязва, че 80–81% от целия бежански поток (съставен от българи, руси и др.) през 1920 г., са насочени към южните части, и то главно към Бургаски окръг – в съответствие с предписанията на централната власт, но и към Софийски, Петрички, Пловдивски и Хасковски окръг. Аналогични са сведенията от 1926 г., когато „главни притегателни точки“ остават Бургаски и Петрички окръг. П. Пейковска посочва, че в Хасковски окръг бежанският поток е в посока към Свиленград – основния приемателен и карантинен пункт на гръцката граница, както и че през 1920 г. 7,6% от бежанците от Гюмюрджински санджак се заселват в Мастанли[6].

Сведения, които говорят, че предпочитани за заселване от бежанците е Ямболски окръг, както и градовете Кърджали, Ямбол, Хасково, Пловдив, се съдържат и в проучените материали. Например мъж от с. Кушланли, Гюмюрджинско, съобщава в спомените си, че съселяните му напускат родната земя между 1920 и 1926 г., като *„се настаниха предимно в Ямболски окръг и в градовете Кърджали, Ямбол, Хасково, Пловдив и много други“*[7]. Друг мъж от същото село си спомня: *„Беше определено да се настанят в с. Инзово, Ямболско но някои напуснаха селото и се настаниха по различни села и градове. Най-много останаха в гр. Ямбол и в гр. Кърджали“*[8]. Според съвременен респондент по време на прииждането на най-много бежанци през 20-те години на XX в. *„всички, които са дошли от Тракията, всички са отивали там около Тополовград, Хасково и Ямбол“* (мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България).

Т. Браянов посочва, че „бежанците от отделните райони на Западна Тракия са заселени“ „с преобладаващо мнозинство на едни или

[6] **Пейковска, П.** Цит. съч., с. 42–43, 92–93, 97, 107, 111.
[7] ДА – Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 213, л. 17.
[8] Пак там, спомен [по-нататък съкр.: сп.] № 767, л. 7.

други в сегашните им местожителства“[9]. Иначе казано, в определени южнобългарски селища западнотракийските бежанци се групират в анклави. Сведения в този смисъл се съдържат и в съвременните теренни информации. Респондентка разказа, че *„в Кърджали останаха всичките тука кушланлийци. В София, в Ямбол са другите, с които сме имали връзки“* (жена, р. 1935 г. в гр. Кърджали, България). Друг информатор съобщи, че в Рудина са се събрали хора от селата Чадърли, Карачкьой, Манастир, Сачанли (мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България).

Достигането до Кърджали

И така, подобно на други селища и в Кърджали и част от околните му села се заселват бежанци от Западна Тракия. Според общинските власти през 20-те години на XX в. през градчето преминават десетки хиляди хора, *„все по-големи групи“*, *„с коли и покъщнина, колкото са можели да носят“*[10], като доста от тях се и установяват тук[11]. Съвременната изследователка Румяна Първанова сочи, че между 1920 и 1926 г. темпът на нарастване на жителите на градчето достига 46,86% и е най-бързият в окръга[12]. Към средата на столетието броят на бежанците в Кърджали надвишава значително този на другите българи и дори на местното турско население (табл. 1), а съвременниците започват да говорят, че тракийците променят националния облик на Кърджали. Например българин от Смолянско си спомня, че след като тук идват *„стотици бежански семейства от тракийските села“*, *„града започна да*

[9] **Браянов, Т.** Цит. съч., 1965, с. 134.

[10] ДА – Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 206, л. 3.

[11] Пак там, ф. 271К, оп. 1, а.е. 112, л. 376.

[12] Р. Първанова подчертава, че въпреки това броят на градските жители е с много малък относителен дял от общото население на окръга, който между 1920 (с прибавената Кърджалийска околия) и 1934 г. е едва 5–6% (**Първанова, Р.** Административно-териториално деление и стопанска характеристика на Мастанлийски (Момчилградски) окръг (1919–1934). – В: *50 години музейно дело в Източните Родопи – проучвания, изследвания и перспективи. Юбилейна научна конференция, 17–18 септември 2019 г., гр. Кърджали*. Кърджали, 2015, с. 243.

расте и постепенно доби български облик“[13]. Търговец на житни храни разказва за периода между 1938 и 1944 г. следното: *„В града тогава живееха над 100 български семейства, а останалото население беше турско*“[14]. В спомените си за живота в Кърджали до 1925 г. М. Михайлова обяснява, че тук българското население *„се увеличи след 1924 г. от тракийците*“[15].

Таблица 1. Брой и относителен дял на представителите на основните етнически групи в Кърджали според преброяванията на населението в България през 1920, 1926, 1934 и 1946 г.

Етноси	Година							
	1920		1926		1934		1946	
	брой	*%*	*брой*	*%*	*брой*	*%*	*брой*	*%*
Общо	4417	100,0	6487	100,0	7767	100,0	10 502	100,0
Българи	1466	33,2	2949	45,5	4192	54,0	6427	61,3
Турци	2486	56,2	2831	43,6	2578	33,0	2963	28,2
Цигани	364	8,3	486	7,5	575	7,4	832	7,9
Евреи и други*	101	2,3	221	3,2	197	2,5	130	1,2
Арменци					178	2,3	116	1,1
Други (главно руснаци)					47	0,6	34	0,3

* До 1934 г. категорията „други“ включва още арменците и руснаците.

Източници: Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. II. София, 1931; Преброяване на населението на 31.12.1934 г. Общи резултати. Кн. I. София, 1938; Преброяване на населението на 31.12.1934 г. Общи резултати. Кн. II. София, 1937; Предварителни резултати от преброяването на населението на 31.12.1946 г. София, 1947; Резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. София, 1928; Резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. XIII. София, 1930.

[13] ДА – Кърджали, сп. № 157, л. 2.
[14] Пак там, сп. № 479, л. 1.
[15] Пак там, сп. № 244, л. 22.

Отново подобно на други селища в Кърджали и част от околията му се образуват своеобразни „острови“ от западнотракийски бежанци. Но хората не пристигат едновременно. Р. Първанова изтъква, че през 20-те години в окръга навлизат две бежански вълни – първата в началото на десетилетието, а втората през 1925–1927 г.[16] Проучените материали също показват, че бежанците идват в града и околията в продължение на няколко години, както и че местопроизходът им е предимно от Гюмюрджинско и Дедеагачко.

В по-старите изследвания се говори, че най-напред тук се установяват хора от Гюмюрджинско. Те идват направо в градчето и околните села и съставят първата вълна бежанци заселници. Тези хора пристигат главно през 1922–1923 г.

През 1943 г. в дипломната си работа за бежанското население на Кърджали, защитена в Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Мария Манева отбелязва единствено бежанците от Гюмюрджинско. Авторката говори за времето на пристигането им, маршрута, местопроизхода им. Тя пише, че от 1920 г. от Кърджали „започнаха масово да се изселват турци. На тяхно място се заселват голям брой бежанци от Гюмюрджинска околия, от селата Чатарли, Кушланли, Караагач, Калайджи дере и Шипчии. Тези прокудени западнотракийци са пръснати тук-там в самостоятелни селища и малки български колонии из турските села“. Повечето от тях пристигат, легално или не, през 1923 г., „за да се спасят от изгнанието и жестокостите на гърците“. М. Манева изрично указва, че бежанците от тези пет села се разделят в два потока. Хората от първия се събират в Кърджали и околията му: „Една част от населението на селата Чатарли, Кушланли, Караагач, Калайджи дере и Шипчии е минало през Гюмюрджина, Маказа, Момчилград и дошли в гр. Кърджали и околността му. По-компактно това население се установява в източната част на Кърджалийска околия, а именно в Мостска и Перперешка община“. Вторият бежански поток, включва „останалите хора“ от посочените гюмюрджински села – те „отишли на североизток и се заселват масово в Тополовградско, Ямболско и Елховско“. Специално в Кърджали през 20-те години според М. Манева се заселват много семейства от цитираните пет села (около 75 от с. Чатърли, 67 от

[16] **Първанова, Р.** Цит. съч., с. 244, 245.

с. Кушланли, 56 от с. Караагач, 29 от Калайджи дере, 11 от с. Шапчии), като всяко от тях има поне 4–5 членове[17]. Изследователката изобщо не споменава за хора от Дедеагач и района му, въпреки че през 20-те и 30-те години част от тях са заселени в Кърджали, но броят им е по-малък от тези от Гюмюрджинско.

По-късно Тодор Браянов пише, че в Кърджалийски окръг идват хора основно от Гюмюрджинско и Дедеагачко. Бежанците от първия район „са заселени предимно в Кърджалийски и Ямболски окръг и една част в Бургаски“. За разлика от тях бежанците от Дедеагач и близките му села се насочват повече към „Хасковски, Пловдивски и Ямболски окръг“, отколкото към „Кърджалийски, Бургаски и Старозагорски“. Те „предпочитано“ се заселват още в Тополовград (в Тополовград има хора „от почти всички гюмюрджински села“), Елхово, Ямбол и околните села, по-малко в Хасково, Пловдив, Асеновград[18]. Т. Браянов подчертава, че в Кърджали са концентрирани много бежанци от двете западнотракийски околии (от Гюмюрджинско – Аткьой, Гюмюрджина, Денизлер, Каракурджали, Калъждере, Козлукьой, Къзлар, Кушланлий, Лефеджилер, Манастир, Ортаджи, Сарджа, Сачанли, Чадърли; Дедеагачко – Бадома, Дамето, Дедеагач, Дервент, Домуздере, Доганхисар, Еникьой, Мерхамли, Чобанкьой)[19].

Очевидно е, че според изследователите в Кърджали и околията му преобладават бежанците от Гюмюрджина и близките ѝ села, следвани от хората от Дедеагач и околностите му. Към тях трябва да добавя и българите, макар и малко на брой, от Ксантийско (предимно от с. Еникьой), Димотишко, Суфлийско.

---

[17] **Манева, М.** Бежанското население на град Кърджали. Дипломна работа, представена в Катедрата по славянска етнография при Софийски университет. – Ръкописен фонд за дипломни работи на Катедра по славянско езикознание и етнография, СУ „Св. Климент Охридски“. – В: *Извори за българската етнография. Българи бежанци и етнокултурни традиции XIX–XX век.* Т. 5. Съст. и ред. **М. Василева**. София, 2010, с. 188, 189.

[18] **Браянов, Т.** Цит. съч., 1965, с. 134; **Браянов, Т.** Българи, бежанци от Тракия. Населени места с бежанци от Тракия по окръзи и наименованията на селищата, откъдето са дошли бежанците. – *Известия на Тракийския научен институт*, 2, 1970, с. 210.

[19] **Браянов, Т.** Цит. съч., 1970, с. 218–219.

Сведения за пристигането на западнотракийските бежанци в Кърджали и околните села има и в архивните спомени и теренните материали. От тях също става ясно, че за част от хората от Дедеагачко и Гюмюрджинско това са първите селища, в които те се установяват. Така мъж от с. Еникьой, Дедеагачко, разказва, че пристига в градчето в края на март 1921 г., след като с още няколко българи бяга от служба в гръцката армия. Родителите и семейството му остават в родното село, интернирани са и през 1924 г. оцелелите също пристигат: *„Тук дойдоха само 6 души, тримата ми братя и трите ми сестри. От 13 деца там в Гърция са починали 6“*[20]. Българин от Смолянско си спомня: *„След прогонването на тракийските българи предимно през 1923 и 1924 година, в Кърджали пристигнаха и се установиха стотици бежански семейства от тракийските села (Беломорска Тракия)“*[21]. Друг мъж, роден в с. Чадърли, Гюмюрджинско, съобщава: *„През м. май 1925 г. семейството ни се изселва от Беломорието и идват в България, където се заселват за постоянно местоживеене в с. Звиница, Кърджалийски окръг“*. Селото се намира на около 20–25 км североизточно от гр. Кърджали и е крайно за някогашния окръг. *„През 1925 г. в селото се настаняват българи преселници от Беломорска Тракия (сега Гърция). Преселниците българи са наброявали 60 семейства, а турското население е било около 100–110 семейства“*[22].

Съвременна информаторка от Кърджали съобщи: *„Чадърлийци, баща ми откъдето е, тръгват и отиват до Книжовник идват тука, значи от Чадърли до Книжовник“*. След това те също се преместват в града (жена, р. 1935 г. в гр. Кърджали, България). Друга съвременна респондентка от Кърджали разказа, че семейството на едната ѝ баба е настанено *„в Кърджали. Те идват специално в Кърджали. Директно в Кърджали остават* […] *Още от границата ги разпределят за Кърджали. Възрастните и децата са били качени на каруца, а останалите ходят пеша. Те пристигат тук и решават да останат в Кърджали“* (жена, р. 1933 г. в гр. Кърджали, България).

[20] ДА – Кърджали, сп. № 26, л. 2, 6, 7.
[21] Пак там, сп. № 157, л. 2.
[22] Пак там, сп. № 322, л. 1–3.

Втората група бежанци, които се заселват в Кърджали и околията му, мигрират тук вторично, т.е. от други места в България, където първоначално са настанени или са се самонастанили. Те пристигат както паралелно с първите заселници, така и след 1923 г.[23] До 1928 г. притокът на тракийски бежанци постепенно спада. По това време според данни, посочени от Стайко Трифонов, в града са настанени около 2000 души[24]. Иванка Ангелова отбелязва, че „други 318 бежански семейства“ от Тракия са настанени в селата на Кърджалийска община. Според данни на околийското управление през 1929 г. в околията са „заседнали трайно 951 семейства“, „предимно от Западна Тракия, включващи 4165 души“[25]. Големият брой настанени в селата хора не е учудващ предвид изводите на Р. Първанова. Изследователката пише, че към средата на 30-те години окръгът е с най-много села в България, а жителите им по броя си далеч надминават населението на околийските центрове[26]. Изследователите и съвременниците на събитията често поставят акцент върху разпръсването на бежанците и честото им преместване в България. П. Пейковска споменава, че до средата на 20-те години те „се самонастаняват, без план и групово според местата, от които са дошли“[27]. Според Т. Браянов бежанците „са заселени много разпръснато“, но за разлика от хората от Източна Тракия „са по-групирани в мащаба на окръзите“, а процесът на тяхното разселване, наред с оземляването им, продължава поне до 1930–1931 г.[28]

Информации в този дух се откриват в проучените спомени. Мъже от с. Съчанли, Гюмюрджинско, съобщават: *„В България се лутахме*

---

[23] Процесът съвпада с общите тенденции за страната. П. Пейковска сочи, че „планираното вътрешно заселване“ на бежанците става през втората половина на 20-те години, след като част от тях получават бежанския заем от 1926 г. (**Пейковска, П.** Цит. съч., с. 250–252).

[24] **Трифонов, Ст.** Българско национално-освободително движение в Тракия (1919–1934). София, 1984, с. 142.

[25] **Ангелова, Ив.** Българи бежанци от Тракия и тяхното настаняване в Източните Родопи между двете световни войни. Сборник от документи и спомени. Кърджали, 2004, с. 12–13.

[26] **Първанова, Р.** Цит. съч., с. 242, 244.

[27] **Пейковска, П.** Цит. съч., с. 97.

[28] **Браянов, Т.** Цит. съч., 1965, с. 134, 135.

от село на село, докато се настаним“[29]; *„Пръснали сме се къде ли не“*[30]. Жена от с. Кушланли, Гюмюрджинско, разказва: *„Пръснахме се като пилчинки тук и там, ама душите си спасихме“*[31]. Съвременни респонденти от с. Рудина, Кърджалийско, сочат: *„Нашите са били пръснати по хасковските села, Тополовград* [...] *Пръснали се. Майка ми пък е родена в Тополовград* [...] *Другият дядо имал 4 дъщери и те са родени на различни места. Едната е родена на Черно море. А майка се ражда в Тополовград“* (мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България); близките *„са били първо в Ямбол. Там са живели около една година“*, след това *„дошли в Тополовград“*, а *„28-ма година идват в Рудина“* (мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). Информаторка от Кърджали съобщи: *„Моите родители като са дошли от Тракия (с. Чадърли) в България най-напред ги настаняват в с. Бояново, Ямболско. Доста хора са били там* […] *Най-много тракийци има между другото в Бояново* […] *Други тракийци са пръснати в Хасковския край* […] *В Звиница също имаше много тракийци. Там пък баба ми е живяла и вуйчо ми“* (жена, р. 1934 г. в гр. Кърджали, България).

И така, втората група бежанци, заселили се в Кърджали и околията му, също се отбелязва в изследванията, но накратко, чрез споменаването, че хората от дадено селище се установяват на ново място. Повече конкретни информации за тях се откриват в архивните спомени и теренните материали. Тяхното обобщение показва, че местата, на които бежанците престояват временно, преди да достигнат до Кърджали и околията му, са предимно в Бургаско, Ямболско и Хасковско.

В архивните спомени се откриват следните информации за Бургаско. Мъж от с. Бадома, Дедеагачко, съобщава, че през 1924 г. семейството му пристига в България и отива в Бургас. През 1928 г. то се премества в Кърджали[32]. Жител на с. Манастир, Гюмюрджинско, пише: *„Настаниха ни в с. Равадиново, Бургаско, а сега живеем тук* [в Кърджали]*“*[33]. Съвременна респондентка от Кърджали разказа за съдбата

[29] ДА – Кърджали, сп. № 395, л. 6.
[30] Пак там, сп. № 633, л. 3.
[31] Пак там, ф. 271К, оп. 1, а.е. 213, л. 8.
[32] Пак там, сп. № 109, л. 1.
[33] Пак там, сп. № 706, л. 5.

на родителите си: *„23-та година изгонват ги от Гърция* […] *И отиват на пристанището. Имало е кораб за Канада, за Америка и за България. Те предварително разбрали, че в Обзор имало много гърци, които щели да се изселват. И* […] *отиват в Обзор* […] *и заживяват там през 23-та година“* (жена, р. 1941 т. в гр. Кърджали, България).

Повече материали се откриват по отношение на временния престой на бежанците в Ямболско. Ето част от информациите от архивните спомени. Мъж, роден в с. Бадома, Дедеагачко, обяснява как през 1919 г. заминава със семейство си за Ямбол: *„Аз, жената и двете ни деца с паспорт заминахме в Ямбол при наши роднини, а родителите останаха в село* […] *През 1925 г. се преселих в Тополовград, тъй като преселниците, идвайки от Тракия от наше село, ги заселваха там* […] *През 1929 г. се заселих в с. Прилепци,* [Кърджалийско]*“*[34]. Мъж от в с. Еникьой, Дедеагачко, съобщава: през 1925 г. по спогодбата „Моллов – Кафандарис“ *„пристигнахме в Свиленград в България* […] *През 1925 г. се изселих в Тополовград до 1927 г. от Тополовград се изселих и дойдох в с. Джебел, като станах жител на Джебел“*. По-късно семейството пристига в Кърджали[35]. Жена, родена в същото село, разказва как през 1925 г. семейството ѝ *„се изселило с паспорт в България. Най-напред се установихме да живеем* [...] *в гр. Свиленград в продължение на 2 месеца“*[36]. Друга жена от с. Кушланли, Гюмюрджинско, си спомня за 1925 г.: *„Натовариха ни на тренът и ни свалиха на гара Свиленград. Тука ни държаха карантина една седмица и сетне ни отведоха в с. Акбунар (Генерал Иваново), Ямболско. Тука не можахме да свикнем и тогава татко ни доведе в Кърджали 1928 година и тука си останахме с мъка все по родния край“*[37].

За селищата от Хасковско, където бежанците най-напред пребивават, също има сведения. В архивните спомени се открива разказът на жена от с. Еникьой, Дедеагачко, която съобщава, че през 1925 г. *„най-напред се установихме да живеем на палатки в гр. Свиленград в продължение на 2 месеца“*[38]. Съвременна респондентка, родена през

[34] Пак там, сп. № 404, л. 1, 4.
[35] Пак там, сп. № 434, л. 1, 2.
[36] Пак там, сп. № 66, л. 4.
[37] Пак там, ф. 271К, оп. 1, а.е. 213, л. 15.
[38] Пак там, сп. № 66, л. 4.

1915 г. в с. Кушланли, Гюмюрджинско, разказа: *„28-ма година дойдахме. Най-напред дойдохме в Хасково. Идвахме от село Кушланли* […] *Аз бях малка, 12-годишна бях* […] *Живяхме малко там“* (жена, р. 1915 г. в с. Кушланли, Гюмюрджинско, Гърция).

Проучените архивни спомени и теренни материали дават информация и за вторичното заселване на бежанците в Кърджали и околията му – селата Звиница, Рудина, Книжовник, Перперек и др. Например мъж от с. Манастир, Гюмюрджинско, пише, че през 1924 г. стигат до *„гр. Созопол. После се преместихме в село Нос Емине, край брега на Черно море, Поморийска околия. В село Рудина дойдохме през 1928 г. заедно със сестра ми и майка ми. Баща ми бе починал през 1914 г.“*[39]. Съвременен респондент, роден в с. Рудина, Кърджалийско, разказа за родните си: *„Минали са през Елхово, Ямбол. Някои са останали в Ямбол. И след туй тука в тези хасковските села. И в Хасково са живели. И 28-ма година се заселват в село Рудина. И живеят до 42-ра година там“*. След това пристигат в Кърджали (мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). Друг мъж съобщи: *„В Кърджали между другото са дошли и 23 година голяма част от тракийците. Това е известно. Нали ‘Голямото Съчанли’ е квартал ‘Веселчане’, ‘Малкото Съчанли’ е село Книжовник, което е Хасковско, в ‘Гледка’ ги има“* (мъж, р. 1956 г. в с. Конници, Ивайловградско, България).

Освен вече споменатите информации за вторичното заселване в Кърджали съществуват и други. Някои от тях се откриват в архивните спомени. Така мъж от гр. Гюмюрджина отбелязва, че през 1919 г. се преселват в София, а през 1923 г. *„пристигат в Кърджали и се установяват за постоянно. Аз бях ученик в IV отделение“*[40]. Жена от с. Еникьой, Дедеагачко, разказва как през 1925 г. след двумесечен живот в Свиленград се преместват в Кърджали, *„където живеем и до днес“*[41].

Съвременна респондентка от Кърджали разказа: *„Нашите решават да дойдат тука. Продават имота в Бояново и идват тук. Чичо ми също идва тук от Тракия, върна се в Тракия и после отиде в Стара Загора“*. Това става *„около 1926 г., най-късно“* (жена, р. 1934 г. в гр. Кър-

[39] Пак там, сп. № 704, л. 1.
[40] Пак там, сп. № 227, л. 1.
[41] Пак там, ф. ЛС, сп. № 66, л. 4

джали, България). Друга информаторка от същия град отбеляза, че родителите ѝ пристигат през *„28-ма година“*, след като са живели в Обзор (жена, р. 1941 г. в гр. Кърджали, България). Същата 1928 година посочи и най-възрастната респондентка – тогава семейството ѝ се преселва от Хасково в Кърджали (жена, р. 1915 г. в с. Кушланли, Гюмюрджинско, Гърция). Информаторка, родена в с. Рудина, Кърджалийско, знае, че семейството на баща ѝ, което е от с. Чадърли, Гюмюрджинско, най-напред пристига *„в Елховско, в Голямо Шарково“*. Няколко години по-късно, през 20-те години, семейството се премества, като част от членовете му се заселват в Рудина, а останалите – в Кърджали. *„Дядо и братята му се дигат от там да дойдат тука* […] *И така остават си тука. Тогава дядо купува на* […] *там в Кърджали дюкянът и къщата. Викал, единият на село да е, другият в града да си остане. И така са заживели те“* (жена, р. 1933 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България).

Причини за заселването в Кърджали

Приведените дотук материали показаха, че установяването на много българи бежанци от Западна Тракия в Кърджали и част от околията може да се разглежда и като една от предпочитаните локации. Какви са причините, довели хората именно тук?

Много изследователи отбелязват, че извън официалната политика на настаняване на западнотракийските бежанци при заселването си в България те показват и някои основни предпочитания. Още през 1924 г. списание „Родопа“ помества изводите на П. Константинов, председател на Върховния управителен съвет на Тракийската организация, че „бежанците са разселени из вътрешността на царството, пръснати най-вече на малки групи семейства по села и градове“[42]. По-късно Т. Браянов стига до заключението, че „много семейства отначало са се заселвали компактно, но впоследствие хората са били принуждавани да се пръскат в различни краища на страната по групи, обикновено по линията на родство, сватовство и по землячество“[43]. П. Пейковска

[42] *Родопа*, III, 1924, № 5, с. 8.

[43] **Браянов, Т.** Цит. съч., 1965, с. 128.

подчертава, че вътрешното движение на бежанците „в процеса от временно към постоянно настаняване“ трудно може да се обобщи, защото „те са в непрекъснато движение, често се местят ‘самоволно’ от едно място на друго по различни причини – търсят се по-добри природни и битови условия за живот, не искат да се разделят от близки и роднини, а да останат с тях в едно и също селище и др.“[44] Обобщението на тези констатации и на проучените материали показва, че на първо място, бежанците от Западна Тракия се ориентират към селища, разположени близо до родната им област, за да могат да се върнат по-бързо в нея, ако политическите условия са благоприятни. Именно затова те предпочитат южните погранични райони и рядко преминават на север. На второ място, бежанците се насочват предимно към градове и села, където вече са се настанили техни роднини, като в случая целта е взаимопомощ.

В съвременните информации също се говори за стремежа на бежанците да се установят в селища, разположени близо до Западна Тракия, заради неугасимото им желание за завръщане. Респондент, роден в Ивайловградско, подчерта: *„И те даже не са искали да минават във вътрешността, понеже смятали, че ще се отвори Тракия и пак ще си отидат“*. Мъжът изрично посочи: *„Надеждата им била да си се върнат. Както се и връщат“*, *„знам, че са се настанили близко до граница с надеждата да се върнат“* (мъж, р. 1935 г. в с. Конници, Ивайловградско, България). Друг информатор, роден в Маджаровско, обясни, че когато близките му са отишли към морето, те са били *„далеко от родния си край“* и това е една от причините да се преместят в с. Конници, Ивайловградско: *„То е там на самата граница* […] *Съвсем близко е до Съчанлъ, то е оттатък границата. Има-няма някакви 20 км от там“* (мъж, р. 1939 г. в с. Горно поле, Маджаровско, България).

При теренните проучвания респондентите подчертаваха и важното значение на движението на бежанците в компактни маси, съставени обикновено от роднини. Хората акцентираха върху силата на

[44] „Министерството на вътрешните работи и народното здраве няколко пъти прави опити да ограничи тези своеволни вътрешни движения на бежанците, като издава нареждания и отправя предупреждения, че ще бъдат лишени от правата, които им дава Законът за трудово-земеделските стопанства. Но особени резултати не са постигнати“ (**Пейковска, П.** Цит. съч., с. 250–252).

взаимоотношенията, необходимостта да са заедно, за да се подпомагат и подкрепят взаимно във времена, когато е било почти невъзможно да разчитат на друг извън своята общност. Мъж, роден в Хасковско, съобщи, че цели родове се заселват на едно място, защото *„по-удачно им е било да са с близките, заедно да са“* (мъж, р. 1938 г. в с. Долно Войводино, Хасковско, България). Друг респондент обясни, че когато достигат до с. Рудина, *„са били целият род – роднини, братя, сестри, всичко заедно. И вървят накуп“*. Така се движат, *„за да са заедно. И да си помагат. Взаимопомощ така нали знаеш. Иначе единият в Кърджали, другият – в Хасково не може да има такова нещо. Трябва да бъдат заедно. Работят заедно и земеделие. Иначе те сами не могат. Трудно е“* (мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). Интересни са и разсъжденията на мъж, роден в Ивайловградско: *„Родата е тръгнала така и като тръгнат едните роднини, примерно някой брат се засели някъде“*, след него се заселват и останалите. Респондентът обясни: *„Вуйчовците ми са тука, на майка ми цялата рода е тука и на баща ми цялата рода. Те от нашата рода никой не е отишъл в друга посока. Значи, решили са, явно са тръгнали едните… И малко такова чувство, нали, където е родата и е естествено да решават да вървят там. То е донякъде и нормално, защото сачанлийци вървят, поне това ми прави впечатление, в компактни маси. Вървят близо едни до други. А когато са напуснали Тракия, те са се преселили до границата, но те са в съседни села. Това Чукурите, Рахманлар, Конници, Спахиево – това са все села около границата. Тоест те да бъдат заедно. Идвайки тука, пак са една компактна маса. Значи, другаде сачанлийци има в Сливенско една махала, има в Ефрем, едно село надолу, ако сте чували, и в Елхово. Но не са така разпилени. Основната маса от сачанлийци са тука“* (мъж, р. 1956 г. в с. Конници, Ивайловградско, България).

Подобни причини водят и част от бежанците към Кърджали. Въпреки че отстои на около 50 км от Маказа, селището като част от Мастанлийски окръг не попада в запретените (забранени, защитени) зони, които са демилитаризирани и където бежанци не могат да се заселват[45].

[45] Запретените зони, в които бежанци от съседните държави не трябва да се заселват, са създадени според Ньойския договор и ратифицираната през март 1924 г.

На практика Кърджали се оказва едно от селищата, които са близо до Западна Тракия и където се съсредоточават големи роднински групи. Към тези две обстоятелства индиректно насочва мисълта М. Манева в дипломната си работа за бежанското население на Кърджали. От една страна, тя отбелязва: „Любопитно обстоятелство е, че бежанците в гр. Кърджали от всяко гюмюрджинско село са роднини – било братя, сестри, братовчеди, сватове и пр.“ Специално за хората от с. Караагач тя пише, че почти всички от заселилите се тук семейства, „са близки роднини“. По-надолу авторката прави по-общо уточнение: „Цялото бежанско население се отличава по трудоспособност, взаимна самопомощ, издръжливост, обществени движения. Голяма обществена проява са съборните празници на Спасовден и Богородица. Цялото тракийско население от квартала отива в близките села Отоман кьой [дн. квартал „Резбарци“ на Кърджали] и Гледка [дн. квартал на Кърджали], дето сутринта има служба в малките параклиси, а след това прекарват цялото време сред голямо веселие и кръшни хорà“. В допълнение М. Манева подчертава, че в Кърджали „тракийците живеят с въжделението и надеждата да слезнат отново един ден в благодатната земя на Беломорието – там, дето са се родили и са дошли под българското небе. Те не престават да живеят с представата и съзнанието, че великата неправда ще бъде поправена и че рано или късно договорите, които завръзват съдбата им ще бъдат променени“[46].

Въпреки тези очевидни за читателя констатации, когато проучвах архивните материали в Държавния архив в Кърджали, рядко откривах връзката между заселването на бежанците в селището с географското му местоположение и само понякога се натъквах на информации за съвместното движение на роднини. Предполагам, че хората нарочно са

„Конвенция относително границите на Тракия“, която е част от Лозанския договор. Зоната обхваща различна по размер ивица: 50-километрова от югославската и гръцката граница, с изключение на Мастанлийски окръг, където е 10–15 км. Също 10–15 км е и ивицата при румънската граница. Границата с Турция и по протежението на р. Дунав и Черно море остава извън забраната. П. Пейковска посочва, че въпреки предвидените изключения запретните зони създават съществени пречки за крайните миграционни дестинации на бежанците (**Пейковска, П.** Цит. съч., с. 100–102). Функцията на зоната в Мастанлийски окръг и по-специално в Ортакьойско е подробно разгледана от Р. Първанова (**Първанова, Р.** Цит. съч., с. 243–245).

[46] **Манева, М.** Цит. съч., с. 188, 189–190.

премълчавали тези факти главно поради конюнктурни съображения, свързани с времето на архивиране на преобладаващата част от спомените им, когато посочването на връзка с Гърция е немислимо.

За сметка на това съвременните респонденти често и охотно изтъкват, че близките им идват в Кърджали и околията му заради близостта на градчето с Тракия или заради родините. По този начин жена, родена в града, обясни решението на семейството на едната ѝ баба да остане тук. *„Решават да останат, защото Кърджали е най-близо до Тракия, за да могат да се върнат един ден, ако решат, че могат да си ги върнат пак. Ако отидат във вътрешността, не е толкова близо и по-трудно ще се придвижат. Те с такава цел остават и с такава надежда живеят – да могат да се върнат“* (жена, р. 1933 г. в гр. Кърджали, България).

„Роднинската“ тема често се откроява в тези материали. Понякога вече установили се тук роднини викат близките си. Това отбеляза най-възрастната респондентка, родена в с. Кушланли, Гюмюрджинско. *„На* [мъжът ѝ] *сестра му беше тука. И тя вика: ‘Яла, бате, яла, бате!’, и се преместихме*“ (жена, р. 1915 г. в с. Кушланли, Гюмюрджинско, Гърция). В други случаи се разказва как *„най-оперения“* от родините открива мястото и *„изпраща хабер“* на *„родата“* да идва. Така информаторка, родена тук, обяснява, че семейството на майка ѝ пристига в Кърджали, като следва *„калеко хи* [калеко ѝ]*“*, дошъл първи и повикал *„родата“*, която по това време е в Тополовград. Семейството е голямо, но всички седят заедно, не се разделят, за да се подпомагат и защото *„едно време са се уважавали* […] *не е било като сега“* (жена, р. 1927 г. в гр. Кърджали, България).

Мотивът за събирането на близките около един от тях, който е успял да се установи в селището, се открива и в разказа на трета респондентка. *„Татко, когато бяга, идва в Кърджали, защото е първата спирка. Докато вуйчо му отива в Хасково. С баба са били много бедни, аз не знам дали по-бедни е имало от тях. И остават вече в Кърджали, няма къде да отидат. Обаче и неговите роднини и те остават* […] *И децата им остават тука. И тука си остават вече. Вуйчо също остава тука, обаче след известно време си отиват в Ямбол. Защото в Ямбол е на учинайка брат ѝ. Та така, разпръсват се“* (жена, р. 1935 г. в гр. Кърджали, България). Друга жена свързва причините за оставането в града на семействата на родителите си с роднинската взаимопомощ и

подкрепа. *„Тука тракийците много са си помагали“* (жена, р. 1941 т. в гр. Кърджали, България).

Понякога информаторите говорят за едновременното действие на двете причини, провокирали оставането на близките им в града. Ето и част от самите материали. Респондент, роден тук, разказа: *„Майка ми има сестра, която остава тук в Кърджали, а ние с баща ми и сестра ми отиваме в Ямбол. Живеят там една година, но от тука им пращат хабер: 'Идвайте си, ще отварят Маказа, да сме по-близичко, веднага да идем, да не закъснеем'. И така става, че майка ми идват и те тук. При сестра си идват и при други роднини“* (мъж, р. 1939 г. в гр. Кърджали, България). Жена, също родена в града, обясни преместването на семейството на едната ѝ баба от Хасково в Кърджали така: *„Идват тук само заради близостта с Тракия. Имала е двама братя и те са тук, в Кърджали са останали“* (жена, р. 1933 г. в гр. Кърджали, България).

Интересни ракурси се откриват и в разказите на други две респондентки. *„А къде да идат другаде? Най-близко до границата са Момчилград и Кърджали. Нали първо са били в Ямболско. После тука е бил и дядо и още някой от роднините* […] *Всичко това са все тракийци и са от родата на мама, все роднини сме* […] *Изобщо тука са се прибрали, значи. Тракийците са дошли тука“* (жена, р. 1934 г. в гр. Кърджали, България). *„Дядо и братята му се дигат от там* [Елховско] *да дойдат тука да търсят земи да купуват, тука Кърджалийско, за да са по-близко. Дядо викал, ей тука да сме по-близко до Маказа, отвори ли се, да си идиме“* (жена, р. 1933 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България).

Географското местоположение на селището и движението на компактните роднински маси са важни маркери, които обуславят масовото заселване на значителна част от бежанците от Западна Тракия в Тополовградско, Ямболско, Елховско. В същото време те очевидно не са достатъчни, за да обяснят добре защо много от българите от Гюмюрджинско и част от тези от Дедеагачко и Ксантийско се заселват в Кърджали и околията му. При това, както вече стана ясно, част от бежанците от втората вълна идват тук именно от селища, които са много по-близо до границата и в които също имат роднини – Тополовград, Елхово, Свиленград. Очевидно, че има още причини, при това не по-маловажни, тласнали бежанците към вторична миграция и пристигане именно в Кърджали (ил. 1).

Ил. 1. Тракийци от Кърджали на излет извън града на празника на св. св. Кирил и Методий, 11 май 1923 г. (ДА – Кърджали, ф. 1096, оп. 1, а.е. 397, л. 1)

Тук ще се насоча към ролята на самите хора в тези процеси. Пристигнали в „историческата си родина“[47], бежанците рядко имат възможност да живеят сами. Там, където са настанени, те намират местно население, с което са принудени да съжителстват. Най-често това са българи – по-стари и напълно уседнали жители, които схващат територията на конкретното селище като „свое място“. В други случаи на новите места бежанците заварват гърци и турци. Ситуацията с тях е по-различна, тъй като по същото време много от тези хора са в процес на промяна на жизнената си локация – по силата на международните договорености след Първата световна война част от тях също се включват в големите следвоенни миграционни потоци и се изселват в Турция и Гърция, където активно участват в оформянето на турската и гръцка-

[47] За определенията „историческа“ и „символна“ родина вж. **Каракушева, Сл.** Проекции на родината в представите на турците, преселници от България в района на Бурса, Република Турция. – *Българска етнология*, 2011, № 1, с. 44–59.

та нация. При всички положения, както посочва П. Пейковска, в резултат на бежанските и имиграционните вълни в много селища се променя етническата структура на населението. До 1935 г. Мастанлийски окръг е напуснат от силно концентриран поток от местни турци, живели до момента и в селата, и в градовете му[48]. Част от местата, освободени от тях, бързо се заемат от бежанците, като държавата се опитва да контролира действията им. Процесите протичат по различен начин в отделните области и селищата им.

Подобни трансформации протичат и в Кърджали и околията му. В началото на 20-те години на XX в. българското общество възприема този район като една от типичните „турски зони“ в държавата. Разбира се, това е свързано с етническата принадлежност на основното местно население – по това време тук живеят основно турци[49]. Много от тях се включват в изселническите групи и заминават за Турция. Установилите се на техните места бежанци са или заселени от институциите, или сами избират тази зона, където до момента няма българи. Материалите ясно показват този факт. Ето как обяснява устройването в с. Звиница мъж от с. Сънчанли, Гюмюрджинско: *„Настанихме се по празните турски села, дето са избягали в Турция“*[50]. Съвременни респонденти потвърждават тези сведения. Мъже от с. Рудина, Кърджалийско, отбелязаха за предците си: *„Идват в Рудина“ „28–29-та година като научили, че се дигат турците“* (мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България), след като *„турците 28-ма година, се преселват“* (мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). Мъж, роден в Ивай-

[48] **Пейковска, П.** Цит. съч., с. 84–85, 120, 148, 155, 176. На с. 124 авторката отбелязва, че „изселването на гръцкото население от неговите традиционни местоживелища в България е съпроводено от заселване на тяхно място на българи бежанци от Тракия и Македония. Така като цяло, на окръжно и околийско равнище се извършва не само компенсация на население, но се постига и неговото нарастване. На селищно равнище обаче, в отделни случаи крайният резултат от изселването на местните гърци предизвиква драстичен спад в населението, който впоследствие (въпреки продължилите през 20-те години изселвания на гърците) поради заселванията на българи бежанци числеността на населението постепенно нараства, но достига равнището от 1905 г. едва през 1934 г.“

[49] В началото на 20-те години на XX в. в Източните Родопи има и гръцко население. То е разположено в Ивайловградска околия (**Ангелова, Ив.** Цит. съч., с. 10.

[50] ДА – Кърджали, сп. № 395, л. 6.

ловградско, изтъкна изобщо за селата: *„Българското правителство ги поема и понеже тука, в Кърджали, е имало турско население, където е имало свободни села и свободни къщи, просто ги разпращат по тия села“* (мъж, р. 1935 г. в с. Конници, Ивайловградско, България). Логичен е въпросът защо бежанците от Западна Тракия, преживели вече толкова перипетии, избират, вместо да живеят между сънародници или гърци, да се заселят в селище, което е турско или е изпразнено поради напускането на турците.

За да се разбере добре процесът, трябва да се имат предвид и други моменти. Един от тях е състоянието на бежанците. В преобладаващата си част те са хора, избягали най-често без имуществото си; освен това много от тях са загубили близки роднини и реално живеят в осакатени семейства. На тях им предстои „да заживеят нов живот“. Изследователката Ив. Ангелова отбелязва, че най-голямата част от хората, пристигнали в Мастанлийски окръг, са „крайно бедни“ и тяхното положение е „най-трудно“. Повечето са „слабоимотни“ и само „една малка част от тях са добре поставени материално поради по-ранното им изтегляне в България и пренасянето на част от средствата, с които са разполагали в Тракия“[51].

Самите бежанци, както и потомците им, често отбелязват фактите, свързани със състоянието си. Например според разказ на жена семейството ѝ пристига в Кърджали *„пеш през Маказа. Реката беше придошла и трябваше да чакаме да спаднат водите. Ние нямахме даже черга, за да си направим палатка. Отново бягахме без нищо“*[52]. Мъж, роден в с. Еникьой, Дедеагачко, обобщава мизерния живот на бежанците: *„Всичко в новия бежански дом е трябвало да се създава отново“*[53]. Съвременна респондентка препредаде разказа на баба си: *„Нямахме дрехи, не можех да изпера дрехите на децата. Събличахме ги голи и ги слагахме да легнат. Завивахме ги там с нещо, козено ли какво е и да им изперем дрехите и наново да ги облекат“* (жена, р. 1933 г. в гр. Кърджали, България).

[51] **Ангелова, Ив.** Цит. съч., с. 12–13.
[52] ДА – Кърджали, сп. № 600, л. 1, 4.
[53] Пак там, ф. 926, оп. 1, а. е. 25, л. 6.

Българите от старите предели на държавата, които през междувоенния период са в Кърджали и околията, също виждат тежкото материално положение на бежанците. Чиновник от гр. Първомай си спомня: *„навсякъде личеше бедността, нищета, липса на поминък. Днешните посетители на този край мъчно могат да си представят някогашната мизерия“*[54].

Особено детайлни са сведенията на учителките. Жена, работила в малкото и *„потънало в кал“* село Опълченско, Кърджалийско, разказва за хората – *„почти всички бежанци тракийци от Гюмюрджинско, прокудени от родните места“*: *„Те, потиснати от оскъдица и труд, грижи по обработката на тютюна, който се изкупуваше на безценица от наши и чужди търговци, не можеха и да мислят за някакви радости в живота“*[55]. Първата учителка в с. Веселчани (дн. квартал на Кърджали) пише, че през 1923–1924 г. в селото се заселват първите тракийци, *„прокудени от Беломорска Тракия. Така в селото започнали да се заселват българи. Тежък, непосилен труд“*[56]. Учителката в с. Гледка говори, че новооткритото през 1924 г. тамошно училище трябва *„да приюти децата на малкото български семейства, заселени в Гледка, Глухар, Веселчане и околните махали“*, като отбелязва: *„всички ученици са деца на бежанци от Западна Тракия. Бяха облечени бедно и още по-бедна беше храната им, която носеха в торбичките си, състояща се от парче черен хляб и глава лук. Трябваше на обяд да се хранят там поради далечните разстояния и лошите пътища“*. Помощта е оказана от други, по-заможни бежанци[57] (ил. 2). Учителката, работила в с. Звиница през есента на 1927 г., си спомня: *„Селяните бяха бежанци от Гюмюрджинско – с. Чадърли и с. Манастир. Хора изстрадали, измъчени, намерили спокойствие в това село и утеха в труда“*[58].

Друга категория, която влияе върху процеса на заселването на част от западнотракийските бежанци в до момента „турска“ зона, са имотите. Категорията е особено важна за тези, които вторично мигрират към Кърджали и околията му. Именно по време на краткотрай-

[54] Пак там, сп. № 234, л. 2.
[55] Пак там, сп. № 212, л. 1–2.
[56] Пак там, сп. № 231, л. 1.
[57] Пак там, сп. № 242, л. 5–7.
[58] Пак там, сп. № 276, л. 4–5.

Ил. 2. Първото българско училище в с. Гледка
(дн. квартал на Кърджали), 1924 г.
(ДА – Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 377, л. 1)

ния им живот в други селища в България имотите и работата добиват не просто първостепенно, а жизненоважно значение за тези „измъчени хора“. Според Т. Браянов земята, свързана с поминъка, повлиява силно върху „разпръснатостта на бежанците при заселването им в България“, като „недостатъчната земя, за да се заселят всички на едно място, е станала причина за ново разселване“. Разбира се, важно значение има и оземляването по Закона за селскостопанското настаняване на бежанците в България (ЗСНББ)[59], но „много от тях се отказаха от ‘привилегиите’ на закона, пръснаха се в разни краища на страната и в по-големите градове, напълно пролетаризирани като

[59] Т. Браянов отбелязва, че по ЗСНББ са настанени около 30 150 семейства, които получават инвентар и земя (20–40 дка). Допълнително за разходите по настаняването на бежанците е сключен Бежански заем, т.нар. Шаронов заем, в размер на 2 250 000 английски лири (**Браянов, Б.** Цит. съч., 1965, с. 130).

тютюневи работници и други, поеха тежкия път на градския пролетариат. Тези, които бяха оземлени върху парче земя, с непосилния труд на бедни селяни изкарваха прехраната си и едва плащаха лихвите на задълженията по Бежанския заем“[60]. Към подобни изводи насочва и П. Пейковска. Като коментира заселването на бежанците и неговия планиран характер, законодателната рамка, както и институционалната структура, грижеща се за прилагането ѝ, изследователката посочва, че Планът за вътрешно заселване (колонизация), изработен от Главна дирекция за трудово-земеделските стопанства през февруари 1925 г., засяга предимно бежанци и имигранти земеделци. „Прилагането му започва през есента на 1926 г., а изпълнението му среща много трудности, защото бежанците отказват да се заселват в посочените места, местят се; изобщо миграционната ситуация през първата половина на 20-те години е доста динамична, нейна характеристика е самонастаняването. До преброяването, извършено в края на 1926 г., не е направено много в съответствие на Плана“. Вътрешното движение на българите бежанци е „повлияно в голяма степен“ от мерките на централната власт за оземляването им и също зависи от „възможностите да се намери препитание“[61].

Паралелно с този официален прочит на събитията съществува и неофициален, който е пряко свързан с човешките взаимоотношения. Във връзка с това ще припомня, че в родните си села бежанците упражняват земеделие и разполагат със свои къщи, но в градовете трябва да се вместват в контролираната от гърците зона. След пристигането си в България те попадат в съвършено различна ситуация. Тук имотите и трудовите занимания се контролират от населението в съответното селище – българи, гърци или турци, и в много случаи именно от тях зависи очакваното от бежанците преразпределение. Ще припомня, че имотът се схваща като необходимост и важна ценност, а конкретно западнотракийските бежанци, когато описват тежестта на участта си, често си служат не само с категорията на родната земя, но и с тази на имотите. Мъж, роден в с. Съчанли, Гюмюрджинско, пише: *„Дълга е нашата тежка участ, участ на изгонени от родните си места хора…*

[60] **Браянов, Т.** Пак там, с. 128, 131.

[61] **Пейковска, П.** Цит. съч., с. 54–55, 96, 250–252.

Никак не беше милостива съдбата към нас. Така си оставихме родните къщи"[62]; бивш жител на с. Манастир, Гюмюрджинско, съобщава: *„Не можехме да се опомним от нещастието, което ни сполетя да бъдем изгонени от родните си огнища и да водим бежански живот, живот на неволи и страдания"*[63]. Съвременен респондент обяснява, че в България роднините му непрекъснато се движат на юг, *„защото очакват пак да се отвори границата и да се върнат там… Защото там са оставили всичко, и имоти, всичко са оставили там. Ами да. Всичко им е там на хората. Те почват тука от а, б"* (мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България).

До пристигането си в Кърджали и околията му много от хората остават бедни, без къщи и земя не само поради нежеланието си за настаняване там, където ги изпращат комисиите от Главна дирекция за настаняване на бежанците, и липсата на финансови средства, но и заради неприемането им от местните българи и гърци и често срещаната им съпротива да продават каквато и да е част от своите имоти. Т. Браянов свързва двете обстоятелства, като подчертава, че „на много места бежанците не са били приемани, понеже е трябвало да се отделя част от обработваемата земя за тях", поради което „наново стана нужда много семейства да се местят"[64]. През 1924 г. списание „Родопа" помества извода на П. Константинов, че положението на бежанците е лошо не само заради „ненавременните мерки" на държавата (включително непоследователната ѝ политика за оземляване), но и заради „неласкавото им посрещане от местното население". Според него „най-добре поставени" към момента са „бежанците в градовете, гдето са си основали и отделни квартали"[65].

Подобни информации трудно се откриват в архивните спомени вероятно защото умишлено са премълчавани, когато се отнасят до сънародниците, за да не бъдат злепоставяни те и държавата. В същото време между самите тракийци не е тайна, че в много случаи местните българи ги посрещат неприязнено – назовават ги по специален начин,

[62] ДА – Кърджали, сп. № 633, л. 3.
[63] Пак там, сп. № 770, л. 1.
[64] **Браянов, Т.** Цит. съч., 1965, с. 135.
[65] *Родопа*, III, 1924, № 5, с. 8.

пренебрегват ги, разграничават се от тях, отказват да общуват и да им продават имоти. В съвременността не е трудно подобни информации да се открият при работата на терен. В този дух са сведенията, получени от мъже от с. Рудина, Кърджалийско, в които се коментира ситуацията в селищата, населени с българи. Местните назовават тракийците *„мажуре“*, *„понеже бедни били“* (мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). *„Нашите като са избягали, изобщо не са ги уважавали тия, другите, въпреки че са българи. Те бягат от там, идват тука. Даже е имало случаи в някои села като умре някой, и не са искали да го погребат в гробищата. Ей тука мисля в село Мандра имало такива случаи. И с едно пренебрежение гледали на тях, че били маджури, викали 'остави ги тия маджури'. Не са им продавали имоти в тия села, българските, не са могли да вземат имоти в тях“* (мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). Респондент, потомък на бежанци от с. Съчанли, Гюмюрджинско, отбеляза, че в много случаи хората *„не са намирали място, където да се установят. Те по този начин са били… Не са ги приемали и това го има, защото между 500 000 и 1 000 000 са били бежанците* […]*, в крайна сметка една трета от тях* […] *са загинали от лоши битови условия, и то в България“* (мъж, р. 1956 г. в с. Конници, Ивайловградско, България)[66].

[66] Допълнителни сведения дават и други респонденти. Един от тях отбелязва, че тракийците са *„знаели, примерно, че местното население им казва 'маджурите'. Тая дума я знаете, няма начин“* (мъж, р. 1956 г. в с. Конници, Ивайловградско, България). Жена съобщава, че местните в с. Голямо Шарково, Ямболско, са наричали бежанците *„мажури“ – „Мажурите, мажурите в Шарково там, в Елховско. И майка вика хорото, вика разделено – нашите си отделно, тракийците отделно си правели хоро… И все им викали мажури, мажури, те са мажури“*. Тук местните разграничават бежанците дори на национално ниво – *„'Той да е българин барем, ам тракиец'. Те я питали хората 'Защо плачеш сега?' 'Защо, щото не е българин'. Те щото Тракия сега мислят, че не са българи. Мислели го за някакъв друг, де да знам. Те турци там не са имали и не знаят, че и турци има. Ама не е бил българин и толкова“* (жена, р. 1933 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). Респондент, роден в хасковско село, коментира прекия (*„Мажуре, защото са преселници. Преселник. Преселват се от едно на друго място“*) и пейоративния смисъл на названието *„мажуре“*, като подчерта, че сънародниците от околните села определяли семейства с повече от едно деца като *„мажурска работа“* (*„Щом имат много деца, значи е 'мажурска работа'“*) (мъж, р. 1938 г. в с. Долно Войводино, Хасковско, България).

Аналогични трудности срещат и бежанците, които до пристигането си в Кърджали и околията му са в селища с гърци. Мъж от с. Манастир, Гюмюрджинско, разказва как през 1924 г. първо живеят в Созопол, след това в *„село Нос Емине, край брега на Черно море, Поморийска околия“*, но не споменава семейството да се е сдобило с имот в този район[67]. Съвременен респондент отбеляза: *„Във Василико, Бургаско, умират най-много, защото явно не ги приемат и са били в самалъци, ако знаете какво е това – това са били сайванти“* (мъж, р. 1956 г. в с. Конници, Ивайловградско, България). В посочената информация се акцентира върху факта, че в селищата с гърци бежанците дори не са допуснати до имотите в „гръцките зони“, а са оставени да живеят във временни постройки, пригодени за живот на добитък, а не на хора.

В много случаи бежанците, заселени на места, от които гърците са изселени, придобиват гръцките имоти с помощта на държавата[68]. Отделни съвременни сведения показват още как по-заможните местни българи бързат да ги изкупят от заминаващите гърци. *„В Елховско, в Голямо Шарково имало много гърци, които са ги вдигнали. И имало места, нали, свободи ниви, имоти. И там са ги заселили, за да могат да обработват земята, да се хранят“*. *„Моят дядо е бил много богат. Това е майчиният баща* […] *Дядо много имоти е купувал тогава. Гръцките имоти гърците са си отивали в Гърция и е купувал имоти, гори, всичко“* (жена, р. 1933 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). В някои случаи бежанците успяват да се сдобият с недвижима собственост на гърци по незаконен начин чрез насилствено изземване. Съвременна респондентка сподели, че след като близките ѝ през 1923 г. пристигат в Обзор, разбират, че тукашните *„гърци отказали да се изселват. И нашите почват да тормозят гърците – пречат им да правят сватби, чупят прозорци, устройват им засади. Нашите живеят на палатки, дето са им дали. И накрая гърците се принуждават и си отиват. Нашите взимат техните къщи. Общината ги оземлява,*

[67] ДА – Кърджали, ф. ЛС, сп. 704, л. 1.

[68] В този смисъл е и изводът на изследователката Ив. Ангелова, която пише, че в Бургаска околия се предпочитат селищата край морето и в Казълагачка (Елховска) околия, където бежанците се настаняват в изпразнените от гърците места (**Ангелова, Ив.** Цит. съч., с. 15).

дават им ниви, всичко и заживяват там през 23-та година“ (жена, р. 1941 г. в гр. Кърджали, България).

М. Манева говори, че след пристигането си в началото на 20-те години в Кърджали част от първите бежанци получават помощ от държавата. Така много от семействата от с. „Чатърли“ „се оземлили от държавата – кои с къщи и ниви, кои изпратени в околностите на града по турските села“. Подобни сведения изследователката оставя за хората от с. Кушланли: „на голяма част от тях са дадени безстопанствени къщи, които са оставили забегналите турски семейства през войната в Турция. Други са купили за сносна цена къщите на изселващите се тогава турци“[69].

Вероятността да се сдобият сравнително лесно с имот, макар и бивш турски, се оказва добра възможност и за втората вълна бежанци, установили се в Кърджали и околията. Както вече поясних, тя е съставена главно от роднини на първите заселили се тук бежанци, които най-напред са били в други селища в страната и са се сблъскали с много трудности, включително и конфронтация с местното население. Допълнителен стимул за втората вълна бежанци става фактът, че в тази част на Източните Родопи проблемът с имотите често стои по различен начин. Тук, както изтъква Р. Първанова, владеенето на земята има свои особености – частната собственост е с много висок дял, превишаващ средния за страната, а сравнително малките парцели (до 20–30 дка) преобладават[70] – а тези специфики предопределят по-големите възможности на бежанците да закупят своя земя. Разбира се, има и немалко случаи, в които местните турци също противодействат на установяването им. Тук аз няма да ги коментирам, а ще се съсредоточа главно върху заселването на прииждащите българи в зони, които са напуснати от турците.

За да се изселят и уредят по-бързо, много от тукашните турци не само че желаят да продават на прииждащите българи, но и бързат да го направят, понякога и по-евтино. Именно това показва теренната информация, оставена от мъж от с. Рудина, Кърджалийско, в която той обяснява, че близките му идват в Кърджали и околните села, защото

[69] **Манева, Ив.** Цит. съч., с. 189.

[70] **Първанова, Р.** Цит. съч., с. 248–249.

срещат неприязънта на *„другите, въпреки че са българи“*. *„Може би и затуй тръгват надолу към турските села. И затуй са вървели така компактни маси, дето са се познавали, близки, братовчеди разни, някой като разбере, че в някое село има свободни къщи – и отиват там цели групи. Защото знаят, че другите не ги обичат много. А тука специално Кърджали е град предимно с такива бежанци. И не са можели да срещнат такова отношение“* (мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България).

Ето как най-общо става всичко това в селата според използваните материали[71]. Мъж от с. Манастир, Гюмюрджинско, разказва за пристигането тук, след като прекарват няколко години в селища с гърци: *„В село Рудина дойдохме през 1928 г. заедно със сестра ми и майка ми“*. Тогава тук *„живееха турци, но имаше много изселвания. От изселници купихме къщичка и имот – земеделска земя около 16 декара. Всичко това задоволяваше нуждите ни, пък и нямахме средства за повече“*[72]. Съвременен респондент, роден в същото село, сподели: *„Турците 28-ма година, когато се преселват“* и *„дядото разбира, че неговите близки познати в Рудина започват да купуват имоти, и той отива“*. *„Те тогава нашите са били пръснати по хасковските села, Тополовград, и тогава се преместват. Там им харесало селото, понеже е равна, хубава земята, и те се преместват да живеят. Те са ги оземлили де, то не става това така“* (мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). Друг съвременен информатор обясни, че роднините му идват тук от Ямбол и Тополовград, след като научават, *„че се*

[71] Откриват се и по-различни информации, които се отнасят до отделни турски села в Хасковско. Съвременен респондент, роден в с. Долно Войводино, разказа, че след като идват в Хасково, хората от селото на баща му (*„село Аскитé. Така се казва сега в момента. Българското му име е Черква“*) избират *„трима човека да търсят село да се заселят“*. Те откриват Долно Войводино, където *„привикват ходжата една вечер и го питат вие ще дадете ли приют на нашите хора, или няма, и те категорично отказали. И тоя чичо* […] *вземал, та го бъхтал едно хубаво и тогава се съгласили. И идват с волски коли от Долно Войводино, там се заселват, ама другата група отиват и в Горно Войводино, там са повече и от други села в Тракията има там“*. В Долно Войводино хората се заселват *„на два пъти“* през 1925 г. – единия път 85 семейства, а другия – 35–36 семейства (мъж, р. 1938 г. в с. Долно Войводино, Хасковско, България).

[72] ДА – Кърджали, сп. № 704, л. 1.

дигат турците, и идват тука, взимат техните имоти. Щото там тия села били много големи. То, ако живееш в село, трябва да бъде селото малко. 50–60 къщи“ (мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). Жена от същото село разказа, че семейството ѝ пристига от с. Голямо Шарково. *„То селото празно, селото празно. Имало турци и турците си отиват всичките в Турция. И тия нашите имоти са купувани всичкото от турците“* (жена, р. 1933 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). Мъж от с. Чадърли, Гюмюрджинско, дава подобни сведения за с. Звиница. *„През 1925 г. в селото се настаняват българи, преселници от Беломорска Тракия (сега Гърция). Преселниците българи са наброявали 60 семейства, а турското население е било около 100–110 семейства. По-после, през 1928 г., по-голяма част от турското население се изселва в Турция и имотите им се изкупуват от преселниците българи от съседното село Царева поляна, Хасковско“*[73].

Първоначално и в Кърджали много от бежанците изобщо са настанени извън обживяното пространство на селището. Те са на палатки или в училището. Към изводи за многобройността на хората индиректно навежда информация и от Ан. Разбойников. През 1940 г. той отбелязва в увода към книгата си „Обезбългаряване на Западна Тракия 1919–1924“, че по-голямата част от „показанията“ за анкетите си е „събралъ презъ месецитѣ юлий и августъ 1924 год. на гара Свиленградъ и на пѣсъцитѣ на р. Арда край Кърджалий, кѫдето по онова време пристигаха измѫчени и оголени нашитѣ бѣжанци“[74]. Още по-ясни сведения се откриват в проучените материали. Жена от Гюмюрджина разказва: *„Отначало ни сложиха да живеем в палатки по седем-осем семейства. Палатките бяха край река Арда. Чак когато заснежи, ни прехвърлиха да спим в старото училище. Бяхме в една стая три семейства – ние,* […], […] *и* […]. *С* […] *се бяхме срещали вече на Маказа при идването си в Кърджали. Те също идваха от Гюмюрджина. После имаше карантина, нас ни преместиха в палатките, а после чичо* […] *ни помогна да си купим една малка къщичка над стария па-*

[73] Пак там, сп. № 322, л. 1–3.

[74] **Разбойников, Ан.** Обезбългаряването на Западна Тракия 1919–1924. (Библиотека „Тракия“, № 12). София, Тракийски научен институт, 1940, с. 4.

зар, която съществува и до сега"[75]. Мъж от с. Бадома, Дедеагачко, си спомня: *„През 1930 г. сградата на гимназията беше близо до левия бряг на река Арда, една стара сграда, собственост е била на избягал турчин в Турция през Балканската война 1912 г. До заемането на сградата от гимназията тя е била обитавана от дошли преселници от Гюмюрджина и Дедеагачко"*[76].

Паралелно част от бежанците стават квартиранти в турски къщи или си купуват *„стари къщи"*. Жена от с. Еникьой, Дедеагачко, обяснява, че през 1925 г. след двумесечен живот на палатки в Свиленград пристигат в Кърджали. Тук *„най-напред"* са *„под наем, а след това си закупихме стари къщи и заживяхме в тях... В България съм се завърнала заедно с братята си, а така също и със сестрите си"*[77]. Съвременни респондентки също споделят за живота на квартири след пристигането от Хасково. *„28-ма година* […] *първо живяхме под наем. Аз бях малка, 12-годишна бях. Живеехме точно в квартала, който беше на пътя за Кърджали. На главната улица на квартала. Живяхме малко там"* (жена, р. 1915 г. в с. Кушланли, Гюмюрджинско, Гърция). През 1922 г. *„поживели два месеца в Хасково и не им харесало, и решили да дойдат тук, в Кърджали. Първо ги настаняват по някакви къщи и после в течение на времето всеки си купува къща"* (жена, р. 1933 г. в гр. Кърджали, България).

Други респонденти говорят за покупка на турски къщи и земя. След престой в Обзор *„28-ма година бабите казали '*[…], […]*, айде да отидем по-близо до границата, че като отворят границата, да си отидем по-бързо'. И дядо* […] *идва тука и купува една турска къща. Зад нашия апартамент това беше къщата, а на другия брат – към Арда. Тя пак беше турска къща, ама беше двуетажна"* (жена, р. 1941 г. в гр. Кърджали, България). Жена, родена в Кърджали, обяснява: *„Първо в Кърджали идва дядо ми, купува мястото на къщата и прави първите два магазина отдолу. Тогава нашите решават да дойдат тука. Продават имота в Бояново и идват тук. Чичо ми също идва тук от Тракия* […] *Построяват къщата стая по стая – всичките стаи бяха*

[75] ДА – Кърджали, сп. № 600, л. 1, 4.
[76] Пак там, сп. № 109, л. 2.
[77] Пак там, сп. № 66, л. 4.

на дюшеме и прозорците им са различни, защото всяка година е правен по един, а само вратите са еднакви и са на 80 години“ (жена, р. 1934 г. в гр. Кърджали, България).

Така насочването на бежанците към Кърджали и околията му – една от зоните в България, които до момента са и се възприемат като „турски“ – им дава възможност да заживеят спокойно в свои имоти, без да са отхвърляни, осмивани, дискриминирани, както в други селища. Както съобщи една респондентка, родена в Кърджали през 1941 г., в града *„няма такова преследване, каквото са видели в Обзор“* (жена, р. 1941 г. в гр. Кърджали, България). Фактът, че тук те стават мнозинство, логично води разсъжденията в същата посока (ил. 3).

Ил. 3. Изглед от централната улица на Кърджали
през 30-те години на XX в. Без дата
(ДА – Кърджали, ф. 910, оп. 2, а.е. 10, л. 2)

До голяма степен трайното установяване на част от западнотракийските бежанци и особено тези от втората вълна в Кърджали и околията е тясно свързано и с необходимостта им от изхранване, т.е. от работа, доходи и трудови занимания.

До пристигането си тук тези хора разчитат основно на помощ от държавата, на роднини или на милостта на случайни хора. По този повод мъж, роден в с. Съчанли, Гюмюрджинско, обяснява: *„Обаче гол човек не може бърже да закрепне – овца няма, крава няма… Някои си станаха*

чираци, други започнаха чужда работа да работят, на чорбаджиите да аргатува“[78]. Подобна информация дава и съвременна респондентка, която разказва, че в с. Голямо Шарково местен българин предоставил на тракийците *„имот да работят да се прехранват“*, *„щото много бедни“* (жена, р. 1933 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България).

За мнозинството бедни хора оставането в тукашните села е възможност да получат сравнително добра земя и да се върнат към обичайната си земеделска работа. Процесът е резюмиран от бивш жител на с. Съчанли, Гюмюрджинско, така: *„И започнахме да работим малко по малко, та постепенно се закрепихме* […] *Малко по малко се поправихме и почнахме да изкарваме хляба. Хубави жита и тютюни се сяха и добиваха“*[79]. Недоброто познаване на труда и живота в града допълнително провокира установяването именно в бившите турски села, където може да се намери земя. В този дух са някои от разказите, оставени от съвременни респонденти. Един от тях обяснява предпочитанието на близките си с традиционното естество на труда им и изтъква: *„Тогава в Кърджали, за да дойдеш, то няма с какво да се препитаваш“* (мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). Друг мъж посочва, че отначало дядо му *„е отишъл в Хасково и взел да се занимава с търговия. Касапин бил нещо от тоя род. Обаче той неграмотен човекът и бабата казала дай да търсим да се занимаваме със земеделие. И тогава взели да търсят земя и дошли тука в Рудина“* (мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). Както си спомня бежанец от с. Съчанли, Гюмюрджинско, *„ние бяхме не много образовани хора, но в нас кипеше българско трудолюбие. Веднага се ориентирахме към земеделие, скотовъдство и отглеждане на тютюн и пашкули“*[80].

Част от западнотракийските българи, установили се в Кърджали, също съхраняват земеделските си занимания. Според архивните материали до Балканската война тук има три малки градини, поливани с примитивни долапи, в които се сеят праз, зеле, домати, чушки. Пристигналите бежанци донасят в градчето градинарството, зеленчукопроизводството, овощарството, лозарството. За работата си те използват част от напоя-

[78] Пак там, сп. № 395, л. 6.
[79] Пак там.
[80] Пак там, сп. № 686, л. 82–83.

ваните места, включително бреговете на Арда, а качеството на продукцията им бързо я превръща в пазарна стока[81]. Според М. Манева „по-голямата част“ от хората от с. Калайджи дере и през 1922 г. продължават да се занимават главно с тютюнопроизводство. При други приоритетно е скотовъдството. Сред тях са доста семейства от селата Кушланли и Шапчи, за които изследователката отбелязва: „Почти всички имат цели стада овце, въпреки че тук местностите не благоприятстват много това. Пасища има достатъчно, но със слаба растителност“[82].

В Кърджали бежанците се вместват и в търговско-занаятчийския сектор. Р. Първанова сочи, че занаятите, упражнявани в окръга, са „в ръцете на етнически българи“. „Кърджали е и градът с най-голям брой занаятчии в окръга. Занаятчийските заведения са 166“. По-новите занаяти се упражняват не навсякъде в окръга, а в Кърджалийско и Ортакьойско[83].

Според проучените архивни материали търговско-занаятчийският сектор в Кърджали в началото на 20-те години на XX в. се контролира основно от българите от Смолянско, но западнотракийците забелязват, че могат да навлязат сравнително безпроблемно в него. Именно към подобни констатации навеждат информациите от някои съвременни респонденти. Така мъж, роден в с. Рудина, обяснява, че семейството на дядо му се опитва да се изхранва в Ямбол по следния начин: *„Имали каруци, та карали кирия. Тогава нямало такова, нямало нищо – и кирия“*, след което *„вземали кръчма, даже там са я продали и са дошли в Тополовград“*. Но и в това селище *„не им е било удобно, пък и там е имало голям наплив. Понеже всички, които са дошли от Тракията, всички са отивали там около Тополовград, Хасково и Ямбол“* (мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България). Жена разказва, че семейството на майка ѝ пристига най-напред в Тополовград, откъдето *„калеко* […] *без никого да познава, отива в Кърджали“*. Оттук той *„пише на родата: ‘Идвайте всички, за всички ще има работа’. И дядо, на мама баща ѝ, дядо* […], *с каруца от Тополовград до тука! Товарят багаж, натоварват и тях, и идват – леля* […], *леля* […], *леля* […], *това*

[81] Пак там, ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, л. 252; сп. № 62, л. 4.
[82] **Манева, Ив.** Цит. съч., с. 189.
[83] **Първанова, Р.** Цит. съч., с. 252.

са все сестри. Натоварват ги и децата натоварват… Всички ги натоварва на каруцата дядо […] *и идват в Кърджали“* (жена, р. 1927 г. в гр. Кърджали, България). Друга жена изтъкна за пристигането от Хасково в Кърджали: *„Дойдахме тука. И хубаво, че дойдахме, защото по-малък град, там може би татко нямаше какво да работи. Тука като дойде, си хвана магазина и си кара цял живот“* (жена, р. 1915 г. в с. Кушланли, Гюмюрджинско, Гърция). Очевидно е, че посочените сведения акцентират върху сравнително слабата конкуренция на трудовия пазар в Кърджали. Тя предоставя повече възможности на семействата да се издържат и изхранват сами, т.е. животът в региона е бил по-лесен, отколкото на други места. Иначе казано, оставането в Кърджали и околията се представя като решение, осигурило по-лесното оцеляване[84].

Някои хора от Дедеагачко запазват старото си занимание – кираджийството с камили[85]. Други правят обществена баня, кланица, колбасарница, където продават *„много хубав и вкусен колбас“*[86], стават фурнаджии, гостилничари, кръчмари, търговци. Бежанец от с. Съчанли, Гюмюрджинско, разказва, че част от хората, настанили се по градовете в Източните Родопи, включително и Кърджали, *„създадоха зеленчукови градини, завъртяха дребна търговийка, пренасяха брашно, сол и други стоки с камили из района, където нямаше друг транспорт. В разстояние на десетки години успяхме да си подредим живота горе-долу. Помня, че макар и бедни, по една черга и халище, ние не падахме духом, бяхме сплотени и се уважавахме“*[87]. Съвременните респонденти също говорят за тези процеси. Ето и част от самите материали: *„Татко реши да си направи фурната“*. Чичо *„имаше кръчма и гостилница“* (жена, р. 1934 г. в гр. Кърджали, България); *„Тат-*

[84] Смислово близки изводи прави и Т. Браянов: „поради изкуственото пренаселване много бежанци след първоначалното им настаняване впоследствие се пръскат да търсят по-добри условия за живот и работа“ (**Браянов, Т.** Цит. съч., 1965, с. 135). Очевидно един от начините, по които изследователят разглежда вторичното мигриране на бежанците, е като техен стратегически избор срещу пренаселването на определени селища.

[85] Р. Първанова сочи, че към средата на 30-те години в Кърджали се отглеждат и 150 камили, които с кервани пренасят стоки за Момчилград и Златоград (**Първанова, Р.** Цит. съч., с. 249).

[86] ДА – Кърджали, сп. № 75, л. 11.

[87] Пак там, сп. № 686, л. 82–83.

ко намери една къща на улица 'Калоян'. Тя беше две стаички горе и долу две стаички и магазин и фурна. Татко я купи. Фурната дадохме под наем, той си отвори магазина" (жена, р. 1915 г. в с. Кушланли, Гюмюрджинско, Гърция). С идването на бежанците се появяват бакалници и в някои села. На места, макар и трудно, те съществуват до началото на Втората световна война. Заселил се в с. Звиница бежанец от с. Чадърли, Гюмюрджинско, обяснява, че тук *„не е имало никакви магазини, наречени по това време бакалници* […] *По-късно отварят в селото частни бакалници по-будни българи"*. Те *„изкуствено са били поддържани от по-крупните търговци в гр. Хасково"*[88].

Тъй като преобладаващата част от бежанците са без имущество и финансови средства, те стават тютюноработници в града. М. Манева пише, че голяма част от хората от с. Чадърли, останали „да живеят в града, намират препитанието си по тютюневите складове"[89]. Процесът е добре щрихиран и в думите на бежанец от с. Съчанли, Гюмюрджинско: *„Тези, които останаха по градовете, масово се настаниха на работа в тютюневите складове"*[90]. Към аналогични изводи навежда и един разказ, извлечен от архивните спомени. Той е оставен от жена, родена в с. Еникьой, Дедеагачко, която в България трябва да се справи със сирашката си участ и да оцелее. *„Понеже нямаше кой да ме поддържа, започнах на 15-годишна възраст да работя в тютюневата фирма на 'Табаков', а след това и в другите фирми 'Бухнер', 'Чепрашиков', 'Кършев' и 'Руси Русев'. Тогава бяха много трудни години, тъй като бях малка, а трябваше да се справям с трудностите на живота"*[91]. Посочените информации от Кърджали имат много аналози в други градове. Би могло да се каже, че в България тракийците са подчертано свързани с икономиката на тютюна и имат важен принос за развитието ѝ.

* * *

Дотук, макар и частично, се опитах да очертая поне част от началото на живота на западнотракийските бежанци в България, като

[88] Пак там, сп. № 322, л. 1–3.
[89] **Манева, Ив.** Цит. съч., с. 189.
[90] ДА – Кърджали, сп. № 686, л. 82–83.
[91] Пак там, сп. № 66, л. 4.

използвах за пример заселването им в Кърджали и околията му през 20-те години на миналия век. Там хората се установяват на две вълни – при първата пристигат директно от родните си места, а при втората – след като са живели известно време в други селища в страната. Основните причини, които ги довеждат до този район в България, са няколко. Една от тях е близостта му до границата, прохода Маказа и Западна Тракия. Важно е значението и на по-големите възможности за сдобиването с имот (бивш турски), както и устройването на работа, които бежанците откриват в Кърджали. Ето защо сравнително бързо, за по-малко от десетилетие, в града се събират големи родствени групи от хора главно от Гюмюрджинско. Макар че по време на пристигането в „историческата“ родина старите им териториални общности се разпадат, те се прегрупират и съсредоточават на едно ново, доскоро чуждо и турско, място – Кърджали и околията му.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Държавен архив – Кърджали (ДА – Кърджали), ф. 271К, оп. 1, а.е. 110, 112, 206, 213; ф. 910, оп. 2, а.е. 10; ф. 926, оп. 1, а.е. 25; ф. 1096, оп. 1, а.е. 397; Спомени № 26, 62, 66, 75, 109, 157, 212, 227, 231, 234, 242, 244, 276, 322, 395, 404, 434, 479, 600, 633, 686, 704, 706, 767, 770.

Теренни материали (2013 г.) – респонденти

Жена, р. 1915 г. в с. Кушланли, Гюмюрджинско, Гърция.
Жена, р. 1927 г. в гр. Кърджали, България.
Жена, р. 1933 г. в гр. Кърджали, България.
Жена, р. 1933 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България.
Жена, р. 1934 г. в гр. Кърджали, България.
Мъж, р. 1935 г. в с. Конници, Ивайловградско, България.
Жена, р. 1935 г. в гр. Кърджали, България.
Мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България.
Мъж, р. 1938 г. в с. Долно Войводино, Хасковско, България.
Мъж, р. 1939 г. в с. Горно поле, Маджаровско, България.
Мъж, р. 1939 г. в гр. Кърджали, България.
Жена, р. 1941 т. в гр. Кърджали, България.
Мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България.
Мъж, р. 1956 г. в с. Конници, Ивайловградско, България.

Публикувани документи

Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. София, Главна дирекция на статистиката, 1931.

Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. II. София, Главна дирекция на статистиката, 1931.

Преброяване на населението на 31.12.1934 г. Общи резултати. Кн. I. София, Главна дирекция на статистиката, 1938.

Преброяване на населението на 31.12.1934 г. Общи резултати. Кн. II. София, Главна дирекция на статистиката, 1937.

Предварителни резултати от преброяването на населението на 31.12.1946 г. София, Главна дирекция на статистиката, 1947.

Резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. София, Главна дирекция на статистиката, 1928.

Резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. XIII. София, Главна дирекция на статистиката, 1930.

Периодичен печат

Родопа, III, 1924, № 5.

Изследвания

Алтънов, Ив. Междусъюзнишка Тракия. София, Съюз на българските учени, писатели и художници (Придворна печатница), 1921.

Ангелова, Ив. Българи бежанци от Тракия и тяхното настаняване в Източните Родопи между двете световни войни. Сборник от документи и спомени. Кърджали, 2004.

Браянов, Т. Българи бежанци от Тракия (родни места и къде са заселени в България). – *Известия на Тракийския научен институт*, 1, 1965, с. 117–146.

Браянов, Т. Българи, бежанци от Тракия. Населени места с бежанци от Тракия по окръзи и наименованията на селищата, откъдето са дошли бежанците. – *Известия на Тракийския научен институт*, 2, 1970, с. 207–237.

Каракушева, Сл. Проекции на родината в представите на турците, преселници от България в района на Бурса, Република Турция. – *Българска етнология*, 2011, № 1, с. 44–59.

Манева, М. Бежанското население на град Кърджали. Дипломна работа, представена в Катедрата по славянска етнография при Софийски университет. – Ръкописен фонд за дипломни работи на Катедра по славянско езикознание и етнография, СУ „Св. Климент Охридски“. – В: *Извори за българската етнография. Българи бежанци и етнокултурни традиции XIX–XX век.* Т. 5. Съст. и ред. **М. Василева**. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2010, с. 187–198.

Нора, П. Колективната памет. – В: *Духът на „Анали“*. Съст. и предг. **Л. Деянова**. София, Критика и хуманизъм, 1997, с. 233–237.

Пейковска, П. Демографски аспекти на миграциите в България, 1912–1944 г. София, Институт за исторически изследвания – БАН, 2019.

Първанова, Р. Административно-териториално деление и стопанска характеристика на Мастанлийски (Момчилградски) окръг (1919–1934). – В: *50 години музейно дело в Източните Родопи – проучвания, изследвания и перспективи. Юбилейна научна конференция, 17–18 септември 2019 г., гр. Кърджали*. Кърджали, 2015, с. 237–259.

Разбойников, Ан. Из борбите на българите в Маронийска епархия за признаване на български църковно-училищни общини и българска народност в Западна Тракия. – *Известия на Тракийския научен институт*, 1, 1965, с. 93–116.

Разбойников, Ан. Населението на Южна Тракия с оглед народностните отношения в 1830, 1878, 1912 и 1920 година. София, Карина М, 2. разширено издание, 1999.

Разбойников, Ан. Обезбългаряването на Западна Тракия 1919–1924. (*Библиотека „Тракия“,* № 12). София, *Тракийски научен институт,* 1940.

Стоянова, В. Съдбата на българите в Източна Тракия (1920–1922). – *Известия на Тракийския научен институт*, 7, 2007, с. 24–39.

Трифонов, Ст. Антантата в Тракия 1919–1920 г. София, Университетско издателство „Климент Охридски“, 1989.

Трифонов, Ст. Българско национално-освободително движение в Тракия (1919–1934). София, 1984.

Трифонов, Ст. Българското национално-освободително движение в Тракия (1919–1934). София, 1988.

REFERENCES

Archives

Dăržaven arhiv – Kărdžali (DA – Kărdžali), f. 271K, op. 1, a.e. 110, 112, 206, 213; f. 910, op. 2, a.e. 10; f. 926, op. 1, a.e. 25; f. 1096, op. 1, a.e. 397; Spomeni № 26, 62, 66, 75, 109, 157, 212, 227, 231, 234, 242, 244, 276, 322, 395, 404, 434, 479, 600, 633, 686, 704, 706, 767, 770.

Field materials (2013) – respondents

Žena, r. 1915 g. v s. Kušlanli, Gjumjurdžinsko, Gărcija.

Žena, r. 1927 g. v gr. Kărdžali, Bălgarija.

Žena, r. 1933 g. v gr. Kărdžali, Bălgarija.

Žena, r. 1933 g. v s. Rudina, Kărdžalijsko, Bălgarija.

Žena, r. 1934 g. v gr. Kărdžali, Bălgarija.
Măž, r. 1935 g. v s. Konnici, Ivajlovgradsko, Bălgarija.
Žena, r. 1935 g. v gr. Kărdžali, Bălgarija.
Măž, r. 1937 g. v s. Rudina, Kărdžalijsko, Bălgarija.
Măž, r. 1938 g. v s. Dolno Vojvodino, Haskovsko, Bălgarija.
Măž, r. 1939 g. v s. Gorno pole, Madžarovsko, Bălgarija.
Măž, r. 1939 g. v gr. Kărdžali, Bălgarija.
Žena, r. 1941 t. v gr. Kărdžali, Bălgarija.
Măž, r. 1943 g. v s. Rudina, Kărdžalijsko, Bălgarija.
Măž, r. 1956 g. v s. Konnici, Ivajlovgradsko, Bălgarija.

Published documents

Obšti rezultati ot prebrojavaneto na naselenieto v Carstvo Bălgarija na 31.12.1926 g. Kn. I. Sofija, Glavna direkcija na statistikata, 1931.

Obšti rezultati ot prebrojavaneto na naselenieto v Carstvo Bălgarija na 31.12.1926 g. Kn. II. Sofija, Glavna direkcija na statistikata, 1931.

Prebrojavane na naselenieto na 31.12.1934 g. Obšti rezultati. Kn. I. Sofija, Glavna direkcija na statistikata, 1938.

Prebrojavane na naselenieto na 31.12.1934 g. Obšti rezultati. Kn. II. Sofija, Glavna direkcija na statistikata, 1937.

Predvaritelni rezultati ot prebrojavaneto na naselenieto na 31.12.1946 g. Sofija, Glavna direkcija na statistikata, 1947.

Rezultati ot prebrojavaneto na naselenieto v Carstvo Bălgarija na 31.12. 1920 g. Kn. I. Sofija, Glavna direkcija na statistikata, 1928.

Rezultati ot prebrojavaneto na naselenieto v Carstvo Bălgarija na 31.12. 1920 g. Kn. XIII. Sofija, Glavna direkcija na statistikata, 1930.

Periodicals

Rodopa, III, 1924, № 5.

Published studies

Altănov, Iv. Meždusăjuzniška Trakija. Sofija: Săjuz na bălgarskite učeni, pisateli i hudožnici (Pridvorna pečatnica), 1921.

Angelova, Iv. Bălgari bežanci ot Trakija i tjahnoto nastanjavane v Iztočnite Rodopi meždu dvete svetovni vojni. Sbornik ot dokumenti i spomeni. Kărdžali, 2004.

Brajanov, T. Bălgari bežanci ot Trakija (rodni mesta i kăde sa zaseleni v Bălgarija). – *Izvestija na Trakijskija naučen institut*, 1, 1965, s. 117–146.

Brajanov, T. Bălgari, bežanci ot Trakija. Naseleni mesta s bežanci ot Trakija po okrăzi i naimenovanijata na selištata, otkădeto sa došli bežancite. – *Izvestija na Trakijskija naučen institut,* 2, 1970, s. 207–237.

Karakuševa, Sl. Proekcii na rodinata v predstavite na turcite, preselnici ot Bălgarija v rajona na Bursa, Republika Turcija. – *Bălgarska etnologija*, 2011, № 1, s. 44–59.

Maneva, M. Bežanskoto naselenie na grad Kărdžali. Diplomna rabota, predstavena v katedrata po Slavjanska etnografija pri Sofijski universitet. – Răkopisen fond za diplomni raboti na Katedra po slavjansko ezikoznanie i etnografija, SU „Sv. Kliment Ohridski“. – V: *Izvori za bălgarskata etnografija. Bălgari bežanci i etnokulturni tradicii XIX–XX vek*. T. 5. Săst. i red. **M. Vasileva.** Sofija, AI „Prof. Marin Drinov“, 2010, s. 187–198.

Nora, P. Kolektivnata pamet. – V: *Duhăt na „Anali“*. Săst. i predg.: **L. Dejanova**. Sofija, Kritika i humanizăm, 1997, s. 233–237.

Pejkovska, P. Demografski aspekti na migraciite v Bălgarija, 1912–1944 g. Sofija, Institut za istoričeski izsledvanija – BAN, 2019.

Părvanova, R. Administrativno-teritorialno delenie i stopanska harakteristika na Mastanlijski (Momčilgradski) okrăg (1919–1934). – V: *50 godini muzejno delo v Iztočnite Rodopi – proučvanija, izsledvanija i perspektivi. Jubilejna naučna konferencija, 17–18 septemvri 2019 g., gr. Kărdžali*. Kărdžali, 2015, s. 237–259.

Razbojnikov, An. Iz borbite na bălgarite v Maronijska eparhija za priznavane na bălgarski cărkovno-učilištni obštini i bălgarska narodnost v Zapadna Trakija. – *Izvestija na Trakijskija naučen institut*, 1, 1965, s. 93–116.

Razbojnikov, An. Naselenieto na Južna Trakija s ogled narodnostnite otnošenija v 1830, 1878, 1912 i 1920 godina. Sofija, Karina M, 2. razširеno izdanie, 1999.

Razbojnikov, An. Obezbălgarjavaneto na Zapadna Trakija 1919–1924. (Biblioteka „Trakija“, № 12). Sofija, Trakijski naučen institut, 1940.

Stojanova, V. Sădbata na bălgarite v Iztočna Trakija (1920–1922). – *Izvestija na Trakijskija naučen institut*, 7, 2007, s. 24–39.

Trifonov, St. Antantata v Trakija 1919–1920 g. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Kliment Ohridski“, 1989.

Trifonov, St. Bălgarsko nacionalno-osvoboditelno dviženie v Trakija (1919–1934). Sofija, 1984.

Trifonov, St. Bălgarskoto nacionalno-osvoboditelno dviženie v Trakija (1919–1934). Sofija, 1988.

МЕРКИ ЗА РАЗРЕШАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ БЕЖАНСКИ ВЪПРОС И СРЕДСТВА ЗА ТЯХНОТО ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ В КОНТЕКСТА НА ЗАКОНА ЗА ЗАСЕЛВАНЕ НА БЕЖАНЦИТЕ И ОБЕЗПЕЧАВАНЕ НА ПОМИНЪКА ИМ (1920–1937)*

*Борис Боев***

MEASURES FOR RESOLVING THE BULGARIAN REFUGEE ISSUE AND MEANS FOR THEIR IMPLEMENTATION IN THE CONTEXT OF THE LAW ON THE SETTLEMENT OF REFUGEES AND SECURING THEIR LIVELIHOOD (1920–1937)

Boris Boev

Summary. The article examines the measures for resolving the Bulgarian refugee issue and the means for their implementation in the context of the Law on the Settlement of Refugees and Securing Their Livelihood (LSRSL) initiated by the government of the Agrarian Union in 1920, as well as its amendments, supplements and attached regulations, voted and adopted in the period until 1937. Scientific definitions of the terms "measures" and "means" are proposed. Attention is also paid to the views of the opposition parties regarding the proposed measures and means for resolving the Bulgarian refugee issue. The main documentary basis of the study is the voted LSRSL, its amendments, supplements and attached regulations, published in the State Gazette, as well as the Stenographic Diaries of the National Assembly.

---

* Настоящото изследване се реализира с финансовото съдействие на Национална програма „Млади учени и постдокторанти".

** Борис Боев – гл. ас. д-р – Институт за изследване на населението и човека – Българска академия на науките, имейл: borisboev84@gmail.com [Boris Boev – Chief Assist. Prof., PhD – Institute for Population and Human Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: borisboev84@gmail.com].

Ключови думи: български бежански въпрос, правителство на БЗНС, Народно събрание, законодателство

Keywords: Bulgarian refugee issue, government of Agrarian Union, National Assembly of Bulgaria, legislation

Първата световна война завършва с национална катастрофа за България. Страната навлиза в период на продължително следвоенно възстановяване от претърпяното военно-политическо, обществено-икономическо и духовно поражение. Може би най-концентриран израз на катастрофата и същевременно на опитите за нейното преодоляване се разкрива в трагедията на прииждащите от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини хиляди български бежанци и в опитите на управляващите да разрешат или поне да облекчат тази миграционна криза. Самостоятелното правителство на БЗНС (1920–1923) и впоследствие правителствата на Александър Цанков и Андрей Ляпчев от Демократическия сговор (1923–1931) разработват няколко законодателни инициативи по въпроса, сред които е гласуваният през 1920 г. Закон за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им (ЗЗБОП) и неговите изменения и допълнения в следващите години. Изхождайки от обобщаващия възглед, според който на българските бежанци трябва да се гледа като на постоянно (а не временно, както е било в периода до края на Първата световна война) установило се в страната население, водещите политически партии (и управляващи, и опозиция) се насочват през 20-те години на XX в. към разработване на мерки за разрешаване на бежанския въпрос и за прилагането на средства за тяхното осъществяване, които да отговарят именно на посочената концепция. Развита детайлно в ЗЗБОП, в неговите изменения, допълнения и правилници, тази концепция до голяма степен определя миграционната политика на българската държава в периода на първото междувоенно десетилетие.

Периодът след края на Първата световна война е време, когато кризата с бежанците от насилствено обезбългаряваните Македония, Добруджа, Тракия и Западните покрайнини добива особено голяма изостреност и получава специално и задълбочено внимание от водещите политически сили в страната – управляващи и опозиционни. Макар изследванията както за управлението на БЗНС (1920–1923), така

и на Демократическия сговор (1923–1931) да са значителен брой и темата за този бурен период да е една от любимите за научен анализ и дискусия, специално трудовете, посветени на мерките и средствата за разрешаването на бежанския въпрос през 20-те години на XX в., са относително скромни в количествен аспект. Тук задължително трябва да се споменат имената на Тодор Косатев[1], Георги Великов Димитров[2] и Пенка Пейковска[3] като водещи автори. В техните трудове проблемът за мерките и средствата за разрешаване на българския бежански въпрос в контекста на създаването, измененията, допълненията и правилниците към ЗЗБОП само е маркиран. Като цяло обаче темата е останала без изчерпателен анализ в научната литература до този момент. Оттук и важността на поставените цели на настоящото изследване:

1) Да се установят основните видове мерки, които са набелязали законотворците чрез ЗЗБОП и неговите изменения, допълнения и приложени правилници, за реализирането на тази политика;

2) Да се създаде представа за средствата, които се предлагат в закона и неговите изменения, допълнения и приложени правилници за осъществяването на конкретните действия в това направление.

Във връзка с това тук е необходимо да се даде дефиниция за две ключови понятия, а именно „мерки“ и „средства“ в областта на миграционната политика. Когато се поставя въпросът за мерките и средствата, използвани от управляващите за разрешаване на бежанския въпрос, трябва да се има предвид, че досега в научната литература не са правени опити за терминологично определение на понятията „мерки“ и „средства“ (в посочения аспект) за реализиране както на демо-

---

[1] **Косатев, Т.** Настаняване на бежанците в Бургаски окръг (1919–1931 г.). – *ИПр*, 1975, № 2, с. 57–69; **Косатев, Т.** Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919–1923). – *Известия на Института по история*, 26, 1983, с. 44–79.

[2] **Димитров, Г. В.** Бежанският проблем при управлението на БЗНС (1920–1923 г.). – *ИПр*, 1979, № 1, с. 50–68; **Димитров, Г. В.** Настаняване и оземляване на българските бежанци (1919–1939). Благоевград, 1985.

[3] **Щерионов, Щ., П. Пейковска, В. Мучинов, Д. Ангелова, К. Лилова, М. Александров.** Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България. Т. 6. Мерки за преодоляване на демографските проблеми в България през периода 1879–1989 г. София, 2018, с. 241–257; **Пейковска, П.** Демографски аспекти на миграциите в България 1912–1944 г. София, 2019.

графската политика като цяло, така и на миграционната политика в частност. В различни изследвания при дефиниране на *„политика на населението“*, *„демографска политика“* и *„миграционна политика“* обикновено се говори само за *„система от мерки...“*, *„система от мероприятия...“*, *„система от идеи и средства“*, *„съвкупност от способи и мерки...“*, *„стратегии и мерки“* и т.н., но в нито едно от определенията не е очертана същността на фундаменталните за настоящето изследване понятия – „мерки“ и „средства“ за реализацията на този тип политика[4]. Ето защо ще представя своето собствено виждане за терминологична обосновка на тези понятия. Основани върху обобщаване на различните съждения по въпроса, представените формулировки, без да претендират, че са абсолютно точни и изчерпателни, могат да са база за по-нататъшни научни дискусии и обсъждания.

Под мерки ще се разбират онези основни целенасочени стратегически групи действия (икономически, финансови, социални, организационни и др.) за разрешаване на бежанския въпрос (като част от миграционната и демографската политика), които се провеждат от страна на държавната власт.

Що се отнася до средствата – под този термин ще се разбират онези конкретни стъпки, предприемани от страна на държавната власт, чрез съвкупността от които се предвижда да се реализират основните мерки за разрешаването на българския бежански въпрос.

Обобщено може да се каже, че разрешаването на българския бежански въпрос се осъществява чрез реализирането на определени стратегически мерки, а изпълнението на мерките – чрез прилагането на конкретни средства.

---

[4] Демографический энциклопедический словарь. Москва, 1985, с. 250. **Преса, Р**. Речник по демография. София, 2006, с. 242; **Найденов, Кл.** Демографската политика на Република България – фактор за устойчиво развитие. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“. София, 2012, с. 6; **Рангелова, Р., Г. Богданов.** Социалното въздействие на емиграцията и вътрешната миграция село-град в Централна и Източна Европа. София, 2012 <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8837&langId=bg> (17.02.2021); **Мучинов, В.** Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.). София, 2013, с. 7; **Щерионов, Щ.** Историческа демография на България. София, 2019, с. 285; **Александров, М.** Демографската политика в законодателството на България през периода 1879–1912 г. София, 2017, с. 18.

Хронологичните граници на изследването (1920–1937 г.) са обусловени от две ясни и безспорни събития – от обнародването на ЗЗБОП в „Държавен вестник“ на 21 декември 1920 г. до публикуването (отново в „Държавен вестник“) на последната наредба-закон, свързана с уреждането на заемите, отпуснати по ЗЗБОП (13 май 1937 г.).

Основната документална база, на която ще стъпи настоящото изследване, са именно публикуваните в „Държавен вестник“ оригинален вариант на ЗЗБОП и последвалите го във времето изменения, допълнения, правилници и наредби-закони към същия закон, както и на Стенографските дневници на Народното събрание, разкриващи основните спорове и дебати между водещите политически сили по отношение на предлаганите мерки и средства за разрешаване на българския бежански въпрос.

Историята на Закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им преминава през годините по следния еволюционен път:

○ На 21 декември 1920 г. Законът за заселване на бежанците и обезпечаване поминъка им е официално обнародван в „Държавен вестник“[5].

○ Въз основа на приетия от XIX обикновено народно събрание (ОНС) закон правителството на Александър Стамболийски изготвя Правилник за прилагане на ЗЗБОП. Той е обнародван на 17 март 1921 г.[6]

○ Няколко дни след обнародването на Правилника (27 март 1921 г.) е публикуван и Законът за видоизменение на чл. чл. 13, 26 и 28 от ЗЗБОП[7].

○ През 1922 г. са гласувани изменение и допълнение на чл. 3 и чл. 23 от ЗЗБОП. Те са обнародвани в „Държавен вестник“ под името „Закон за допълнение закона за заселване бежанците и обезпечаване поминъка им“[8].

○ На 18 април 1923 г. в „Държавен вестник“ е обнародван правилникът за прилагане на закона за допълнение на ЗЗБОП[9].

[5] ДВ, бр. 214, 21.12.1920.
[6] ДВ, бр. 281, 17.03.1921.
[7] ДВ, бр. 291, 29.03.1921.
[8] ДВ, бр. 195, 30.11.1922.
[9] ДВ, бр. 12, 13.04.1923.

○ На 26 юли 1924 г., вече при управлението на Демократическия сговор, са гласувани нови промени под името „Закон за изменение и допълнение на ЗЗБОП“[10].

○ На 28 март 1928 г. управлението на Демократическия сговор въвежда още една промяна в ЗЗБОП под името „Закон за допълнение на чл. 33 от ЗЗБОП“[11].

○ След преврата на 19 май 1934 г., когато в продължение на няколко години в страната не функционира парламент и държавата се управлява посредством „наредби-закони“, между 1935 и 1937 г. в „Държавен вестник“ са обнародвани три наредби-закони, свързани със ЗЗБОП. Това са Наредба-закон за допълнение на Закона за заселване на бежанците и обезпечаване поминъка им (чл. 20а–20ж, нови – по издаване нотариални актове) от 22 май 1935 г.[12], Наредба-закон за уреждане заемите, отпуснати по Закона за заселване на бежанците и обезпечаване поминъка им[13] и по закона за допълнението му от 27 юли 1936 г.[14] и Наредба-закон за изменение и допълнение на наредбата-закон за уреждане заемите, отпуснати по Закона за заселване на бежанците и обезпечаване поминъка им и по закона за допълнението му от 13 май 1937 г.[15]

На първо място, както личи и от заглавието на закона, са поставени икономическите и социалните мерки, свързани с обезпечаване на поминъка (икономически мерки) и с настаняването и осигуряването на жилища за бежанците (социални мерки). На следващо място са финансовите мерки. Те предвиждат временна парична помощ при първоначалното настаняване на най-бедните преселници. Друга ключова група мерки са организационните – те са свързани с упълномощаването и създаването на специални организации и институции, които да обезпечат осъществяването на останалите групи мерки – икономически, социални и финансови.

В хода на обсъжданията в парламента по законопроекта отделните парламентарни групи изказват своите опасения от предложените

[10] ДВ, бр. 92, 26.07.1924.
[11] ДВ, бр. 293, 28.03.1928.
[12] ДВ, бр. 113, 22.05.1935.
[13] ДВ, бр. 214, 21.12.1920.
[14] ДВ, бр. 166, 27.07.1936.
[15] ДВ, бр. 102, 13.05.1937.

мерки, а също така и споделят възгледите си за въвеждането на допълнителни групи мерки.

По време на Първата редовна сесия на XIX ОНС Станке Димитров от името на БКП подлага на критика организационните мерки за разрешаване на бежанския въпрос[16]. Според него съдбата на бежанците се поверява на *„едно бюро от бюрократи“*, а подобни институции са доказали своята неспособност да се справят с такива проблеми. Стоян Костурков от името на Радикалната партия също критикува организационните мерки, но не заради техния потенциален бюрократизъм, а заради заплахата да им се придаде партиен характер, т.е. да обслужват интересите не на бежанците, а на управляващата земеделска партия[17]. Георги Данаилов от името на Демократическата партия изразява притеснение относно финансовите мерки. Неговото опасение е, че раздаваните парични помощи в един момент могат да бъдат опростени от земеделското правителство[18].

При следващото голямо парламентарно обсъждане на ЗЗБОП през юли 1924 г., след като е свалено от власт земеделското правителство, а основните автори и инициатори на закона – Александър Димитров, Райко Даскалов и Александър Стамболийски, вече не са между живите, представител на новата управляваща партия Демократически сговор – Сребрен Поппетров, отправя критики и срещу социалните мерки[19]. Според него БЗНС е злоупотребявал с тях, като те служат не за настаняването на бежанците, а за облагодетелстване на приближени до земеделските власти. Социалните мерки са превърнали бежанците в *„плячка за търговия“* и в обект на *„партизанство“*.

Също при обсъждането на изменения и допълнения в ЗЗБОП през юли 1924 г. депутати от различни парламентарни групи предлагат нови групи мерки за разрешаване на бежанския въпрос. Социалдемократът Михаил Донсузов[20], радикалът Стоян Костурков[21], земеделецът Минчо

[16] Стенографски дневници, XIX ОНС, I РС, 14 З, 12.11.1920, с. 571.
[17] Пак там, с. 582.
[18] Пак там, с. 581.
[19] Стенографски дневници, XXI ОНС, I РС, 120 З, 5.07.1924, с. 2966.
[20] Пак там, с. 2972.
[21] Пак там, с. 2975.

Дилянов[22] и сговористът Недялко Колушев[23] застъпват позицията, че е необходимо да се обсъдят и приемат външнополитически (дипломатически) мерки. Чрез тях бежанският въпрос от вътрешнонационален ще се превърне в интернационален, международен и ще получи далеч по-големи възможности за справедливо и ефективно разрешение подобно на руския и гръцкия бежански въпрос.

Димо Кьорчев от името на националлибералите намеква, че е необходима още една допълнителна група вътрешнополитически мерки – от полицейски, репресивен характер[24]. Според него навлизането на изселнически маси води до отрицателно влияние върху *„морала на страната“*. Той е на мнение, че българските бежанци подобно на всяка друга емиграция имат *„по-малко морал“* и са *„елемент на разрушение“*. Именно от преселническите среди се образуват *„гнездата на болшевизма и на анархизма“*, оттам излизат *„отделни елементи, които са опасни за обществения ред“*. Д. Кьорчев привежда примери с добруджанската емиграция, в която доминират силни прокомунистически настроения. Националлибералният депутат излага статистически данни от изборите през последните години, според които в градовете с настанили се изселници *„гласовете на бежанците са комунистически“*. Такива градове са Стара Загора, Бургас, Сливен и Пловдив. Очевидно е, че Д. Кьорчев не приема тези тенденции и очаква срещу тях да се противодейства чрез определени вътрешнополитически (полицейски, репресивни) мерки.

Така или иначе поне в рамките на ЗЗБОП не са въведени нито допълнителни външнополитически (дипломатически), нито други вътрешнополитически (полицейски, репресивни) мерки.

Въпреки отправените при обсъжданията в парламента забележки, критики и несъгласия по различните мерки за разрешаване на бежанския въпрос като цяло никоя от парламентарните групи не се противопоставя на законопроекта на БЗНС. Остава непокътната земеделската инициатива за прилагането на четири основни групи мерки (икономически, социални, финансови и организационни), които залягат

[22] Пак там.
[23] Пак там, с. 2977.
[24] Пак там, 2978.

в основата на ЗЗБОП. Нещо повече, законът се приема с абсолютно мнозинство, с което се демонстрира, че по отделни въпроси все пак е възможно да има общонационална позиция, надхвърляща партийнополитическите различия и противоборства.

За реализацията на отделните видове мерки се прилагат различни по своята същност и специфика средства, чието представяне ще бъде диференцирано поотделно за всяка от конкретните мерки.

Според законодателя на първо място в текста следва да бъдат разгледани законодателните *средства, чрез които държавата възнамерява да реализира икономическите мерки* (и по-конкретно мерките, целящи обезпечаването на поминъка на бежанците) в рамките на ЗЗБОП и на свързаните с него правилници, изменения, допълнения и наредби-закони. Ключов по отношение на средствата е чл. 3 от първоначалния вариант на Закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им от 21 декември 1920 г.[25] Съобразно броя на членовете в домакинството и имотното състояние на всеки бежанец с цел обезпечаване на поминък се предвижда да се осигури земя за обработване (ниви, ливади, лозя, градини и др.): до 50 декара в полските места, до 80 декара в полупланинските и до 120 декара в чисто планинските, като допълнително се вземат под внимание видовете култури, отглеждани в съответната местност, наличните свободни земи и плодовитостта на почвата. Предвижда се още отпускане на поминъчни сгради (дюкяни, воденици и др.) или пък места за построяването им. На трето място – безплатен дървен строителен материал плюс безплатен превоз по държавните железници или с коли и камиони. Четвърто – безплатен превоз на инвентара и добитъка на бежанеца до мястото на окончателното му заселване. Пето – заеми от Българската земеделска банка (БЗБ) за постройка на поминъчни сгради, за снабдяване с *„жив и мъртъв инвентар“*, нужен за обработване на отпуснатата земя, а също и за набавяне на оръдия и сечива, необходими за упражняване занятието на бежанеца. Прави впечатление, че не се уточнява дали заемите ще се дават при облекчени условия, което говори, че такива най-вероятно не се предвиждат.

[25] ДВ, бр. 214, 21.12.1920.

ЗЗБОП изисква да се обезпечи поминъкът на бежанците съобразно със занятието на всеки един от тях, а също и с климатичните, производствените и други специфични условия на местата за заселване. Стремежът е да са по възможност еднакви с онези в родните им краища.

Законът предвижда земя за обработване да се отпуска само на бежанци, които вече са се занимавали със земеделие. Парцелите да се вземат в полза на бежанците от държавните безстопанствени площи (ниви, ливади, градини, части от гори), от неизползвани и излишни градски и селски мери, а също така и от манастирски, вакъфски и чифлишки земи, които не се обработват непосредствено от ползвателите им и не служат за преките им нужди. Поминъчни сгради също се осигуряват от държавата, вакъфите и чифлиците. Сходни са и местата, където бежанците да могат да строят поминъчни сгради – държавни, манастирски, вакъфски и чифлишки празни места или пространства на полуразрушени здания, а също и в общинските мери край селата и градовете.

Стойността на раздадените на бежанците земи, сгради и места за постройки на такива плюс определен процент лихви да се изплаща от тях на държавата в продължение на двадесетгодишен срок, който започва да тече от третата година след получаването на имотите. Бежанците да станат собственици на раздадените им имоти едва след като напълно изплатят стойността им. Те не могат да залагат, продават или отчуждават получените имоти, преди да са ги изплатили или във всеки случай не по-рано от двадесет години. Ремонтите и поддръжката на раздадените поминъчни сгради, както и местата за постройка на такива се извършват от самите бежанци и за тяхна сметка. Раздадените имоти се освобождават от данък в продължение на пет години, считано от деня на получаването им.

ЗЗБОП разглежда условията, при които бежанците могат да получат парични заеми за набавяне на семена за посев, за купуване на добитък, земеделски оръдия и сечива, за поминъчни сгради. Те се отпускат от Българската земеделска банка и не може да надхвърлят 20 000 лв. на домакинство. Заемите трябва да се изплатят в рамките на десет години под формата на ежегодни вноски и с един процент по-голяма лихва от предвидените по тарифата на банката лихви. Парите от този един процент повече лихва се внасят в специален фонд, който служи за погасяване на несъбираемите взимания. Подчертава се, че сумите по заемите

се теглят постепенно и се употребяват само за целта, за която са отпуснати. При констатирано отклонение кредитът на съответното лице се закрива и се събират *„по екзекутивен ред“* вече изтеглените суми от заема. Закупените с парите от заема земеделски и занаятчийски оръдия и сечива, както и добитъкът не могат да се залагат или продават от бежанците, нито пък да се секвестират за дълг на последните преди окончателно да са изплатили заемите си.

В края на ЗЗБОП се посочва още едно средство за обезпечаване на бежанския поминък: търговско-индустриалните камари получават право да издават на бежанците занаятчии свидетелства за майстори въз основа на получените от околийските комисии удостоверения, съдържащи информация за професията на съответното лице и колко време то е упражнявало своя занаят в родния си край.

В Правилника за прилагане на ЗЗБОП[26] се дават някои допълнителни разяснения по предвижданите средства за обезпечаване на бежанския поминък. Специална глава от Правилника е посветена на снабдяването на бежанците със земя. Внесени са редица уточнения по закона. Земите, подлежащи на раздаване, се разделят на три категории с оглед на качеството на почвата и близостта до населения пункт или до вода. Всеки бежанец следва да получи пропорционално земя и от трите категории. По възможност земите на едно домакинство, макар и от различен вид, се предвижда да бъдат комасирани, т.е. *„да бъдат по възможност сгрупирани и закръглени“*. Основен критерий при определяне на качеството (и съответно на категорията) на земята ще бъде плодородието на почвата.

В друга глава от Правилника се разглеждат условията, при които бежанците да се снабдяват с поминъчни сгради и места за построяването им. Посочва се, че тези постройки могат да бъдат отдавани за съвместно ползване на две или повече домакинства. Раздаването на конкретните поминъчни помещения (както и на обработваема земя) да става чрез жребий. В случай на недостиг на сгради за раздаване предимство имат *„заслужилите през революционната епоха и много пострадали в родните си места лица“*, инвалидите (от войните и от рево-

[26] ДВ, бр. 281, 17.03.1921.

люционната дейност), най-бедните бежанци и лица, които не могат по друг начин да изкарват поминъка си.

При следващите изменения и допълнения на ЗЗБОП (от 29 март 1921 г.[27] и от 26 юли 1924 г.[28]) по отношение на средствата за обезпечаване на поминъка на бежанците се премахва възможността да се ползват вакъфски (1921 г.) и манастирски (1924 г.) земи за нуждите на преселниците.

В хода на парламентарните дебати по ЗЗБОП през 1924 г. най-активният участник е комунистическият депутат Димо Хаджидимов. Той предлага стойността на земите, които държавата раздава на бежанците, да се изплаща без лихва и срокът на изплащането да започва не от третата, а от петата година след получаването на земите[29]. Предложенията му не са приети.

В ЗЗБОП (21.12.1920 г.) е отделено специално внимание на *средствата, чрез които се предвижда да се осъществят социалните мерки* за разрешаване на бежанския въпрос. Тук ключовият момент е свързан със средствата за настаняване и осигуряване на жилище за българските преселници от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини. Законът предвижда да се отпускат жилищни сгради или места за построяването им. Във връзка с последното се осигурява безплатен дървен строителен материал плюс безплатен превоз по държавните железници или с коли и камиони. Безплатно да е превозването и на покъщината на бежанеца до мястото на окончателното му заселване. Българската земеделска банка да отпуска заеми за построяването на жилищните сгради.

Определени са районите, където да бъдат настанявани бежанци: в празни места и сгради на съществуващи селища, в новозастроени махали край тях, в подновени стари и разрушени поселения или в новоосновани села.

Сгради за жилища се осигуряват от държавата, вакъфите и чифлиците. Сходни са и местата, където бежанците да могат да строят жилищни сгради – върху държавни, манастирски, вакъфски и чифлишки

[27] ДВ, бр. 291, 29.03.1921.
[28] ДВ, бр. 92, 26.07.1924.
[29] Стенографски дневници, XXI ОНС, I РС, 120 З, 5.07.1924, с. 2982.

празни места или пространства на полуразрушени здания, а също и в общинските мери край селата и градовете, където *„би имало възможност да се застрои нова махла“*. Стойността на раздадените на бежанците жилищни сгради и места за постройки на такива плюс определен процент лихва да се изплаща от тях на държавата в продължение на двадесетгодишен срок, който започва да тече от третата година след получаването на имотите. Бежанците да станат собственици на раздадените им имоти едва след като напълно изплатят стойността им. Те не могат да залагат, продават или отчуждават получените имоти, преди да са ги изплатили или във всеки случай не по-рано от двадесет години. Ремонтите и поддръжката на раздадените жилищни сгради, както и местата за постройка на такива се извършват от самите бежанци и за тяхна сметка. Раздадените имоти се освобождават от данък в продължение на пет години, считано от деня на получаването им. Бежанците могат да получават парични заеми за постройка на жилищни сгради. Те се отпускат от Българската земеделска банка и не може да надхвърлят 20 000 лв. на домакинство. Заемите трябва да се изплатят в рамките на десет години под формата на ежегодни вноски и с един процент по-голяма лихва от предвидените по тарифата на банката лихви. Изрично се уточнява, че единият процент лихва в повече е предвидено да се внася в специален фонд, който да служи за погасяване на несъбираемите вземания.

В Правилника от 17 март 1921 г. са направени редица уточнения по разписаните в ЗЗБОП средства за жилищното настаняване на бежанците[30]. Препоръчва се заселваните хора да произхождат от едно и също село или околия. Особено голямо внимание се обръща на предписанията по урегулиране и застрояване местата на жилища за бежанците. Те да бъдат настанявани в градове и села (с утвърдени и неутвърдени регулационни планове), в нови махали край съществуващите селища и в нови селища, построени на мястото на стари разрушени такива или пък съвсем наново. Новите махали да се строят на държавни или общински свободни места, намиращи се непосредствено до селището. Изтъква се, че държавата не се ангажира с построяването на жилищните сгради, а само създава улесненията, предвидени в закона. Парцелите и кварталите да се разпределят чрез жребий. Предвижда се

[30] ДВ, бр. 281, 17.03.1921.

парцелите в по-централните части да са за занаятчии, а в по-крайните квартали – за земеделци.

Разписани са и определени строителни условия, които включват:

○ дюшемето на всяко жилище трябва да бъде най-малко 60 см над околния терен и да има изграден тротоар около него;

○ височината на лицевата зидана част на постройки на самата улица не бива да е по-голяма от широчината на улицата;

○ всяка нова къща трябва да се разполага така, че да не затваря прекалено *„слънцето и светлината“* на съседните сгради;

○ не се допускат открити или покрити балкони по-високо от 4 метра над тротоара, нито пък по-широки от 2,5 до 3 метра покрити балкони;

○ помийни или други ями не трябва да са по-близо от 3 метра до постройка или до граници на съседни дворове;

○ новите сгради да не са по-близо до *„начупени граници между съседни дворища“*, за да може по-лесно да се урегулират тези граници, когато бъде изработен устройственият план на селището.

Направено е важно уточнение: скъпото строителство, бедността на голямото мнозинство от бежанците, *„незадоволителният кредит, който им се полага“* за строеж, голямата взискателност в благоустройствено отношение, особено на селищата с устройствени планове, както и ред други спънки, ще отнемат възможността на много от преселниците да се сдобият бързо с нужните сгради. Затова земеделското правителство, преследвайки изпълнението на основната цел на закона, допуска да се направят временни жилища, които впоследствие да се заменят и с постоянни.

Бежанците да имат право на заем до 20 000 лв. за жилищно строителство, като с финансова помощ да се ползват преимуществено най-нуждаещите се, и то за задоволяване на най-належащите нужди.

Разгледан е и въпросът за снабдяването, раздаването и употребата на държавен строителен материал. Изтъква се, че закупуването и превозът на строителния материал (извън дървения, който се осигурява безплатно), като пирони, вар и др., се извършват от самите бежанци; това, с което ще съдейства държавата, е организацията на целия процес по снабдяване с цел поевтиняването на услугата. Целта е и да се насърчи по този начин взаимопомощта между преселниците. Осигуреният за

жилищно строителство материал се отпуска лично на всяко семейство, без право да се прехвърля или продава на други лица.

Измененията и допълненията на ЗЗБОП от 26 юли 1924 г., когато на власт вече е правителството на Демократическия сговор начело с Александър Цанков, също засягат жилищния въпрос[31]. Променя се срокът, в който бежанците нямат право да залагат, продават или изобщо да отчуждават получените от държавата имоти – вместо 20 години този срок е намален на 5 години. Променя се и срокът, в който получените от бежанците имоти са освободени от данък – вместо 5 години този срок вече става 10 години. Размерът на заемите, които могат да теглят бежанците за жилищно строителство, се променя от 20 000 на *„до 50 000 лв.“* плюс право на ипотечен заем до 60 000 лв. Прието е и предложението на комунистическия депутат Димо Хаджидимов новостроящите се бежански жилища да се освободят от такси за разрешителни, скици, планове и др.[32]

Наредбите-закони след 1934 г. (и по-специално тази от 22 май 1935 г.) засягат два основни въпроса, свързани с жилищното настаняване на бежанците: изплащането на получените от държавата заеми и придобиването на нотариални актове за собственост[33]. Дълговете трябва да се върнат под формата на двадесетгодишни равни безлихвени вноски. В замяна държавата предоставя на бежанците нотариални актове за получения имот до 31 декември 1935 г. Тези нотариални актове обаче ще се обезсилват, ако притежателите им не изплатят две поредни годишни вноски. Също така бежанците са лишени от правото да отчуждават или ипотекират получените жилища и други имоти в продължение на следващите десет години, без да са получили предварително писмено съгласие на държавата или на съответното общинско управление. За същия срок от 10 години общинското управление си запазва правото да отчуждава административно бежански жилищни места и земи или части от тях, които биха били нужни за направата на улици, площади, обществени градини, пазарища, училища, църкви *„и всякакви други обществени и общински потреби“*. В Наредбата-закон

[31] ДВ, бр. 92, 26.07.1924.

[32] Стенографски дневници, XXI ОНС, I РС, 120 З, 5.07.1924, с. 2981.

[33] ДВ, бр. 113, 22.05.1935.

от 13 май 1937 г. се внася допълнението, че заемите за постройка на бежански жилища остават изискуеми дори когато къщите са изоставени и длъжниците са в неизвестност или пък за заселени по Закона за селскостопанското настаняване на бежанците на друго място[34]. Другото важно уточнение е, че къщите на всички категории длъжници не могат да бъдат описвани, продавани и изобщо отчуждавани за дългове към държавата, общината или към частни лица през следващите три години, считано от датата 28 април 1937 г.

Към средствата, чрез които се предвижда да се осъществят социалните мерки за разрешаване на бежанския въпрос, редом с тези за настаняване на бежанците (основните) може да се добавят още и средства за осигуряване препитанието на най-бедните – безплатен хляб и друга храна; за опазването на здравето – безплатна медицинска помощ и безплатни лекарства до окончателното заселване на бежанците[35]. В Правилника от 17 март 1921 г. се предвиждат допълнителни средства, чрез които да се реализират медико-санитарните мерки[36]. Те са разписани в специален раздел, озаглавен „По настаняване бежанците в санитарно отношение и церенето им“. Интересно противоречие се забелязва тук. От една страна, се забранява да се настаняват бежанци в силно- и средномаларични местности; от друга обаче, се позволява заселването на преселници, които *„са живели в такива места другаде и са горе-долу свикнали на такъв климат“*. Изискването в случая е новото им местожителство *„да е по-слабо маларично, отколкото старото им такова“*. На бежанци, настанени в такива райони, се гарантира да получават хинин и други лекарства, както и да бъдат лекувани безплатно от малария и от *„заразителни болести“*. Средствата за реализацията на друг вид социални мерки – образователните, са разписани съвсем накратко, но и те трябва да бъдат отбелязани: децата на бежанците се приемат да учат въз основа на свидетелства на бившите им учители, кметове или секретар-бирници, а при липса на такива образователният им статут се удостоверява от околийските комисии[37].

[34] ДВ, бр. 102, 13.05.1937.
[35] ДВ, бр. 214, 21.12.1920.
[36] ДВ, бр. 281, 17.03.1921.
[37] ДВ, бр. 214, 21.12.1920.

В хода на парламентарните прения въпросът относно средствата за реализацията на социалните мерки е засегнат главно в частта, свързана със средствата за осъществяване на жилищното настаняване на бежанците. Основното, около което се обединяват изказалите се депутати, е, че с оглед на критичната ситуация на пристигналите в страната преселници трябва час по-скоро да се гласуват и приложат на практика предложените мерки и средствата за тяхната реализация (няма разногласия „за“ и „против“ конкретни средства за настаняване, по този въпрос депутатите от различните партии са единодушни).

Народният представител Станке Димитров, от името на най-голямата по това време опозиционна сила (БКП), привежда примери от страната за тежките условия, при които са принудени да живеят бежанците[38]. В Свети Врач (дн. град Сандански) с изключение на по-богатите всички останали бежанци са настанени в *„дъсчени постройки на земя, дето и най-издръжливите животни не могат да понесат влагата и постоянните ветрове“*. Съчетано с всякаква липса на медицинска помощ, това води до висока заболеваемост, а *„настъпващата зима иде да си почисти сметките с тях“*. Има случаи, когато самотни майки с деца биват изхвърляни на улицата за сметка на *„някое по-благородно семейство“*. Голямо количество бежанци от Източна Тракия пък живеят по вагони и бараки, оставени без всякаква държавна грижа.

Коста Томов от името на БЗНС отбелязва, че в страната има бежанци още от 1912 г., но поради последвалите войни, а може би и поради незаинтересоваността на предишните правителства, държавата не е взимала мерки за подпомагането им и тези сънародници са били принудени да живеят *„ден за ден“*. К. Томов дава за пример няколко десетки семейства, които от 1912 г. до днес (близо 8 години) са *„временно“* настанени в манастира „Св. Георги“, намиращ се между Бургас и Поморие[39].

Представителят на Радикалната партия Стоян Костурков, изразява съжалението си, че законопроектът не е бил готов 4–5 месеца по-рано, тъй като може би е щяло да се спестят много злини на бежанците. Костурков споделя, че е очевидец как *„стотина български семейства,*

[38] Стенографски дневници, XIX ОНС, I РС, 14 З, 12.11.1920, с. 570.

[39] Пак там, с. 575.

избягали от Тракия, се скитаха, живееха под черги, върху които падаха проливните дъждове, водата отиваше отдолу върху децата и жените. Това бяха мъченици“[40].

Реализацията на предложената от БЗНС законова програма за настаняване на бежанците очевидно не успява да бъде осъществена на практика, защото по време на дискусията в парламента през юли 1924 г. във връзка с предложенията за изменение и допълнение на ЗЗБОП депутати от различни парламентарни групи отново поставят въпроса за жилищата на бежанците. Сребрен Поппетров от името на Демократическия сговор настоява властта да проучи как и защо големи маси от бежанци все още стоят ненастанени, *„по вагони“* и *„на полето“*[41].

От името на социалдемократите в дискусията се включва Асен Господинов[42]. Той обръща внимание, че обещаните кредити за жилищно строителство не се осигуряват навреме и *„стават работи много непохвални, които карат бежанците да се чувстват стократно унизени, че им е дошла идея да протегнат ръка да се възползват от това законодателство“*. Асен Господинов дава за пример бежанския квартал до Княжево в София. Там през 1923 г. е започнато строителството на стотици къщи, които обаче поради липса на средства са останали недостроени. Причината е, че в много случаи заемите се получават след много месеци молби *„дайте, дайте, дайте“*, когато вече е отминал строителният сезон. Призивът на социалдемократическия депутат е обещаните кредити да се отпускат на преселниците навреме, *„за да не ги карат да се отчайват и да проклинат деня, когато са дошли като бежанци в тази страна“*.

В ЗЗБОП също съвсем накратко е маркирано и едно от възможните *средства за реализация на друга група мерки – финансови*[43]. Това са временните парични помощи за *„крайно бедните“* бежанци. Тези временни парични помощи не трябва да се смесват със заемите, за които вече стана дума, подпомагащи настаняването на бежанците и обез-

[40] Пак там, с. 582.
[41] Стенографски дневници, XXI ОНС, I РС, 120 З, 5.07.1924, с. 2965.
[42] Стенографски дневници, XXI ОНС, I РС, 121 З, 6.07.1924, с. 2989.
[43] ДВ, бр. 214, 21.12.1920.

печаването на поминъка им. Те са средство за реализация на друг тип мерки, а именно икономически и социални.

В последната голяма група влизат *средствата за реализация на организационните мерки*. В първоначалния вариант на ЗЗБОП от 21 декември 1920 г. се посочва, че се формират специални местни околийски комисии под ръководството и непосредствения надзор на едно *„Бюро за заселяване на бежанците“* при Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ)[44]. Бюрото да се ръководи от началник с двама помощници и с *„потребния канцеларски персонал“*. Към Бюрото се назначават делегати, които да го представляват в околийските комисии по места. Освен че ръководи околийските комисии, Бюрото се застъпва за нуждите и интересите на бежанците пред всички власти, учреждения и лица.

Околийските комисии се състоят от околийски началник за председател, един окръжен съветник, делегата на Бюрото и един бежанец, излъчен от преселническите среди. Други участници в околийските комисии се предвижда да бъдат: един чиновник по държавните имоти, един агроном, околийският лекар или лекар инспектор по маларията, началникът на местния клон на Българска земеделска банка, местният кмет или помощникът му, както и *„други технически лица държавни служители, всеки път, когато има да се разрешават въпроси в кръга на тяхната компетентност или специалност“*.

Предназначението на околийските комисии е да се грижат за посрещането на бежанците, за настаняването им на временно или на постоянно местожителство, за прехраната и снабдяването им с жилище и земя за обработване, за отпускане на заеми и *„за удовлетворяване изобщо на всички техни нужди и интереси“*.

Решенията и действията на околийските комисии се вписват в *„кратки мотивирани протоколи“*. В случай че делегатът на Бюрото остане „на особено мнение“ по някое решение на околийска комисия, въпросът се разрешава окончателно и се пристъпва към действие само след одобрение от страна на Бюрото.

Решенията на околийските комисии за отпускане на бежанците на държавни или безстопанствени земи, сгради или места за постройка

[44] Пак там.

на такива се привеждат в изпълнение само след като (по доклад на Бюрото) се утвърдят от министъра на земеделието и държавните имоти. В случай че тези имоти се използват или владеят от частни лица (по договор или без), те се отнемат по административен ред от последните.

Членовете на околийските комисии получават възнаграждение за всяко заседание. Когато обаче е налице *„неоправдано отсъствие от заседанията“*, членовете се глобяват с 50 лв. Донякъде и като отглас на изказаните от парламента опасения от злоупотреби на новоучредяващите се държавни и общински организации за настаняване на бежанците (за тези опасения вече стана дума в изложението) се предвижда и наказателна отговорност за членовете на околийските и общинските комисии в случай на *„нерадене, немарливост и допусната бавност при изпълнение на възложените им от настоящия закон длъжности“*. За проявите на бюрократизъм да се налагат глоби в размер от 50 до 500 лв. за всеки отделен случай. С глоби да бъде наказван и всеки друг държавен и общински чиновник, който *„забави или откаже да изпълни едно законно искане, нареждане или решение на бюрото или на околийските комисии“*.

В Правилника от 17 март 1921 г. се съдържа отделна глава, посветена на средствата за реализация на организационните мерки („Права, длъжности и функции на бюрото, местните околийски комисии и градските или селски комисии“)[45]. Предвижда се освен Централно бюро и околийски комисии да се създадат градски и селски общински комисии като помощни органи на околийските комисии. За околийските комисии се отбелязва, че членовете им са равнопоставени – всеки е с еднакви права, задължения и отговорности; също така комисиите са длъжни да провеждат редовни заседания всяка седмица, както и извънредни – *„когато има за разрешване належащи въпроси“*; комисиите са тези, които, грижейки се за нуждите и интересите на бежанците, се ангажират с издаването на всички необходими документи: за бедност, за безплатно пътуване и превоз, за безплатна медицинска помощ, безплатни лекарства, лични карти за легитимация и други подобни.

[45] ДВ, бр. 281, 17.03.1921.

Няколко дена след обнародването на Правилника е публикуван и законът за видоизменение на няколко члена от ЗЗБОП[46]. В Мотивите на вътрешния министър Ал. Димитров, представени на 7 март с. г. в парламента[47], се посочва, че основната идея на промяната е като член на околийските комисии, занимаващи се с прилагането на ЗЗБОП, *„да бъде включено и лицето финансов началник“ „като представител от фиска и гарант от името на държавата пред Българската земеделска банка“*. Без подписа на финансовия началник БЗБ не може да отпуска никакъв кредит, а от друга страна, *„приложението на закона без финансовия началник се явява в явно противоречие със закона за отчетността“*. Предложението на Ал. Димитров е прието с мнозинство и без обсъждания.

Във връзка с гласувания Закон за допълнение закона за заселване бежанците и обезпечаване поминъка им[48] на 13 април 1923 г. в „Държавен вестник“ е обнародван още един правилник – за прилагане на Закона за допълнение на ЗЗБОП[49]. Той уточнява, че контролът по отпускане на държавни заеми се предоставя на МВРНЗ – отдел „Социални грижи“. Прави впечатление, че никъде в правилника не се споменава Бюрото за заселване на бежанците, което играе централна роля в ЗЗБОП. Фактически ролята на Бюрото започва да изпълнява Отделът за социални грижи към МВРНЗ. Иначе околийските комисии като *„прями негови органи по приложение закона“* по места се запазват. И тук обаче личи по-активната намеса на МВРНЗ – отдел „Социални грижи“. Столичната комисия се оглавява непосредствено от представител на Министерството. Паралелно МВРНЗ може да делегира *„където и когато намери за необходимо“*, свои представители и в останалите околийски комисии по места. При нужда от контакт на някоя комисия с друго министерство това също се осъществява посредством МВРНЗ – отдел „Социални грижи“. Засилва се и ролята на Българската земеделска банка. При отсъствие на някой председател на околийска комисия той се замества именно от началника на местния клон на БЗБ.

[46] ДВ, бр. 291, 29.03.1921.
[47] Стенографски дневници, XIX ОНС, I РС, 54 З, 7.03.1922, с. 1690.
[48] ДВ, бр. 195, 30.11.1922.
[49] ДВ, бр. 12, 13.04.1923.

При управлението на Демократическия сговор в Закона за изменение и допълнение на ЗЗБОП от 26 юли 1924 г. по отношение на средствата за реализация на организационните мери е внесена една промяна, очевидно имаща за цел да засили борбата срещу евентуални злоупотреби и бюрократизъм: глобите за неоправдано отсъствие от заседание на околийска комисия се повишават в размер от 50 до 500 лв. според случая[50].

В наредбите-закони, издадени след 19 май 1934 г., насочени към изменението и допълнението на ЗЗБОП като средство за реализация на организационните мерки се посочва, че нотариални актове за дадени на бежанците жилищни места и земи се издават (а в случай на неплащане на вноски по кредитите за настаняване – се обезсилват) от Министерството на финансите (за държавните имоти, раздадени на бежанците) или от съответното общинско управление (за общинските имоти, предоставени на бежанците).

По време на парламентарните дебати през юли 1924 г. по въпроса за средствата, чрез които да се реализират организационните мерки, особена активност отново проявява Димо Хаджидимов[51]. Като отчита многото злоупотреби със ЗЗБОП, той предлага да се засили изборният елемент в околийските комисии и така да се осигури контрол *„отдолу“* при настаняването на бежанците. Околийските началници не трябва да участват в комисиите, защото те са на такава позиция, че *„във всяко време“* и *„при всички случаи“* ще се грижат само за *„тясно партизанските интереси“* на правителството, което ги назначи. Вместо това следва да вземат участие повече хора, излъчени от бежанците. Д. Хаджидимов препоръчва, макар и със съвещателен глас, да бъдат привлечени представители на съществуващите легални емигрантски организации – македонска, тракийска, добруджанска и др. В хода на обсъжданията комунистическият народен представител конкретизира идеите си. Д. Хаджидимов предлага един от двамата помощници на началника на Бюрото за настаняване на бежанците да се излъчва чрез таен избор от тях; при важни случаи, засягащи масовото настаняване на бежанците, Бюрото да свиква на заседание и представители от

[50] ДВ, бр. 92, 26.07.1924.

[51] Стенографски дневници, XXI ОНС, I РС, 120 З, 5.07.1924, с. 2967.

ръководствата на емигрантските организации с право на съвещателен глас. Предложенията на Д. Хаджидимов за демократизация на организационните структури, отговарящи за настаняването на бежанците, не са приети от управляващото мнозинство в парламента.

Видно е, че в отличие от мерките средствата за тяхната реализация са разписани много по-подробно. От парламентарните дискусии става ясно, че няма противници на прилагането им, напротив – налице са критики, че не се бърза достатъчно с реализацията им на практика. Опозицията се стреми (с частичен успех) да облекчи някои от изискванията за настаняване на бежанците, а и да демократизира институциите, които се предвижда да отговарят за провежданата миграционна политика във връзка със ЗССНБ.

* * *

В заключение може да се направят няколко извода.

Създаден от едно лявореформистко земеделско управление, Законът за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им логично акцентира върху икономическите и социалните мерки за разрешаване на бежанския въпрос след края на Първата световна война. По-слабо са застъпени финансовите мерки, а предложенията на опозицията за полицейски и дипломатически мерки остават без реакция в рамките на ЗЗБОП. От видовете мерки най-атакувани са организационните – опозицията на БЗНС и отляво, и отдясно изказва опасенията си от злоупотреби, бюрократизъм и *„партизанство“*. Въпреки критиките законът е приет с рядко срещано единодушие, което показва, че колкото и да са изострени противоборствата в българското общество след края на Първата световна война, все още има въпроси като бежанския, по които може да се постигне относителен национален консенсус.

По отношение на средствата за реализация на икономическите мерки може да се обобщи, че в основата на ЗЗБОП стои идеята бежанците земеделци да се снабдят със земя, а бежанците занаятчии – с поминъчни сгради за упражняване на своята професия. Що се отнася до средствата за реализация на социалните мерки, тук ключово място заема жилищното строителство и жилищното настаняване. Особено впечатление правят подробно разписаните санитарно-строителни изисквания, които предполагат настаняване на бежанците не *„както да е“*, а съобразено с модерни за времето си архитектурни и проти-

воепидемични условия и обуславящо един нормален и здравословен начин на живот. Във връзка с това може да се добавят и средствата за реализация на друга група социални мерки (медицински, противоепидемични). При тях акцентът е поставен върху превенцията срещу евентуално разпространение на малария сред бежанците. За сметка на това средствата за реализация на образователните мерки са слабо застъпени в ЗЗБОП. Недобре отразени са и средствата за реализация на финансовите мерки. Тук обаче е налице тази особеност, че всъщност в закона има разписани редица финансови средства (основно кредити от Българската земеделска банка), но те служат за реализация на друг тип мерки (икономически и социални) и затова може да се създаде погрешното впечатление, че едва ли не ЗЗБОП не предвижда финансови средства, което не е вярно.

Във връзка с изводите относно средствата за реализация на организационните мерки трябва да изкажа несъгласие с твърдението на Георги Великов Димитров, че е изграден *„сложен бюрократичен механизъм за прилагане на закона“*, който често се оказва *„против интересите на бежанците“*[52]. Всъщност механизмът, така както е описан в ЗЗБОП, е повече от прост и ясен: едно централно Бюро за заселване на бежанците плюс общински и околийски комисии по места, всички под шапката на МВРНЗ. Ако има проблеми и противоречия, то те не изхождат от организационните средства, структура и механизъм, а от обективната сложност и трудност на бежанския въпрос и начините за неговото ефективно разрешение в условията на втора национална катастрофа.

Изследователите на миграционната политика в българското законодателство през този период би трябвало да обърнат далеч по-голямо внимание на изказаната още тогава конструктивна критиката на народния представител Димо Хаджидимов, който призовава за демократизация както на централното Бюро, така и на околийските комисии по места чрез въвличането в тях на повече представители на бежанците за сметка на назначаваните от държавата чиновници.

[52] **Димитров, Г. В.** Настаняване и оземляване на българските бежанци..., с. 41.

При всички несъвършенства и недостатъци Законът за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им остава в историята със своите мерки и средства за тяхната реализация като една демократична инициатива, ползвала се (нещо изключително рядко срещано) с общонационална и общопартийна подкрепа. А тя се потвърждава от факта, че никой депутат и никоя партия, въпреки отправените отделни забележки и критики, не се противопоставя на ЗЗБОП като цяло, не отрича необходимостта от подобен закон и от неговото практическо приложение в годините между двете световни войни.

БИБЛИОГРАФИЯ

Публикувани документи

Стенографски дневници на XIX обикновено народно събрание, I редовна сесия, 14. заседание, 12.11.1920.

Стенографски дневници на XIX обикновено народно събрание, I редовна сесия, 54. заседание, 7.03.1922.

Стенографски дневници на XXI обикновено народно събрание, I редовна сесия, 120. заседание, 5.07.1924.

Стенографски дневници на XXI обикновено народно събрание, I редовна сесия, 121. заседание, 6.07.1924.

Периодичен печат

Държавен вестник (ДВ), бр. 214, 21.12.1920; бр. 281, 17.03.1921; бр. 291, 29.03.1921; бр. 195, 30.11.1922; бр. 12, 13.04.1923; бр. 92, 26.06.1924; бр. 293, 28.03.1928; бр. 113, 22.05.1935; бр. 166, 27.07.1936; бр. 102, 13.05.1937.

Изследвания

Александров, М. Демографската политика в законодателството на България през периода 1879–1912 г. София, Регалия-6, 2017.

Демографический энциклопедический словарь. Москва, „Советская Энциклопедия“, 1985.

Димитров, Г. В. Бежанският проблем при управлението на БЗНС (1920–1923 г.). – *Исторически преглед*, 1979, № 1, с. 50–68.

Димитров, Г. В. Настаняване и оземляване на българските бежанци (1919–1939). Благоевград, Висш педагогически институт – Благоевград, 1985.

Косатев, Т. Настаняване на бежанците в Бургаски окръг (1919–1931 г.). – *Исторически преглед*, 1975, № 2, с. 57–69.

Косатев, Т. Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919–1923). – *Известия на Института по история*, 26, 1983, с. 44–79.

Мучинов, В. Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.). София, Регалия-6, 2013.

Найденов, Кл. Демографската политика на Република България – фактор за устойчиво развитие. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“. София, 2012.

Пейковска, П. Демографски аспекти на миграциите в България 1912–1944 г. София, Институт за исторически изследвания при БАН, 2019.

Преса, Р. Речник по демография. София, ИК „Авалон“, 2006.

Рангелова, Р., Г. Богданов. Социалното въздействие на емиграцията и вътрешната миграция село-град в Централна и Източна Европа. София, 2012 <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8837&langId=bg> (17.02.2021).

Щерионов, Щ. Историческа демография на България. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019.

Щерионов, Щ., П. Пейковска, В. Мучинов, Д. Ангелова, К. Лилова, М. Александров. Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България. Т. 6. Мерки за преодоляване на демографските проблеми в България през периода 1879–1989 г. София, Институт за изследване на населението и човека – БАН (ИИНЧ–БАН), Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2018.

REFERENCES

Published documents

Stenografski dnevnici na XIX obiknoveno narodno săbranie, I redovna sesija, 14. zasedanie, 12.11.1920.

Stenografski dnevnici na XIX obiknoveno narodno săbranie, I redovna sesija, 54. zasedanie, 7.03.1922.

Stenografski dnevnici na XXI obiknoveno narodno săbranie, I redovna sesija, 120. zasedanie, 5.07.1924.

Stenografski dnevnici na XXI obiknoveno narodno săbranie, I redovna sesija, 121. zasedanie, 6.07.1924.

Periodicals

Dăržaven vestnik (DV), br. 214, 21.12.1920; br. 281, 17.03.1921; br. 291, 29.03.1921; br. 195, 30.11.1922; br. 12, 13.04.1923; br. 92, 26.06.1924; br. 293, 28.03.1928; br. 113, 22.05.1935; br. 166, 27.07.1936; br. 102, 13.05.1937.

Published Studies

Aleksandrov, M. Demografskata politika v zakonodatelstvoto na Bălgarija prez perioda 1879–1912 g. Sofija, Regalija-6, 2017

Demografičeskij ènciklopedičeskij slovar . Moskva, „Sovetskaja Ènciklopedija“, 1985.

Dimitrov, G. V. Bežanskijat problem pri upravlenieto na BZNS (1920–1923 g.). – *Istoričeski pregled*, 1979, № 1, s. 50–68.

Dimitrov, G. V. Nastanjavane i ozemljavane na bălgarskite bežanci (1919–1939). Blagoevgrad, Visš pedagogičeski institut – Blagoevgrad, 1985.

Kosatev, T. Nastanjavane na bežancite v Burgaski okrăg (1919–1931 g.). – *Istoričeski pregled*, 1975, № 2, s. 57–69.

Kosatev, T. Politikata na pravitelstvoto na BZNS po bežanskija văpros (1919–1923). – *Izvestija na Instituta po istorija*, 26, 1983, s. 44–79.

Mučinov, V. Migracionna politika na Osmanskata imperija v bălgarskite zemi prez XIX vek (do 1878 g.). Sofija, Regalija-6, 2013.

Najdenov, Kl. Demografskata politika na Republika Bălgarija – faktor za ustojčivo razvitie. Avtoreferat na disertacija za prisăždane na obrazovatelna i naučna stepen „Doktor“. Sofija, 2012.

Pejkovska, P. Demografski aspekti na migraciite v Bălgarija 1912–1944 g. Sofija, Institut za istoričeski izsledvanija pri BAN, 2019.

Presa, R. Rečnik po demografija. Sofija, IK „Avalon“, 2006.

Rangelova, R., G. Bogdanov. Socialnoto văzdejstvie na emigracijata i vătrešnata migracija selo-grad v Centralna i Iztočna Evropa. Sofija, 2012 <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8837&langId=bg> (17.02.2021).

Šterionov, Št. Istoričeska demografija na Bălgarija. Sofija, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2019.

Šterionov, Št., P. Pejkovska, V. Mučinov, D. Angelova, K. Lilova, M. Aleksandrov. Merki za preodoljavane na demografskata kriza v Republika Bălgarija. T. 6. Merki za preodoljavane na demografskite problemi v Bălgarija prez perioda 1879–1989 g. Sofija, Institut za izsledvane na naselenieto i čoveka – BAN (IINČ–BAN), Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2018.

ПЪТЯТ КЪМ ИЗРАЕЛ: ЕМИГРАЦИЯ И ИНТЕГРАЦИЯ НА ЕВРЕИТЕ ОТ БЪЛГАРИЯ В НОВАТА ДЪРЖАВА

*Симона Самуилова**

THE ROAD TO ISRAEL: EMIGRATION AND INTEGRATION OF THE JEWS FROM BULGARIA TO THE NEW STATE

Simona Samuilova

Summary. The article aims at studying the factors that contributed to the integration of Jews who moved from Bulgaria to Israel after 1948. The analysis showed that the high level of literacy and professional skills, which were purposefully developed by community leaders in the 1920s and 1930s, were crucial for the adaptation of Bulgarian immigrants to Israel after 1948. The constant striving to improve the education and increase the general literacy of the Jewish population in Bulgaria after the establishment of the Third Bulgarian state in 1878 united the separate Jewish communities and turned them into a single and democratic community, although not officially recognized by the state, governed autonomously in the conditions of ethnic tolerance from the Bulgarian authorities until the beginning of the 1940s. During the first decades of its resettlement in Israel, the small but cohesive community continued to make joint efforts both for integration the immigrants into the Israel society and to keep alive the memory of the old homeland.

Keywords: emigration, integration, Jews, Israel, Bulgaria

Ключови думи: емиграция, интеграция, евреи, Израел, България

---

* Симона Самуилова – гл. ас. д-р – Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, имейл: s_samuilova@yahoo.com [Simona Samuilova – Chief Assist. Prof., PhD – Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: s_samuilova@yahoo.com].

Емиграцията на евреите от България към Израел след 1948 г. не е била обект на самостоятелно монографично изследване, а е разглеждана в контекста на по-общата дискусия за историята на еврейското малцинство в страната. Най-подробно тази тема е представена в книгата на Бойка Василева от 1992 г. „Евреите в България“[1]. През 2017 г. на английски език е публикувана статията на Румяна Маринова-Христиди „От спасение към Алия. Българските евреи и българо-израелските отношения (1948–1990 г.)“[2], в която авторката проследява съдбата на избралите да останат в социалистическа България представители на общността, като се спира и на процеса на емиграция към Израел. Проблематиката, свързана с адаптацията на преселилите се в новата държава български граждани от еврейски произход, не е разглеждана до този момент в нашата историография. Тя присъства в няколко публикации на израелски социолози, които проучват трудностите и предизвикателствата пред интеграцията на отделните емигрантски общности в страната[3]. Темата е засегната в изследванията на американския антрополог от еврейски произход Гай Хаскел, според когото лесното приспособяване на еврейските преселници от България се дължи на силното влияние на ционизма сред общността от края на XIX в.[4] Настоящата статия цели да определи основните фактори, които оказват влияние върху интеграцията на евреите, напуснали България и преселили се в Израел след 1948 г. За нейното написване са използвани публикувани и необнародвани документи на Централната консистория на евреите в България, съхранявани в Централния държавен архив, официални

[1] **Василева, Б.** Евреите в България 1944–1952. София, 1992.

[2] **Marinova-Christidi, R.** From Salvation to Alya: The Bulgarian Jews and the Bulgarian-Israeli Relations (1948–1990). – *Southeast European and Black Sea Studies*, 17, 2017, No. 2, pp. 223–244.

[3] **Eisenstadt, S. N.** The Absorption of Immigrants. London, 1953; **Frankenstein, C. (**ed.). Between Past and Future. London, 1953, pp. 33–52.

[4] **Haskell, G**. Components of Identity: The Jews of Bulgaria to Israel. – In: *Shofar*, 8, Fall 1989, No. 1, Special Issue: Studies in Jewish Identity and Folklore: Essays in Honor of Henry A. Fischel, p. 48; **Haskell, G.** From Sofia to Jaffa: The Jews of Bulgaria and Israel. Wayne State University Press, 2018; **Haskell, G.** The Dissolution of Sephardic Culture in Bulgaria. – In: **Stillman, Y., N. Stillman** (eds.). *From Iberia to Diaspora: Studies in Sephardic History and Culture (Brill's Series in Jewish Studies, 19)*. Leiden, Boston, Köln, 1999, pp. 35–48.

статистически данни за България и Израел, изследвания на български и чуждестранни автори, статии в периодичния печат.

* * *

Миграцията е неразривно вплетена в хилядолетната история на еврейския народ. Още библейският родоначалник на евреите Авраам от шумерския град Ур започва да почита бог Йехова, в замяна на което той и неговите наследници получават правото да се заселят в обетованата (обещаната от Бога) земя Ханаан в Палестина в началото на II хил. пр. Хр. Историята свидетелства за множество случаи, в които евреите са принудени да напуснат свещената си територия – било поради глад, гонения или принудително преселване. Въпреки това те успяват да запазят вярата, традициите и чувството си за единство, както и мечтата за завръщане в „Ерец Израел“[5]. В продължение на почти две хиляди години – от унищожението на Втория храм в Йерусалим от римляните през 70 г. до 1948 г. – еврейският народ не разполага с политическа или национална независимост. В отсъствието на държавност и собствена земя евреи живеят в почти всички части на света, обособени в отделни общности. Малцина остават в „земята на Израел“. Към средата на XIX в. те наброяват около 20 000 души[6].

В края на XIX в. се появява политическо движение за завръщане на евреите в Палестина. То получава името си от думата „Цион“ – един от хълмовете и традиционен синоним на Йерусалим. Ционизмът възниква вследствие на силния антисемитизъм в Европа. Той е основан от Теодор Херцел – австрийски журналист и писател от еврейски произход – като модерно национално движение за освобождение, чиято главна цел е създаване на държава на евреите в Палестина[7]. Тази цел трябва да се осъществи чрез увеличаване броя на емигрантите към района – или *„да се направи* Алия“[8] (на англ. *„make Aliyah“*). По тази причина ционис-

---

[5] Исторически термин и понятие от юдаизма, обозначаващ района, който днес е най-тясно свързан с държавата Израел.

[6] В някои изследвания се посочват 20 000 (**Eliav, A.** The Absorption of One Million Immigrants by Israel in the 1950s. – *Refuge*, 14, 1994, No. 6, pp. 11–14), в други – 24 000 души (**Neuman, S.** Aliyah to Israel: Immigration under conditions of adversity <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=219872> (12.12.2021).

[7] За повече информация: **Herzl, T.** The Jewish State. Courier Corporation, 1988.

[8] „Алия“ от иврит – емиграция.

тите превръщат емиграцията в свой основен приоритет. След края на Първата световна война движението намира все повече привърженици, успоредно с което се засилва и международната подкрепа на идеята на Теодор Херцел за определяне на територия, в която евреите да се чувстват в относителна сигурност и която да се превърне в тяхна държава. Вдъхновени от ционистката идеология, евреи от Централна и Източна Европа започват да емигрират в Палестина още от края на XIX в. Тази емиграция се осъществява на няколко вълни. Учените я определят като идеологическа, а заселниците – като създатели на първите икономически, социални, граждански и политически институции на бъдещата държава[9]. Вследствие обаче на това заселване се надига мощна арабска съпротива, която става особено активна в края на 30-те години на XX в. За да се справи с нея британската администрация, която контролира Палестина от 1917 г., ограничава свободното и доброволно емигриране и възможността за закупуване на земя[10]. Затрудненията по пътя на свободна емиграция заедно с преследванията на евреите в Европа по време на Втората световна война обуславят нелегалното им заселване в областта, което продължава до 1948 г. В науката то е известно с термина „Алия Бет“, или нелегална емиграция[11]. В резултат на тази нелегална емиграция еврейското население в Палестина към 1948 г. наброява около 650 000 души[12] – един сравително малък брой, дължащ се на ограничнията, наложени от британските власти. През 1950 г. е приет закон, който признава правото на всички евреи по света да се установят в новата държава[13], но началото

[9] **Semyonov, M., A. Gorodzeisky.** Israel: and Immigrant Society. – In: **Frideres, J., J. Biles** (eds.). *International Perspectives: Integration and Inclusion*. (*Queen's Policy Studies Series, 164)*. Montreal and Kingston, 2012, pp. 147–165.

[10] Това става чрез издаването на „Бялата книга“ – официален документ, публикуван на 21 май 1939 г. от правителството на Великобритания.

[11] Докато „Aliya“ означава в буквален превод „изкачване“ и се отнася за емиграцията към Израел, то „bet“ (еквивалент на иврит на буквата „Б“) предполага нещо тайно или неофициално. За повече информация: United States Holocaust Memorial Museum. Holocaust Encyclopedia Aliyah Bet, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/aliyah-bet> (12.12.2021).

[12] **Eliav, A. L.** Цит. съч., с. 11–14.

[13] На 5 юли 1950 г. е приет Закон за връщането (Law of Return – 5710 (1950). Според него *„всеки евреин има правото да дойде в тази държава като олех“* [който прави алия – иврит, мн.ч. на олим]. През 1952 г. е обявен Закон за гражданството, който постановява правото на всеки евреин по света да емигрира в Изра-

на първата масова емиграция е поставено непосредствено след обявяване на независимостта на Израел от премиера Давид Бен Гурион на 14 май 1948 г. Тази преселническа вълна включва около 740 000 души като 90% от тях пристигат само от средата на 1948 до средата на 1951 г.[14]

В годините между двете световни войни евреите в България са поддръжници на две политически движения – ционизма и комунизма[15]. Евреите ционисти се застъпват за емиграция в Палестина, докато комунистите отхвърлят емиграцията до момента, в който Сталин се съгласява със създаването на независимата държава Израел през 1947 г.[16] Информация за броя на евреите в страната след края на Втората световна война дава статистическо проучване, осъществено през 1944–1945 г. То показва, че малцинството се състои от 49 172 души, което прави 0,85% от населението на България[17]. В това число влизат и пристигналите от съседните балкански държави по време на войната[18]. Най-големите еврейски общности са съсредоточени в столицата София и в градовете Пловдив, Русе, Варна[19] и Кюстендил (табл. 1).

След края на Втората световна война състоянието на еврейската общност е изключително тежко. През 1947 г. чуждестранните наблюдатели отбелязват, че сред еврейското население цари масова безрабо-

ел и да получи израелско гражданство. Пълен текст на закона от 1950 г. на: https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/06/Israel-The-Law-of-Return-5710-1950-eng.pdf (12.12.2021).

[14] **Cohen, Y.** From Haven to Heaven. Changing Patterns of Immigration to Israel. – In: **Levy, D., Y. Weiss** (eds.). *Challenging Ethnic Citizenship: German and Israeli Perspectives on Immigration*. New York and Oxford, 2002, p. 37.

[15] **Маринова-Христиди, Р.** Евреите в социалистическа България <file:///C:/Users/name/Downloads/Doc.%20Rumiana%20Marinova-%20Hristidi%20(7).pdf> (12.12.2021).

[16] **Василева, Б.** Цит. съч., с. 102.

[17] **Бюксеншютц, У.** Кратката история на евреите в Народна Република България <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/ 1771-2012-09-1> (12.12.2021). Авторът цитира изследванията: **Meyer, P.** Bulgaria. – In: *The Jews in the Soviet Satellites*. Syracuse, Syracuse University Press, 1953, p. 594, и **Василева, Б.** Цит. съч., с. 52.

[18] Пак там.

[19] За повече информация относно еврейската общност в гр. Варна вж. **Филипова, Н.** Еврейското малцинство във варненския български периодичен печат от втората половина на XIX – началото на XX в. – В: *Град и памет.* Пазарджик, 2012, с. 438–445.

Таблица 1. Численост на най-големите градски еврейски общности в България преди и след Втората световна война, 1920, 1945 г.

(в брой)

Град	*Година*	
	1920	1945
Бургас	3228	–*
Варна	2132	1223
Видин	1979	–
Кюстендил	2671	1100
Пловдив	6663	5800
Русе	3956	1927
София	17 568	27 700
Стара Загора	2229	–

* Липсват данни.

Източник: За данните към 1920 г.: **Gelber, N. M.** Jewish Life in Bulgaria. – *Jewish Social Studies*, 8, Apr. 1946, No. 2, pp. 103–126; за данните за 1945 г.: ЦДА, ф. 622, оп. 1, а.е. 122, л. 1.

тица. Връщането и обезщетяването за отнетите имоти след приемането на Закона за защита на нацията (в сила от 23 януари 1941 до 27 ноември 1944 г.) е зле уредено и утежнено от редица фактори[20]. През септември 1947 г. общият орган на всички еврейски общини в страната – Централната консистория на евреите в България – се заема с изселническия въпрос към Палестина. Сформирана е комисия по емиграцията, която трябва да разреши техническите въпроси – оформяне на паспорти, медицински прегледи, транспорт. Идеята на ръководителите на общността е отпътуването на евреите да се осъществи на няколко групи, без да се вдига шум, за да не се създава впечатление, че са изгонени от страната. Първите три групи тръгват през октомври – ноември 1948 г. през Югославия. С влошаване на отношенията със западната съседка на България се налага да се намерят други способи за транспортиране на еврейското население[21]. Следващите седем групи са превозени през

[20] За повече информация относно трудностите с обезщетяването на еврейското население в страната вж. **Бюксеншютц, У.** Цит. съч.

[21] **Василева, Б.** Цит. съч, с. 122.

нощта с влакови композиции до Варна и Бургас. Оттам преселниците отплават към Израел с параходите „България“ и „Модика“. От 25 октомври 1948 до 10 май 1949 г. 32 106 български граждани с еврейски произход напускат страната (табл. 5)[22]. Данните на Централната консистория показват, че от 10 май 1949 (табл. 2)[23] до 31 декември 1951 г. (табл. 3)[24] към Израел се отправят още 2250 души. Пет години по-късно еврейската общност в България наброява 6431 души (табл. 4), което показва, че между 31 декември 1951 и 31 декември 1956 г. още 1245 български граждани с еврейска идентичност се преселват в Израел. За период от малко повече от 10 години България напускат 42 471 евреи, или почти 90% от цялата общност. Трябва да се отбележи, че някои преселници заминават по частен път, а не чрез Централната консистория. По тази причина техният брой трудно може да бъде определен.

От таблици 1 и 2 е видно кои са градските общности, от които излизат най-много емигранти евреи. За шестте години от 1945 до 1951 г. 6,5 пъти, или с –85% намалява софийската еврейска общност. В Пловдив тя намалява 7 пъти (или с –86%), в Русе – 6 пъти (или с –83%), Варна – 4,5 пъти (или с –78%). Именно те, в тази си поредност, през 1945 г. са и най-големите еврейски общности в България. През 1951 г. подреждането на градовете е почти същото с тази разлика, че се появят нови „големи“ еврейски общности в Дупница и Ямбол.

Таблица 2. Брой на евреите в градовете на страната, по пол, към 10 май 1949 г.

Град	*Пол*		*Общо*
	мъже	жени	
Бургас	91	128	219
Варна*	161	170	331
Видин	141	155	296
Враца	15	13	28
Добрич**	36	23	59

[22] ЦДА, ф. 622, а.е. 122, л. 1, 2.
[23] Пак там, л. 21.
[24] Пак там.

Таблица 2. Продължение

Град	*Пол*		*Общо*
	мъже	жени	
Дупница***	193	187	380
Казанлък	40	45	85
Карнобат	33	31	64
Кюстендил	113	127	240
Лом	36	42	78
Монтана****	17	15	32
Пазарджик	98	89	187
Плевен	78	69	147
Пловдив	558	661	1219
Провадия	11	8	19
Русе	224	223	447
Самоков	48	45	93
Силистра	5	3	8
Сливен	51	64	115
София	–*****	–	5211******
Стара Загора	46	55	101
Хасково	61	56	117
Чирпан	18	13	31
Шумен	44	44	88
Ямбол	164	167	331
Общо			9926

* По това време градът се нарича Варна (1949–1956).

** По това време градът се нарича Толбухин (1949–1990).

*** По това време градът се нарича Станке Димитров (1948–1990).

**** По това време градът се нарича Михайловград (1945–1993).

***** Липсват данни.

****** В тези 5211 души за София са включени 395 еврейки, омъжени за българи. В статистическите данни не влизат 117 българки, женени за евреи, както и 11 българи, женени за еврейки.

Източник: ЦДА, ф. 622, оп. 1, а.е. 122, л. 21.

Таблица 3. Брой на евреите в градовете на страната
към 31 декември 1951 г.

Градове	Мъже	Жени	Деца	*Общо*
Бургас	60	72	– ***	132
Варна	132	107	32	271
Видин	101	109	12	222
Добрич	24	14	2	40
Дупница	158	156	3	317
Кюстендил	73	76	1	150
Карнобат	22	24	1	47
Казанлък	33	45	3	81
Лом	30	28	5	63
Монтана	6	4	4	14
Пазарджик	53	61	6	120
Плевен	60	53	5	118
Пловдив	400	409	23	832
Провадия	10	8	2	20
Русе	149	146	24	319
Самоков	37	44	3	84
Силистра	6	4	4	14
Сливен	39	39	5	83
Стара Загора	35	47	4	86
София	1924	1930	405	4259
Хасково [и окр.]*	51	55	–***	106
Чирпан	11	11	–	22
Шумен**	25	27	2	54
Ямбол	111	106	5	222
Общо за градовете без София	1626	1645	146	3417
Общо	3550	3575	551	7676

* Единствено данните за гр. Хасково включват и неговия окръг.
** По това време градът се нарича Коларовград (1950–1966).
*** Липсват данни.

Източник: ЦДА, ф. 622, оп. 1, а.е. 122, л. 21.

Таблица 4. Брой на евреите в градовете на страната от 1 януари 1953 до 31 декември 1956 г. по данни на Централната консистория на евреите в България

Град	*Период*			
	до 1.01.1953 г.	до 1.01.1954 г.	до 31.12.1955 г.	до 31.12.1956 г.
Бургас	123	117	116	107
Варна	259	257	247	242
Видин	200	171	157	154
Добрич	40	31	24	24
Дупница	309	303	302	296
Кюстендил	136	132	132	132
Карнобат	41	36	32	32
Казанлък	70	70	67	67
Лом	63	56	56	56
Монтана	11	11	11	11
Пазарджик	108	97	94	94
Плевен	116	112	112	107
Пловдив	752	706	666	662
Провадия	19	19	19	19
Русе	273	257	236	233
Самоков	81	79	67	67
Сливен	69	62	62	62
Стара Загора	86	79	77	77
Силистра	14	10	10	10
София	4065	3881	3701	3633
Хасково*	106	106	103	103
Чирпан	5	5	5	5

Таблица 4. Продължение

Град	*Период*			
	до 1.01.1953 г.	до 1.01.1954 г.	до 31.12.1955 г.	до 31.12.1956 г.
Шумен	54	44	33	33
Ямбол	220	212	205	205
Общо за градовете без София	3155	2972	2833	2798
Общо	7220	6853	6534	6431

* Включително данните за окръг Хасково.

Източник: ЦДА, ф. 622, оп. 1, а.е. 122, л. 21.

Групата на евреите от България, заминали между 1948 и 1951 г., е част от масовата емигрантска вълна, отправила се към новата държава след обявяване на нейната независимост[25] (табл. 6). Тази масова емиграция произхожда от повече от 20 страни по света и надхвърля половин милион души, като най-много са преселниците от Ирак, Румъния и Полша, по над 100 000 от всяка. Българските евреи представляват 6% от тази вълна и по численост се нареждат на второ място след Румъния от балканските страни. Трябва да се отбележи, че масовата имиграция след 1948 г. има редица специфики[26]. На първо място, тя се състои от цели общности, които са прехвърлени в Израел за кратък период от време без предварителна селекция. В нейния състав влиза почти цялата еврейска общност от България и оцелялата от Полша, една трета от румънските евреи, над 7000 евреи от Югославия, малко над 2000 – от Гърция[27].

[25] Най-голямата преселническа вълна към Израел включва 800 000 руски евреи, емигрирали след разпадането на СССР. За повече информация вж. **Berthomiere, W.** Aliya from the Former Soviet Union. – *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem*, 2001, No. 8, pp. 188–218.

[26] **Sicron, M.** The Mass Aliyah – Its Dimension, Characteristics and influences on the Structure of the Israeli Population. – In: **Naor, M.** (ed.). *Olim and Ma'abarot 1948–1952*. Jerusalem, 1986, pp. 31–52.

[27] Central Bureau of Statistics of Israel. Immigrants by Period of Immigration and Country of Birth <https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2009/1365/pdf/tab05.pdf> (12.12.2021).

Таблица 5. Статистически сведения за социалния състав на евреите, заминали за Израел чрез Централната консистория на евреите в НР България, през периода от 25 октомври 1948 до 10 май 1949 г., по групи на заминаване и по занятие

Група на заминаване	*Занятие*							
	работ-ници	търговци	свободни професии	занаят-чии	чинов-ници	служещи	шофьори колари	техници
I група, тръгнала на 25.10.1948 г. през Югославия	339	275	63	632	160	38	20	71
II група, тръгнала на 8.11.1948 г. през Югославия	258	206	38	336	102	25	9	44
III група, тръгнала на 30.11.1948 г. през Югославия	224	167	23	381	77	18	17	33
I рейс на парахода „България“, тръгнал на 17.01.1948 г. от Варна	232	181	31	258	148	48	7	26
II рейс на парахода „България“, тръгнал на 17.01.1949 г. от Бургас	443	330	26	450	121	60	27	56
III рейс на парахода „България“, тръгнал на 6.02.1949 г. от Бургас	279	320	44	337	110	40	13	24
Група с параход „Модика“, тръгнала на 12.02.1949 г. от Бургас	180	244	22	205	84	21	11	16
IV рейс на парахода „България“, тръгнал на 9.03.1949 г. от Бургас	173	323	34	208	173	65	7	30
V рейс на парахода „България“, тръгнал на 8.04.1949 г. от Бургас	162	449	68	253	236	46	3	26
VI рейс на парахода „България“, тръгнал на 10.04.1949 г. от Бургас	124	236	85	185	149	41	2	20
Общо	2414	2731	434	3245	1360	402	116	346

Група на заминаване	*Занятие*							*Общо*
	артисти	безра-ботни	домаки-ни	деца до 7 години	ученици	студенти	пенси-онери	
I група, тръгнала на 25.10.1948 г. през Югославия	10	53	1108	711	757	33	2	4272
II група, тръгнала на 8.11.1948 г. през Югославия	9	22	802	535	492	25	–*	2903
III група, тръгнала на 30.11.1948 г. през Югославия	4	36	735	505	518	18	1	2757
I рейс на парахода „България“, тръгнал на 17.01.1948 г. от Варна	9	69	910	328	371	29	2	2649
II рейс на парахода „България“, тръгнал на 17.01.1949 г. от Бургас	5	142	1526	560	760	28	8	4542
III рейс на парахода „България“, тръгнал на 6.02.1949 г. от Бургас	6	114	1212	361	488	29	1	3378
Група с параход „Модика“, тръгнала на 12.02.1949 г. от Бургас	4	106	800	217	286	22	2	2220
IV рейс на парахода „България“, тръгнал на 9.03.1949 г. от Бургас	7	161	1157	280	352	47	–	3017
V рейс на парахода „България“, тръгнал на 8.04.1949 г. от Бургас	7	214	1486	370	523	75	–	3868
VI рейс на парахода „България“, тръгнал на 10.04.1949 г. от Бургас	1	144	915	238	309	50	1	2500
Общо	62	1061	10 601	4105	4856	356	17	32 106

* Липсват данни.

Източник: ЦДА, ф. 622, оп. 1, а.е. 121, л. 7.

Между 15 май 1948 и 1951 г. 687 624 евреи от целия свят се заселват в Израел[28]. От тях 332 802 идват от Европа, в това число и оцелелите от Холокоста. Преселниците от европейските държави са наричани с общото наименование „Ashkenazim“ (западни). От по-слабо развитите мюсюлмански държави от Азия и Африка се заселват 330 986 души. В това число влизат почти всички евреи от Йемен, Либия и Ирак. Те стават известни с името „Mizrahim“ (източни)[29]. Повечето от имигрантите не притежават никаква собственост. Техният транспорт, настаняваване и дневни разходи са поети от международни еврейски организации, Еврейската агенция[30] и правителството на Израел[31]. Между двете големи групи има съществени разлики. От мюсюлманските държави идват предимно многодетни семейства. Те имат малък процент на работещо население и ниска степен на грамотност. Групата на преселниците от Европа включва повече възрастни хора и е с по-висока степен на грамотност. Нейните представители са обитавали предимно градовете, поради което малка част от имигрантите от Стария континент имат земеделски познания и повечето са дребни занаятчии (шивачи, обущари, дърводелци, ковачи) или търговци. По време на първите 10 години от съществуването на Израел двете групи са относително еднакви по големина. Масовата имиграция от 1948 г. насетне довежда до рязко нарастване на населението. Липсата на земеделски умения сред групата на „ашкеназим“ и липсата на професионални умения сред групата на „мизрахим“ създават сериозни проблеми пред интеграцията на пър-

[28] Central Bureau of Statistics of Israel. Immigrants, by Period of Immigration (1948–2019) <https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/doclib/2020/223/21_20_223t1.pdf> (12.12.2021).

[29] **Cohen, Y.** Цит. съч., с. 40. Още 3822 души идват от Южна, Северна Америка и Океания. За 20 014 души не е отбелязана страна на произход.

[30] Еврейската агенция (Jewish Agency) е създадена през 1929 г. в Йерусалим като подразделение на Световната ционистка организация. Тя играе ключова роля за заселването на евреи в Палестина. Между 1948 и 1968 г. Агенцията е единствената организация, която отговаря за емиграцията и настаняването на еврейските преселници в Израел.

[31] **Bein, A.** History of the Jewish Settlement in Israel. Fifth Edition, Ramat-Gan, Massada Ltd. 1976, цитиран от **Neuman, S.** Aliyah to Israel: Immigration under Conditions of Adversity <https://www.researchgate.net/publication/5138765_Aliyah_to_Israel_Immigration_Under_Conditions_of_Adversity> (12.12.2021).

Таблица 6. Брой на евреите имигранти в Израел от 15 май 1948 до 1951 г. по страна на произход

Страна на произход	*Брой*
България	37 260
Германия, Австрия	10 800
Гърция	2131
Египет, Судан	16 028
Иран	21 910
Ирак	123 371
Йемен	48 315
Либия	30 972
Мароко, Тунис, Алжир	45 400
Полша	106 414
Румъния	117 950
СССР	8163
Турция	34 547
Чехословакия	18 788
Унгария	14 324
Югославия	7661
Общо	644 034

Източник: Central Bureau of Statistics of Israel. Immigrants by Period of Immigration and Country of Birth <https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2009/1365/pdf/tab05.pdf> (12.12.2021).

вите поколения имигранти. Същевременно и двете големи общности пристигат в един труден момент от историята на Израел. Към края на 40-те години страната все още не разполага с институции за приемане на имигранти, няма условия за заетост, цари мащабна безработица. Първоначално преселниците са настанявани в палатковия лагер

„Sha'ar Ha'aliyah" в северната част на град Хайфа[32]. С увеличаване на броя на заселниците Еврейската агенция е принудена да създаде още няколко временни места за настаняване в палатки или бараки, наречени „Ma'abarot", които страдат от пренаселване, лоши санитарни условия, липса на инфраструктура и недостиг на храна[33]. В началото на 1950 г. във временни палаткови лагери живеят около 100 000 души. Към 1953 г. общо 53 „Ma'abarot" съществуват на територията на Израел[34].

С изследване на процеса на адаптация на отделните преселнически общности, както беше споменато, се занимава прохождащата израелска социологическа наука от началото на 50-те години на XX в. Дошлите от България привличат вниманието на изследователите с това, че се адаптират по-лесно към живота в Израел в сравнение с другите имигрантски групи. В търсене на обяснение на това явление учените посочват редица специфики на евреите от България. Те обръщат внимание на факта, че това е единствената общност от Източна Европа, която *„е оцеляла непокътната от Холокоста"*[35]. Според Гай Хаскел тя е *„уникална"* по това, че е развила силно чувство на единство и солидарност с българското общество, което има генерално положително отношение към еврейското малцинство в страната[36]. Но най-същественото, което я отличава от останалите преселнически групи, американският антрополог обяснява с приемането сред българските евреи на идеите на ционизма *„до такава степен, каквато няма другаде по света"*[37]. Според него това явление се дължи на факта, че България не поставя пречки пред свободното разпространение на движението в края

[32] Третият по големина град в Израел, разполага с най-голямото пристанище в страната.

[33] The National Library of Israel. History of Zionism. The Ma'abarot <https://www.nli.org.il/en/discover/history/zionism/zionismhistory/maabarot> (12.12.2021).

[34] Пак там.

[35] **Keshales, H.** Dorot Ha-Rishonim. – In: Albert Romano (ed.). *Yahadut Bulgariyah*. *The Encyclopedia of the Jewish Diaspora*. Jerusalem-Tel Aviv, 1967, pp. 22–155. Авторът визира еврейското население от „старите предели", тъй като не споменава за депортацията на евреите от контролираните от България „нови земи" – Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, отведени в концлагера „Треблинка" през март 1943 г.

[36] **Haskell, G.** Цит. съч., 1989, с. 48.

[37] Пак там.

на XIX – началото на XX в. за разлика от много западноевропейски държави[38]. Проследяването на историята на българските евреи също обяснява много от спецификите, които ги правят уникални. В анализа си за историята на общността Гай Хаскел посочва, че по време на създаването на Третата българска държава еврейската общност се отличава със силна религиозност и патриархалност[39]. През април 1879 г. е приета Търновската конституция, която гарантира еднакви граждански права на всички български поданици, както и свободата на тяхното вероизповедание. Според преброяванията на населението в България, осъществени между 1887 и 1900 г., *„израилтяните“* се нареждат на трето място по численост след православните и мохамеданите. Статистическите сведения свидетелстват за нарастване в числеността на евреите в края на XIX и началото на XX в. Еврейското население е съсредоточено в големите градове (за разлика от българското, което основно се занимава със земеделие и живее в селата) и тази тенденция се запазва до средата на XX в.[40] Още от времето на Османската империя мъжете евреи са търговци или занаятчии, докато жените са заети с домакинство и отглеждане на деца. Евреите в България се делят на две общности – голяма сефарадска (с произход Испания) и значително по-малка ашкеназка група (с произход Западна Европа). Те са организирани в 33 вероизповедни общини[41] – най-голямата софийска е следвана от пловдивската и русенската.

Към 1920 г. еврейската общност в България е напълно реорганизирана и функционира като автономна, светска, самостоятелна и демократична група от хора, които имат еврейско самосъзнание и се

[38] Пак там.

[39] Пак там.

[40] **Пейковска, П.** Въздействие на миграцията върху урбанизацията в България през 1910-те – 1930-те години: количествени измерения. – *Исторически преглед*, 75, 2020, № 1, с. 107, 108, 127.

[41] Еврейски вероизповедни общини има в: Асеновград, Берковица, Бургас, Варна (с една сефарадска и една ашкеназка община), Видин, Враца, Горна Джумая (дн. Благоевград), Дупница, Казанлък, Карнобат, Кърджали, Кюстендил, Лом, Неврокоп (дн. Гоце Делчев), Нова Загора, Пазарджик, Плевен, Пловдив, Провадия, Разград, Русе (с две общини), Самоков, Сливен, София (с две общини), Стара Загора, Фердинанд (дн. Монтана), Чирпан, Шумен, Хасково, Ямбол.

намират под силното влияние на ционизма[42]. Една от най-модерните и западноориентирани групи от българското общество успява да се предпази от асимилация. До Балканските войни животът на евреите е спокоен и сигурен, вследствие на което не се наблюдава желание за емиграция[43]. През този период е характерна обратната тенденция – с толерантното си отношение към малцинствените групи България се превръща в притегателен център за заселване на евреи от чужди държави, въпреки че се наблюдават и отделни антиеврейски прояви. През 1902 г. започват да пристигат еврейски преселници от Русия[44], избягали както от антиеврейските погроми в Империята, така и от икономическите ограничения, на които са подложени, и бедността. По време и след Първата световна война евреи идват и от Полша, Галиция и Украйна, където погромите продължават до 1920 г. Повечето от имигрантите се заселват в столицата София, останалите – в окръзите Русе, Стара Загора, Варна, Бургас[45].

Тежката икономическа ситуация в България след краха на войните за национално обединение води до първите все още спорадични преселвания на еврейски семейства в посока Северна Америка и Западна Европа. След загубата на Южна Добруджа[46] 90 еврейски фамилии се преместват от Русе в Букурещ[47]. Централната консистория на евреите в България отбелязва, че 12 еврейски семейства напускат Шумен, Плевен, Русе, Варна и Пазарджик през 1929–1932 г., като четири от тях поемат към Буенос Айрес, Аржентина[48]. За 20-те години на века няма официална статистика на емиграционния поток от страната. Според

[42] **Haskell, G.** Цит. съч., 1989, с. 49.

[43] **Gelber, N.** Jewish Life in Bulgaria. – *Jewish Social Studies*, 8, Apr. 1946, No. 2, p. 113.

[44] ДА – Варна, ф. 78К, оп. 1, а.е. 13, л. 17, 20.

[45] **Пейковска, П.** Демографски аспекти на миграциите в България 1912–1944 г. София, Институт за исторически изследвания при БАН, 2019, с. 38, 75.

[46] Територията на Южна Добруджа е отнета от България с подписването на Букурещкия мирен договор през лятото на 1913 г. и е присъединена към Румъния. Ньойският договор от 1919 г. потвърждава отделянето на областта от територията на Царство България. На 7 септември 1940 г. е подписан Крайовският договор, който връща окончателно Южна Добруджа в състава на българската държава.

[47] **Gelber, N.** Цит. съч., с. 113.

[48] Пак там.

статистическите данни между 1931 и 1943 г. Царство България напускат 1557 български граждани евреи[49]. След 9 септември 1944 г. е организирано изселването на 140 еврейски преселници към Палестина[50]. До края на същата година страната напускат организирано 734 евреи, от които 516 семейни и 218 младежи, необвързани със семейства[51].

С признаване на независимостта на Израел и с отваряне на вратите за емиграция младите са тези, които повеждат останалите по пътя към новата земя. Но първите преселници преживяват войната за независимост, а следващите се сблъскват с липсата на места за настаняване, на работа, храна и едно управление, което е без опит и подготовка за масовата емигрантска вълна. След 1948 г. само малка част от преселниците от България се настаняват при свои роднини, които вече са се установили в различни части на страната. Младите членове на лявата ционистка организация „Ашомер Ацаир“ се насочват към кибуците. След като отказва настаняване в правителствените палаткови лагери, най-голямата група заселници се установява в пристанищния гр. Яфо (Яфа), превърнал се впоследствие в квартал на втория по големина град на Израел – Тел Авив. Наричан през 50-те и 60-те години на XX в. „Малката България“, „Малката София“ и „Българската столица на Израел“[52], Яфо е едно от главните средоточия на арабско население в Палестина, голяма част от което напуска домовете си по време на Арабско-израелската война от 1948 г. Това дава възможност на новодошлите имигранти да се заселят в бараки и изоставени арабски къщи в града и неговите околности. Именно през този ранен период *„българските евреи“* си създават репутацията на изключително трудолюбиви хора, *„социално сплотени, със силна етика и предприемачески дух“*[53]. За тях казват, че *„са много скромни и не ги е страх от работа“, „те не отправят преувеличени искания, показват инициативност, отварят малки магазини, гаражи и хранителни магазини* […] *работят и се*

[49] **Пейковска, П.** Цит. съч., 2019, с. 146.

[50] **Василева, Б.** Цит. съч., с. 114.

[51] Пак там.

[52] **Monterescu, D.** Estranged Natives and Indigenized Immigrants: A Relational Anthropology of Ethnically Mixed Towns in Israel. – *World Development*, 39, 2011, No. 2, p. 276.

[53] **LeBor, A.** City of Oranges: Arabs and Jews in Jaffa. A&C Black, 2007, p. 141.

поддържат едни други, много от тях се познават от България"[54]. Постепенно българският става езикът на улицата, по магазините се появяват надписи на кирилица. Създават се клонове на най-важните български политически партии. От 1949 г. насетне се издава българоезичният всекидневник „Израелски фар" (излиза до 1998 г.)[55]. Отворени са библиотеки с книги, купени от старата родина, в които се организират поетически и литературни четения. Появяват се ресторанти, предлагащи българска традиционна кухня, в многобройните кафенета звучи речта на старата родина. През 1949 г. Алберт Кьосо, председател на гимнастическата ционистка организация „Макаби" в България, създава един от първите футболни отбори на Израел – „Макаби Яфо", който се превръща в символ на общността[56]. През 1946–1947 г. е учредено дружество „Йехуд олей България" (Съюз на българските евреи)[57], което подпомага новодошлите за приспособяването им към условията на живот в Израел, поддържа културната дейност на общността, организира ежегодни концерти и чествания на празници като 24 май. Дълги години привържениците на Комунистическата партия отбелязват 9 септември 1944 г.[58] В Яфо е построена малка българска синагога, макар че представителите на общността не се отличават с висока степен на религиозност както в старата си родина, така и в новото отечество. Те се адаптират сравнително бързо към условията на живот в страната, в резултат на което през следващите години много от тях се преместват на нови и по-добре устроени места. Имигрантите от България и техните наследници вземат активно участие в политическия, обществения и културния живот на Израел. Според медийни публикации над 50 депутати в Кнесета заявяват своите *„български корени"*[59]. Сред пре-

[54] Пак там.

[55] Bulgaria Jewish Records <https://www.familysearch.org/wiki/en/Bulgaria_Jewish_Records> (12.12.2021).

[56] European national football teams. Maccabi Jaffa Football Club, Jaffa <https://eu-football.info/_club.php?id=1737> (12.12.2021).

[57] Яфо – градът на българските евреи. – *no comment* <http://www.no-comment.bg/qvo-gradyt-na-bylgarskite-evrei.17034> (12.12.2021).

[58] **Levor, A**. Цит. съч., с. 142.

[59] Българските евреи завладяват политическите върхове в Израел. – *Lupa.bg* <https://lupa.bg/news/balgarskite-evrei-zavladyavat-politicheskite-varhove-v-izrael_111250news.html> (12.12.2021).

селниците, издигнали се до израелските политически върхове, могат да се споменат имената на известния историк и официален биограф на Давид Бен Гурион – Михаел Бар-Зоар; Габриел (Габи) Ешкенази – министър на външните работи и началник на генералния щаб на Отбранителните сили на Израел от 2007 до 2011 г.; Самуел Рафаел – служил в парашутната дружина на Българската армия, основател на Израелските парашутни части; Виктор Шемтов – два пъти министър на здравеопазването и дългогодишен депутат в Кнесета, един от създателите на израелската здравна система, и мн.др.

Най-сериозен проблем пред интеграцията на общността представлява слабото владеене на иврит сред възрастните имигранти. Както беше споменато, преселниците от България са в по-голямата си част сефарадски евреи, които говорят на ладино[60]. По-малочислената група на евреите акшенази използва идиш[61]. Първите заселници в Израел са двуезични – говорят ладино (в по-малка степен идиш) и български език. Като цяло хората от първото поколение (първата алия), говорещи български език в Израел, нямат възможност да получат никакво образование. Една част от по-възрастните не научават иврит до края на живота си. Работещите придобиват комуникативни умения по иврит в дадената професионална област, в която се развиват, но не достигат до пълно майсторство и познания[62]. По-младите имат голямо преимущество пред родителите си – владеенето на иврит в различна степен, както и това, че продължават образованието си в училище и/или университет.

Когато се говори за процеса на устройване и причините, които улесняват адаптацията на евреите от България в Израел, би следвало да се обърне внимание на развитието на образователното дело в общността около и след руско-турската война от 1877–1878 г. и създаването на Третата българска държава, тъй като по принцип образованите и грамотните имигранти се интегрират по-бързо и лесно в приемната

---

[60] Ладино (или шпаньол) е романски език с произход от староиспански, използван от сефарадските евреи.

[61] Идиш принадлежи към германските диалекти. Появява се между X и XV в. в Горен Рейн.

[62] **Алмалех, М.** Българският език в Израелски условия. – *Littera et Lingua Series Dissertationes*, 1, 2007, с. 98.

страна. Както ще видим в следващите редове, в края на XIX – началото на XX в. еврейското население в страната се отличава с висока степен на грамотност. След 1878 г. традиционните религиозни училища на евреите – т. нар. meldar (от ладино – място за четене) – са заменени от нов тип светски училища. Те са създадени с финансовата подкрепа на франкофонската организация Alliance Israelité Universelle (Световен еврейски съюз), която цели разпространение на френския език и култура сред евреите в Османската империя. Първите еврейски начални учебни заведения са основани в градовете Шумен (1870), Самоков (1874), Видин (1876)[63] и Пловдив (1877)[64]. В тях се набляга на изучаване на български и френски език, а иврит се преподава като религиозен предмет два пъти седмично. През 1879 г. Alliance Israelité открива и първото професионално еврейско училище в Шумен, последвано от Пазарджик (1881), Самоков (1883), Ямбол (1885), София (1887), Стара Загора (1899)[65]. В края на XIX в. организацията основава и поддържа финансово 14 смесени училища в България, управлявани от директори французи[66]. Няколко учебни заведения открива и сдружението за подпомагане на германските евреи Hilfsverein der Deutschen Juden (Асоциация за помощ на германските евреи)[67]. Към 1901 г. общо 3870 еврейски деца посещават учебните заведения на двете чуждестранни организации[68]. В училищата на Алианса преподават учители без специална квалификация, които не могат да осигурят на своите възпитаници задълбочени познания по еврейска история, език и култура. Това е причината за настъпване на разрив между ръководителите на Alliance Israelité в Париж и директорите на училищата в България, от една страна, и от друга, ционисткото движение, което се застъпва за по-широко еврейско образование с цел да се запази етническата същност и обликът на еврейската общност в страната. През 1900 г. е свикан

[63] **Gelber, N**. Цит. съч., с. 115.

[64] ANU Museum of the Jewish People Databases. The Jewish community of Plovdiv <https://dbs.anumuseum.org.il/skn/en/c6/e252431/Place/Plovdiv> (14.12.2021)

[65] Пак там.

[66] **Gelber, N**. Цит. съч., с. 115.

[67] Пак там.

[68] Пак там.

конгрес на еврейските общини[69]. Делегатите гласуват за отказ от приемане на субсидии от френската организация и поемане на отговорност на всяка една от общините по отношение на дейността на училищата на своя територия. Това решение поставя началото на самостоятелното развитие на учебното дело на евреите и води до оттеглянето на Alliance Israelité от България през първото десетилетие на XX в. През 1906 г. Министерството на външните работи и изповеданията признава като официален институт на общността Еврейския верски съвет (Консистория), начело на който стои главният равин[70].

От началото на XX в. общността се посвещава на създаване на еврейски училища, в които да се преподава задълбочено еврейска история, език и култура. От 14 учебни заведения през 1901 г.[71] техният брой достига 46 през учебната 1907–1908 година, от които 13 са детски и 33 са първоначални[72]. Какъв е ефектът от образователната дейност на тези училища, показват статистическите данни от преброяванията на населението в България през 1910, 1920 и 1926 г. Ще разгледаме сведенията по пол, тъй като той е решаващ фактор в структурането на грамотността – при жените обикновено степента на грамотност е по-ниска, което пък е следствие от неравен достъп до образование през първите десетилетия на XX в. За горепосочените три години при мъжете евреи относителният дял на грамотните е съответно 59,5, 69 и 69%, а при еврейките – 49, 61 и 64%. Като сравним същите данни примерно за доминиращия етнос – българите, се вижда, че въпреки рязкото покачване на грамотността при тях през

[69] Еврейските общини не са административни органи, каквито например са градските общини, а са духовни учреждения, които имат самостоятелни управления под върховния надзор на Министерството на външните работи и изповеданията. В еврейската община задължително членуват всички жители на града от еврейски произход, които изповядват юдаизъм. Общината има автономно управление в църковно отношение, има и свое училище, което издържа. То се управлява самостоятелно под контрола на Министерството на народното просвещение.

[70] Религиозният лидер на общността.

[71] **Неделева, П.** Място и роля на еврейската общност в българските земи (от османското владичество до 30-те години на XX в.). – *Юридическо списание на НБУ,* 2012, № 2, с. 50.

[72] **Мирков, А.** Училища на малцинствата в България (1919–1939). – Еврейски вести, 2017, № 14, с. 7.

първите три десетилетия на XX в. в резултат от модернизирането на българската образователна система[73] грамотността сред еврейското население е по-висока от тази при българското, особено в ранните години – както при мъжете, така и при жените (табл. 7). Освен това при евреите разликата в грамотността при двата пола не е така отчетлива, както при българите.

Таблица 7. Относителен дял на грамотните сред българите и евреите в България според преброяванията на населението през 1910, 1920 и 1926 г.

(в проценти)

Народност	*Година*	В градовете			В селата			Общо		
		пол		*общо*	*пол*		*общо*	*пол*		*общо*
		мъже	*жени*		*мъже*	*жени*		*мъже*	*жени*	
Българи	1910	71,2	50,0	61,0	48,6	17,5	33,3	52,9	23,2	38,3
	1920	76,9	59,9	68,6	60,2	33,2	46,6	63,6	38,3	50,9
	1926	76,5	60,6	68,7	63,1	38,3	50,7	65,9	48,8	54,4
Евреи	1910	72,8	48,9	60,7	74,1	39,9	59,5	72,87	48,6	60,7
	1920	77,2	61,2	69,0	79,6	57,0	69,1	77,20	61,1	69,0
	1926	78,7	64,4	71,4	75,7	60,2	68,7	78,65	64,3	71,3

Източник: Статистически годишник на Царство България. София, 1934, с. 28. Показателите се отнасят за цялото население, без възрастово разграничаване на населението над 7-годишна възраст.

С право Стоян Омарчевски, министър на народното просвещение в правителството на Александър Стамболийски (1920–1923), отбелязва високото равнище на грамотност (и образование) при евреите, като я

[73] През 1909 г. е приет Закон за народното просвещение, който удължава курса на средното образование на 12 години, а през 1921 г. е приет нов образователен закон, който постановява увеличаване на продължителността на задължителното основно образование от 4 на 7 години.

определя за най-висока от всички малцинствени групи в страната[74]. То е свързано с това, че са градско население и че се занимават предимно с търговска дейност, която изисква добра грамотност. Статистическите сведения за социалния състав на преселниците в Израел (табл. 5) показват, че групата на търговците заема второ място след тази на занаятчиите.

След края на Първата световна война настъпва нов тласък в образователното дело. На 5 септември 1920 г. в София се провежда събор на еврейските общини в страната. Учреден е върховен орган на израилтянската църква в лицето на Централната консистория на евреите[75]. Новата структура се налага като институт, представляващ еврейството пред централните власти и е отговорен пред тях по отношение на цялата общност. Компетентността на главния равин е сведена до духовното ръководство на евреите, но той няма право да участва в делата на Консисторията, което на пратика разграничава светското от духовното управление на общността. Делегатите вземат решение за създаване на училищен инспекторат към Централната консистория, който да контролира образователното дело по места. Върховният орган се отказва от държавните помощи в еврейското образование с цел ограничаване на държавната намеса. По тази причина в периода между двете световни войни всички еврейски учебни заведения в страната са частни, ръководени от Консисторията и инспектората към нея. Те биват начални и прогимназиални, в които всички предмети с изключение на гражданско образование, история, география и български език се преподават на иврит. Посещавани са от почти всички еврейски деца от цялата страна (табл. 8). След завършване на прогимназиалното си образование учениците продължават учението си в държавните гимназии, като допълнително посещават курсове по иврит, литература и еврейска история.

Таблица 9 илюстрира посещаемостта на еврейски ученици в трите града с най-големи еврейски общности в България в началото на 30-те години. Данните показват, че в София е висок процентът на учещите в държавни училища за разлика от провинциалните Пловдив и Русе. Това вероятно се дължи на желанието на родителите от столицата

[74] **Omarchevsky, S**. The Jews in Bulgaria. – *Reflex*, 1929, № 5, p. 48.
[75] ЦДА, ф. 1568 К, оп. 1, а.е. 5, л. 2.

Таблица 8. Брой на учениците
в еврейските училища в България, 1925–1931 г.

(в брой)

Учебна година	*Общо*	*Вид училище*		
		детски градини	начални училища	прогимназии
1925–1926	3540	734	1956	850
1926–1927	3347	679	1939	729
1927–1928	3566	651	2227	680
1928–1929	3654	675	2370	609
1929–1930	3872	807	2625	440
1930–1931	3776	673	2711	392

Източник: Бюлетин на Централната консистория на евреите в България (1920–1932 г.), цитиран от **Gelber, N.** Цит. съч., с. 117.

Таблица 9. Еврейски деца, посещавали училища в трите града с най-големи еврейски общности в България, през 1931 г., по типове учебни заведения

(в проценти)

Град	*Тип училище*			Общо
	еврейски училища	държавни училища	частни училища, подкрепени от чужди държави	
София	50,0	30,0	20,0	100,0
Пловдив	74,2	4,8	21,0	100,0
Русе	65,8	2,5	31,7	100,0

Източник: **Gelber, N.** Цит. съч., с. 118.

децата им да получат светско образование и да говорят добре български език (да не забравяме, че говоримият език на общността е ладино). В същата таблица прави впечатление, че Русе се отличава със значи-

телен относителен дял на учениците, които посещават частни учебни заведения, подкрепени от чужди държави. В града действат две такива училища, подпомагани съответно от Франция и Германия[76]. Последното привлича деца от многобройната еврейска ешкеназка общност на Русе, чийто език (идиш) е силно повлиян от немския.

През 20-те години на XX в. в България има 22 начални еврейски училища и 7 прогимназии, едната от които е затворена през 1929 г., а други две са закрити през 1930 и 1931 г.[77] В началните учебни заведения изучаването на еврейска граматика започва от втори клас. В прогимназиите седмично 5 часа са посветени на съвременен иврит и от 6 до 7 часа на изучаване на Стария завет и еврейска история, също преподавани на иврит. Допълнително се изучават еврейски ритуали, молитви и традиции. Докато в началните училища се набляга на говоримия иврит, то в прогимназиите се преподава еврейски език и литература за напреднали. Изучава се „Танах“ (Старият завет), проследяват се събитията от изгонването на евреите от римска провинция Юдея през 132–136 г. до съвременната епоха, както и география на Палестина. През последната година от своето прогимназиално образование учениците се запознават с историята на двете големи еврейски общности в България – на ашкеназите и сефарадите. Учебното съдържание се изготвя от специално подбрани преподаватели под надзора на инспектората към Централната консистория. Първоначално Консисторията наема преподаватели от чужбина, но по-късно е взето решение за провеждане на педагогически курсове с оглед увеличаване на броя на квалифицираните преподаватели от общността. През 30-те години се полагат усилия за привличане на педагози от Палестина с цел осъществяване на директни контакти с еврейските училища в региона[78].

В учебните заведения развиват дейност организациите „Макаби“, „Акива“ и „Ашомер Ацаир“. С влизането в сила на Закона за защита на нацията те са забранени, но в София продължават да съществуват неофициално чак до принудителното изселване на еврейското населе-

[76] **Cherneva, P.** Kindergartens in Ruse between the Two World Wars. – *Proceedings of University of Ruse*, 2018, vol. 57, book 6.2, p. 112.

[77] **Gelber, N.** Цит. съч., с. 118.

[78] Пак там, с. 119.

ние от столицата през 1943 г.[79] „Макаби“ е ционистка спортна организация, която си поставя за цел формиране на *„еврейство с мускули“* с оглед бъдещо създаване на еврейска държава. В „Акива“ членуват деца на по-заможни родители, а „Ашомер Ацаир“ (Млад страж) е ционистка пионерска организация. Нейните членове поемат задължение да се преселят в Палестина след създаване на еврейска държава. За тази цел „Ашомер Ацаир“ организира трудово обучение, което включва и селскостопанска работа.

Наред с управлението на началните и прогимназиалните училища в страната еврейската общност се посвещава и на подобряване на професионалните умения на младите хора чрез организиране на безплатни курсове по чужди езици и канцеларски умения. Консисторията обръща подчертано внимание на професионалното образование с оглед на подготовката на „халуцим“ (пионери изселници) за Палестина. За тази цел през 1925 г. с финансовата подкрепа на българската държава и на благотворителната организация Joint Reconstruction Foundation (Фондация за възстановяване „Джойнт“) в Пазарджик е създадена т.нар. Халуц ферма, в която млади представители на общността получават практическа подготовка по земеделие и овощарство[80]. По същото време в София е основано занаятчийско училище с шест отдела, в чиято програма са застъпени общообразователни, специални и приложни предмети, както и курсове по земеделие[81]. А общата грамотност в еврейската общност е подобрена чрез организиране на образователни курсове за възрастни. Всяка еврейска община поддържа център, наречен „Bet Ha-am“ (Народен дом), в който се провеждат лекции по различни теми – от ционизъм до съвременна еврейска история, икономика и хигиена.

* * *

Постоянният стремеж към добро образование и повишаване на общата грамотност на еврейското население в България в началото на XX в. обединява отделните еврейски общини и ги превръща в единна и демократична общност, която се управлява автономно в условията на

[79] Centropa: Preserving Jewish memory – Bringing history to life Mazal Asael Bulgaria <https://www.centropa.org/node/78480> (3.03.2022).

[80] ЦДА, ф. 1568К, оп. 1, а.е. 5, л. 343.

[81] **Мирков, А.** Цит. съч., с. 7.

етническа толерантност от страна на българските власти до началото на 40-те години на XX в. Високата степен на грамотност и професионални умения, развивани целенасочено от Централната консистория на евреите в България през 20-те и 30-те години, се оказва от ключово значение за адаптацията на общността в израелското общество, за активното участие на „българските евреи“ и техните потомци в политическия, обществения и културния живот на Израел. През първите десетилетия от преселването си там малката, но сплотена общност продължава да полага общи усилия за успешната интеграция на своите представители, за поддържане жив спомена за старата родина и за запазване на културната си идентичност.

В заключение ще отбележим, че както преселването на почти цялата еврейска общност от България в Израел след 1948 г. се дължи на идеологически причини, така и една малка част от евреите решават да продължат живота си в социалистическа България също поради идеологически причини. Остават хора, които са дълбоко отдадени на комунистическата идеология, много от които са участвали в антифашистката съпротива. Не се преселват и женени за българи еврейки, които според документите на Централната консистория наброяват 395 към 1949 г.[82] От края на 40-те до края на 80-те години на XX в. еврейската общност в страната е до голяма степен претопена вследствие на множество сключени смесени бракове. Асимилацията на общността през втората половина на века се дължи не само на намалената ѝ численост, но и е следствие на целенасочената политика на социалистическото управление. В началото на 50-те години България прекратява културно-просветната дейност, развивана от Консисторията, и поема пълен контрол върху еврейските общини и институции в страната. След 1989 г. има нова вълна на емиграция към Израел – този път икономическа. През последното десетилетие на XX в. България напускат още 3999 души с еврейски произход[83]. Към 2001 г. като евреи в стра-

[82] ЦДА, Централна консистория на евреите, фонд 622 , оп. 1, а.е. 122, л. 20.

[83] Central Bureau of Statistics of Israel. Immigrants by Period of Immigration and Country of Birth <https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2009/1365/pdf/tab05.pdf> (12.12.2021)

ната се самоопределят 1363 души[84], а през 2011 г. те са 1142[85]. Днес се счита, че българските евреи в Израел и техните потомци наброяват около 50 000 души.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Централен държавен архив (ЦДА), Централна консистория на евреите, фонд 622, оп. 1, а.е. 122.

Централен държавен архив (ЦДА), Колекция еврейски документи и старопечатни издания, ф. 1568К, оп. 1, а.е. 5, л. 2.

Държавен архив Варна (ДА – Варна), ф. 78К, оп. 1, а.е. 13, л. 17, л. 20.

Публикувани документи

Статистически годишник на Царство България. София, 1934.

Изследвания

Алмалех, М. Българският език в израелски условия. – *Littera et Lingua Series Dissertationes*, 1, 2007, с. 93–112.

Бюксеншутц, У. Кратката история на евреите в Народна република България <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1771-2012-09-1> (12.12.2021).

Василева, Б. Евреите в България 1944–1952. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992.

Маринова-Христиди, Р. Евреите в социалистическа България <file:///C:/Users/name/Downloads/Doc.%20Rumiana%20Marinova-%20Hristidi%20(7).pdf> (12.12.2021).

Мирков, А. Училища на малцинствата в България (1919–1939). – *Еврейски вести*, 2017, № 14, с. 7–10.

Неделева, П. Място и роля на еврейската общност в българските земи (от османското владичество до 30-те години на XX в.). – *Юридическо списание на НБУ*, 2012, № 2, с. 50.

[84] Етнически състав на населението на България <http://miris.eurac.edu/mugs2/do/blob.html?type=html&serial=1039432230349> (12.12.2021).

[85] НСИ. Преброяване на населението и жилищния фонд в Република България 2011. Население по местоживеене, възраст и етническа група <https://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R7.aspx> (12.12.2021).

Неделчева, П. Сефарадските евреи в търсене на истината. – *La Estreya*, 2016, № 12, с. 4–24.

Неделчева, П. Антиеврейско законодателство в България. – *Научни трудове на Русенския университет*, том 50, серия 7, 2011, с. 85–89.

Пейковска, П. Въздействие на миграцията върху урбанизацията в България през 1910-те – 1930-те години: количествени измерения. – *Исторически преглед*, 75, 2020, № 1, с. 91–143.

Пейковска, П. Демографски аспекти на миграциите в България 1912–1944 г. София, Институт за исторически изследвания при БАН, 2019.

Филипова, Н. Еврейското малцинство във варненския български периодичен печат от втората половина на XIX – началото на XX в. – В: *Град и памет*. Пазарджик, Регионален исторически музей – Пазарджик, 2012, с. 438–445.

Електронни ресурси

Българските евреи завладяват политическите върхове в Израел. – *Lupa.bg* <https://lupa.bg/news/balgarskite-evrei-zavladyavat-politicheskite-varhove-v-izrael_111250news.html> (12.12.2021).

Етнически състав на населението на България <http://miris.eurac.edu/mugs2/do/blob.html?type=html&serial=1039432230349> (12.12.2021)

Музей на еврейския народ. Еврейската общност в Пловдив <https://dbs.anumuseum.org.il/skn/en/c6/e252431/Place/Plovdiv> (12.12.2021).

НСИ. Преброяване на населението и жилищния фонд в Република България 2011. Население по местоживеене, възраст и етническа група <https://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R7.aspx> (12.12.2021).

Яфо – градът на българските евреи. – *no comment* <http://www.no-comment.bg/qvo-gradyt-na-bylgarskite-evrei.17034> (12.12.2021).

REFERENCES

Archives

Centralen dăržaven arhiv (CDA), Centralna konsistorija na evreite v Bălgarija, f. 622, op. 1, a.e. 122.

Centralen dăržaven arhiv (CDA), Kolecija evrejski dokumenti i staropečatni izdanija, f. 1568K, op.1, a.e. 5, l. 2.

Dăržaven arhiv Varna (DA – Varna), f. 78K, op. 1, a.e. 13, l. 17, l. 20.

Published documents

Statističeski godishnik na Carstvo Bălgarija. Sofija, 1934, s. 28.

Published studies

Almaleh, M. Bălgarskijat ezik v izraelski uslovija. – *Littera et Lingua Series Dissertationes*, 1, 2007, s. 93–112.

Buksenshutz, U. Kratkata istorija na evreite v Narodna republika Bălgarija <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1771-2012-09-1> (12.12.2021).

Filipova, N. Evrejskoto malcinstvo văv varnenskija bălgarski periodičen pečat ot vtorata polovina na XIX – načaloto na XX v. – V: *Grad i pamet*. Pazardjik, Regionalen istoričeski muzej – Pazardžik, 2012, s. 438–445.

Marinova-Hristidi, R. Evreite v socialističeska Bălgarija <file:///C:/Users/name/Downloads/Doc.%20Rumiana%20Marinova%20Hristidi%20(7).pdf>(12.12.2021).

Mirkov, A. Učilištata na malcinstvata v Bălgarija (1919–1939). – *Evrejski vesti*, 2017, № 14, s. 10–17.

Nedeleva, P. Mjasto i rolja na evrejskata obštnost v bălgarskite zemi (ot osmanskoto vladičestvo do 30-te godini na XX v.). – *Juridičesko spisanie na Nov Bălgarski universitet*, 2012, is. 2, s. 50.

Nedelčeva, P. Antievrejskoto zakonodatelstvo v Bălgarija. – *Nauchni trudove na Rusenskija universitet*, 2011, tom 50, serija 7, s. 85–89.

Nedelčeva, P. Sefaradskite evrei v tărsene na istinata. – *La Estreya*, 2016, № 12, s. 4–24.

Peykovska, P. Demografski aspekti na migraciite v Bălgarija 1912–1944 g. Sofija, Institut za itoričeski izsledvanija pri BAN, 2019.

Peykovsk*a*, P. Văzdejstvie na migracijata vărhu urbanizatsijata v Bălgarija prez 1910-te – 1930-te godini: količestveni izmerenija. – Istoričeski pregled, 75, 2020, № 1, c. 91–143.

Vasileva, B. Evreite v Bălgarija 1944–1952. Sofija, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1992.

Berthomiere, W. Aliya from the Former Soviet Union. – *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem*, 2001, No. 8, pp. 188–218.

Cherneva, P. Kindergartens in Ruse between the Two World Wars. – *Proceedings of University of Ruse*, 2018, vol. 57, book 6.2, *p*p. 110–115.

Cohen, Y. From Haven to Heaven. Changing Patterns of Immigration to Israel. – In: **Levy, D., Y. Weiss** (eds.). *Challenging Ethnic Citizenship: German and Israeli Perspectives on Immigration*. New York and Oxford, Berghahn Books, 2002, pp. 36–56.

Eisenstadt, S. N. The Absorption of Immigrants. London, Routledge and Kegan Paul, 1953.

Eliav, A. L. The Absorption of One Million Immigrants by Israel in the 1950s. – *Refuge*, 14, 1994, No. 6, pp. 11–14.

Frankenstein, C. (ed.). Between Past and Future. London, Henrietta Szold Institute, 1953.

Gelber, N. M. Jewish Life in Bulgaria. – *Jewish Social Studies*, 8, Apr. 1946, No. 2, pp. 103–126.

Haskell, G. Components of Identity: The Jews of Bulgaria to Israel. – In: *Shofar*, 8, Fall 1989, No. 1, Special Issue: Studies in Jewish Identity and Folklore: Essays in Honor of Henry A. Fischel, pp. 47–60.

Haskell, G. From Sofia to Jaffa: The Jews of Bulgaria and Israel. Wayne State University Press, 2018.

Haskell, G. The Dissolution of Sephardic Culture in Bulgaria. – In: **Stillman, Y., N. Stillman** (eds.). *From Iberia to Diaspora: Studies in Sephardic History and Culture (Brill's Series in Jewish Studies, 19).* Leiden, Boston, Köln, Brill, 1999, pp. 35–48.

Herzl, T. The Jewish State. Courier Corporation, 1988.

LeBor, A. City of Oranges: Arabs and Jews in Jaffa. A&C Black, 2007.

Keshales, H. Dorot Ha-Rishonim. – In: **Albert Romano** (ed.). *Yahadut Bulgariyah*. *The Encyclopedia of the Jewish Diaspora*. Jerusalem-Tel Aviv, 1967, pp. 22–155.

Marinova-Christidi, R. From Salvation to Alya: The Bulgarian Jews and Bulgarian-Israeli Relations (1948–1990). – *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, 17, 2017, No. 2, pp. 223–244.

Meyer, P. Bulgaria. – In: *The Jews in the Soviet Satellites*. Syracuse, Syracuse University Press, 1953, p. 594.

Mezan, S. Les juifs espagnols en Bulgarie. Sofia, Editions d'Essai, 1925.

Monterescu, D. Estranged Natives and Indigenized Immigrants: A Relational Anthropology of Ethnically Mixed Towns in Israel. – *World Development*, 39, 2011, No. 2, pp. 270–281.

Neuman, S. Aliyah to Israel: Immigration under Conditions of Adversity <https://www.researchgate.net/publication/5138765_Aliyah_to_Israel_Immigration_Under_Conditions_of_Adversity> (12.12.2021).

Omarchevsky, S. The Jews in Bulgaria. – *Reflex*, 1929, № 5, p. 48.

Semyonov, M., A. Gorodzeisky. Israel: and Immigrant Society. – In: **Frideres, J., J. Biles** (eds.). *International Perspectives: Integration and Inclusion*. *(Queen's Policy Studies Series, 164).* Montreal and Kingston, McGill-Queen's University Press, 2012, pp. 147–165.

Sicron, M. The Mass Aliyah – Its Dimension, Characteristics and Influences on the Structure of the Israeli Population. – In: **Naor, M.** (ed.). *Olim and Ma'abarot 1948–1952*. Jerusalem, Yad Ben Zvi, 1986, pp. 31–52.

Electronic resources

Bălgarskite evrei zavladjavat političeskite vărhove v Izrael. – *Lupa.bg* <https://lupa.bg/news/balgarskite-evrei-zavladyavat-politicheskite-varhove-v izrael_111250news.html> (31.12.2021).

Etničeski săstav na naselenieto na Bălgarija <http://miris.eurac.edu/mugs2/do/blob.html?type=html&serial=1039432230349> (12.12.2021).

Jafo – gradăt na bălgarskite evrei. – *no comment* <http://www.no-comment.bg/qvo-gradyt-na-bylgarskite-evrei.17034> (12.12.2021).

NSI. Prebrojavane na naselenieto i žilištnija fond v Republika Bălgarija 2011. Naselenie po mestoživeene, văzrast i etničeska grupa <https://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R7.aspx> (12.12.2021).

ANU Museum of the Jewish People Databases. The Jewish community of Plovdiv <https://dbs.anumuseum.org.il/skn/en/c6/e252431/Place/Plovdiv> (12.12.2021).

Bulgaria Jewish Records <https://www.familysearch.org/wiki/en/Bulgaria_Jewish_Records> (12.12.2021).

Central Bureau of Statistics of Israel. Immigrants by Period of Immigration and Country of Birth <https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2009/1365/pdf/tab05.pdf> (12.12.2021).

Central Bureau of Statistics of Israel. Immigrants, by Period of Immigration (1948–2019) <https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/doclib/2020/223/21_20_223t1.pdf> (12.12.2021).

Centropa: Preserving Jewish memory – Bringing history to life Mazal Asael Bulgaria <https://www.centropa.org/node/78480> (1.03.2022).

European national football teams. Maccabi Jaffa Football Club, Jaffa <https://eu-football.info/_club.php?id=1737> (12.12.2021).

Israel the Law of Return <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/06/Israel-The-Law-of-Return-5710-1950-eng.pdf> (12.12.2021).

The National Library of Israel. History of Zionism. The Ma'abarot <https://www.nli.org.il/en/discover/history/zionism/zionismhistory/maabarot> (12.12.2021).

United States Holocaust Memorial Museum. Holocaust Encyclopedia Aliyah Bet <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/aliyah-bet> (12.12.2021).

БЪЛГАРИЯ, КОРЕЙСКИТЕ ДЕЦА И МУЗИКАТА (ПО СЛЕДИТЕ НА ЕДНА СЕВЕРНОКОРЕЙСКА ОПЕРНА ПАРТИТУРА ОТ ОТДЕЛ „СПЕЦИАЛНИ СБИРКИ“ В НАРОДНА БИБЛИОТЕКА „ИВАН ВАЗОВ“ – ПЛОВДИВ)*

*Бехрин Шопова***

BULGARIA, KOREAN CHILDREN AND MUSIC (IN THE FOOTSTEPS OF A NORTH KOREAN OPERA SCORE FROM THE SPECIAL COLLECTIONS DEPARTMENT AT THE IVAN VAZOV NATIONAL LIBRARY – PLOVDIV)

Behrin Shopova

Summary. The text presents an extremely rare part of the North Korean opera “The Flower Girl”, tracing the path and the circumstances under which it reached the Special Collections Department at the Ivan Vazov National Library in Plovdiv. The exposition describes the impact of the Korean War on Bulgarian society, with special attention paid to Korean orphans, whom Bulgaria sheltered in the period 1952–1960. The study refers to archival materials, publications and personal memories of the music teacher Nikolay Doinov, whose donation is part of them.

---

* Студията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (КИННПОР), финансирана от Министерство на образованието и науката.

** Бехрин Шопова – гл. ас. д-р – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките, имейл: behrin.shopova@iefem.bas.bg [Behrin Shopova – Assist. Prof., PhD – Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, email: behrin.shopova@iefem.bas.bg].

Keywords: Korean revolutionary opera, “The Flower Girl”, North Korea, Kim Il-sung, Korean orphans

Ключови думи: корейска революционна опера, „Цветарката“, Северна Корея, Ким Сен Ир, корейски деца сираци

Когато преди няколко месеца ме помолиха от отдел „Специални сбирки“ към Народна библиотека „Иван Вазов“ да напиша доклад за колекцията им от нотни архиви по повод 100 години от създаването на отдела, не предполагах, че ще попадна на една изключително рядка оперна партитура. Сред издание на „Българска китка“ от Ф. Швестка и няколко партитури на опери от Верди и Доницети, адаптирани за глас и пиано, открих една непозната за мен партитура на севернокорейската опера „Цветарката“, към която беше прикрепена бележка със следния текст:

Операта „Цветарката“ на КНДР е колективна творба от 12–15 композитори, писатели и поети, чиито имена не са посочени. Чрез нея е отразена борбата на народа на Корея за освобождаване от японското нашествие, продължило около 30 години. Наричат я революционна опера или историческа.

Подарена ми е от диригента на операта в Пхенян при посещението и след спектакъл – представяне на сцената на гр. Пловдив през 1976 г.

Пловдив, март 2019 г., Николай Дойнов (учител по музика)

В приемо-предавателния протокол за дарение, в описанието на предмета на дарението прочетох следното:

Описание на предмета на дарението: „Партитурата на операта „Цветарката“. По информация на първодарителя в света има само 2 такива партитури. Самата опера е създадена през 1975 г. в Пхенян по поръчение на Ким Ир Сен. Тя е колективен труд на 12–15 композитори, писатели и поети. Чрез нея е отразена борбата на народа на Корея за освобождаване от японското нашествие, продължило около 30 години. Наричат я революционна опера или историческа.

Партитурата е подарена на Николай Дойнов, учител по музика, от диригента на Операта на Пхенян след спектакъла при гостуването им на Пловдивска сцена през 1976 г.

Необичайното ѝ присъствие в отдела, както и въпросните бележка и протокол провокира в мен любопитството да се запозная по-отблизо с тази творба. Така започна дългото ми пътуване в една забравена епоха, в която се оказа, че България и българското общество са изиграли много важна роля. Наличието на тази севернокорейска партитура в отдел „Специални сбирки“ е документално свидетелство както за културен обмен между двете държави в периода след Корейската война (1950–1953), така и за признанието, което получава държавата ни в лицето на един учител по музика от гр. Първомай.

Настоящият текст разглежда пътя и обстоятелствата, при които партитурата на севернокорейската опера „Цветарката“ е достигнала в гр. Пловдив, като се позовава на архивни материали, публикации в периодичния печат и лични спомени на учителя по музика Николай Дойнов. Комуникацията ми с него се осъществи през лятото на 2021 г. По разбираеми съображения не успяхме да се срещнем на живо, въпреки това в множеството проведени разговори с него по телефона имах възможност да разгърна темата от гледна точка на личните му спомени и преживявания.

Революционна опера

Издирването на информация, свързана с операта „Цветарката“[1], се оказа нелека задача. За нея е писано изключително малко и оскъдната информация, до която достигнах, бе основно в интернет публикации. Според намереното операта „Цветарката“ е част от т.нар. Пет революционни опери, които са изключително популярни в КНДР. Това са оперите „Море от кръв“ (1971), „Цветарката“ (1971), „Вярната дъщеря на партията“ (1972), „Кажи ми тайга/гора“ (1972), „Песен за плани-

[1] North Korea – The Flower Girl Full Revolutionary Opera [꽃파는 처녀] <https://www.youtube.com/watch?v=YPZGEGDy6q8> (2.10.2021).

ната Кумгансан“ (1973). Всички те първоначално са възникнали като театрални пиеси. Тук е мястото да отбележа, че сценичните изкуства са на голяма почит в Северна Корея поради възможността пряко да въздействат върху убежденията на хората и да възпитават в тях идеологическите постулати, върху които се гради съвременната култура на КНДР. Като пример ще посоча, че само в Пхенян в периода 1947–1949 г. са открити осем театъра. Основна сюжетна линия в драматургията е борбата на корейския народ за независимост срещу японските колонизатори. Характерно за пиесите е, че са подчинени на художествения стил „социалистически реализъм“. Много важно за корейското театрално изкуство е именно музикалният театър, където се изпълняват два вида опери – чхангук и кагук. Кагук е близка до представата ни за съвременната опера, докато в чхангук има традиционни елементи. Те се изразяват в пеене (чхан), народни танци (паллим) и специфичен маниер на театрална игра (норумсе), който наподобява пантомима – с жестове, мимики и движения на тялото се изразяват определени чувства и настроения[2].

Сюжетът и на петте опери е свързан с революционните борби на корейския народ по време на японската окупация на полуострова, продължила до края на Втората световна война (1910–1945). Жанрът „революционна опера“ е основен за оперното изкуство на Северна Корея. Според изследователите той е силно повлиян от революционната опера на Китай, оформила се по време на Културната революция. Елементите, които я разграничават, обаче са ясно откроими и се изразяват в използването на традиционни корейски инструменти наред със западните, в романтичните любовни сюжети и във вплитането на свръхестествени или магически елементи, нещо, което е забранено в сюжетните линии на китайската революционна опера. Друг специфичен белег са утвърдените стереотипи по отношение външния вид на персонажите. Тези стереотипи се изграждат посредством грим, поведение, костюми и др. Например при мъжките персонажи наличието на брада внушава мъдрост, мустаците са признак за зъл човек, а с напълно избръснати лица

[2] **Сафронов, Б. В., Ю. И. Лосев.** История новейшего времени. Москва, 2020, с. 169.

са героите. За жените е характерно, че са облечени в красиви рокли, те често са онеправдани и страдат.

Корейската революционна опера е базирана на традиционното корейско оперно изкуство – чхангук, с добавени идеологически елементи, свързани с идеологията чучхе/чуч'е. Тази идеология е създадена от Ким Ир Сен и е провъзгласена през 1955 г., в резултат на което с намерение за постигане на независима външна политика и силна вътрешна икономика[3] е причинена изолация и в културата. Проявява се стремеж към запазване на най-ценното от корейските изкуства и класически литературни произведения, които се изучават в училище. Музиката е един от основните инструменти за пропаганда на чучхе идеите. Като жанр, подчинен на социалистическия реализъм, в революционната опера са вплетени политически теми, възхваляват се добродетелите на пролетариата и се издигат в култ славата на социалистическата борба и величието на династията Ким. Характерно за жанра е, че използваните в мелодическото изграждане на операта песни са в куплетна форма, като основните мелодии често се повтарят. Това е в съответствие с целите на севернокорейската опера да бъде *„истинско изкуство за хората“*, в което песните трябва да бъдат запомнящи се и лесни за запяване. Централно място в корейската революционна опера заема песента пангчанг. Характерно за нея е, че се изпълнява извън сцената. Нейната основна функция е да разкаже за най-съкровените мисли и чувства на героите. Изискването за декорите е те да бъдат максимално реалистични, максимално близки до идеята за представяне на конкретни събития от реалния живот. Друга особеност е смесеното използване на класически инструменти и традиционни корейски инструменти, определяни като „комбиниран оркестър“ (*paehap kwanhydnak*). В духа на идеологията чучхе предимство имат традиционните инструменти, чиято цел е да осигурят разпознаваема традиционна корейска звучност[4].

---

[3] За повече подробности вж. **Armstrong, Ch.** Juche and North Korea's Global Aspiration. – In: *North Korea International Documentation Project. Working Paper 1.* New York, 2009.

[4] **Yu, Yongmin.** Musical Performance of Korean Identities in North Korea, South Korea, Japan, and the United States (Thesis). University of Southern California, 2007, p. 101.

Няколко думи за творбата „Цветарката“

За автор на „Цветарката“ е сочен Ким Ир Сен (1912–1994) – лидер на Корейската трудова партия, основател на Северна Корея и дългогодишен президент. В КНДР официалното му название е Великият вожд, вписан е в Конституцията като *„вечен президент“*[5]. Твърди се, че творбата е написана от него в китайското село Юджацъ (Wujiazi 五家子/) през 1929 или 1930 г.[6], докато е излежавал присъда в китайски затвор[7].

Сюжетната линия в творбата е свързана с история, която се развива през 30-те години на миналия век. В нея са заложени мотивите за възникването на партизанското движение по време на японската окупация в Корея. Повествованието е съсредоточено върху бедно селско момиче, което всеки ден бере цветя в планината и ги продава на пазара, за да се грижи за болната си майка. Сестра ѝ е сляпа, брат ѝ е в затвора, а баща ѝ е починал. Семейството оцелява изключително трудно. Майката е потънала в дългове към местния господар и не може да купи храна. Подчинените му често тормозят цветарката и я викат да работи при тях. Сляпата сестра се опитва да спечели пари, като пее на улицата. Въпреки трудностите средствата за лечението на майката са събрани, но тя умира. Когато жената на господаря се разболява, тя обвинява сляпото момиче, че е обладано от зъл дух, който е причина за нейните страдания. Момичето е изведено навън и оставено в снега, да замръзне. След като се връща от планината, цветарката започва да търси сестричката си. Когато отива да пита господаря, слугите му я оковават. В този момент брат ѝ, който е успял да избяга от затвора и вече се е присъединил към Революционната армия, се връща у дома, за да посети семейството си. След като разбира, че цветарката е заключена, организира група селяни да се противопоставят на злия господар.

---

[5] **Федотов, А., С. Й. Ким, Св. Кънтева-Данчева.** Памет за България и Корейската война (1959–1953). София, 2016, с. 14–15.

[6] Годината варира според източниците. Извън официалната версия съществуват твърдения, че Ким Ир Сен никога не е лежал в затвора (за повече подробности вж. **Смирнов, А.** Кой е Ким Ир Сен? – *Антени*, XXIII, 10/17.03.1993).

[7] **Edström, J.** The Feminized People and the Patriarchal State: Studying the Portrayal of Gender in North Korean Films (Bachelor Thesis). – *Development Studies C*, 2017, pp. 13–14.

По пиесата се създава опера, която по-късно е адаптирана във филм. Операта се радва на огромна популярност[8]. В периода 1972–1974 г. тя е поставяна на много международни сцени, най-вече в страни от Източния блок. Филмът „Цветарката“ е един от международно признатите севернокорейски филми. Лауреат е на XVIII международен кинофестивал в Карлови Вари от 1972 г.[9] Той е толкова значим за Корея, че лицето на актрисата Хонг Йонг Хи е изобразено на банкнота от един вон, също така е използвано и за отпечатване на пощенски картички.

В процеса на проучванията ми въпросите как тази партитура се е озовала в Пловдив и защо не е в архива на операта, а е предадена в отдел „Специални сбирки“ лично от Николай Дойнов, обосноваха и последвалите разговори, които осъществих с него. Оказа се, че партитурата е личен подарък от диригента на художествения ансамбъл „Мансуде“ Ким Зин Йон след постановката на „Цветарката“ на пловдивска сцена[10]. По думи на Дойнов концертът се е състоял през 1976 г., но проучванията ми над периодичния печат от периода 1974–1976 г. показаха, че операта е поставена през ноември 1974 г. В отговор на въпроса ми защо гастролът на севернокорейската опера е бил в Пловдив, а не в София примерно, Николай Дойнов изтъкна няколко причини. От една страна, това е акт на благодарност към българския народ за подкрепата, която държавата ни оказва на Северна Корея по време на войната (1950–1953), както и за грижите, които са положени за корейските деца, останали сираци по време на военните действия. Самият Николай Дойнов е част от тази подкрепа, защото в периода

---

[8] Пощенски марки, изобразяващи сцени от операта: 1974. Северная Корея. Блок «Революционная опера «Цветочница». – В: *70 марки В. Загорский* <https://zagorsky-stamps.ru/shop/novinki/1974-severnaya-koreya-blok-revolyuczionnaya-opera-czvetochnicza-110-x-63-mm-15424.html?fbclid=IwAR0ThMy5gYtvvy8kKy2wxyivqRtk1aI9fpVbpzNH-Ozv4j6v2qi0zxjIV8w> (10.11.2021); Набор марок Корея Северная 1974 год. (4 марки) “Революционная опера цветочница”, Гашеный <https://www.ozon.ru/product/1250-1253-nabor-marok-koreya-severnaya-1974-god-4-marki-revolyutsionnaya-opera-232875676/?fbclid=IwAR0bLzKXUVUzGsisO_qc97aG4Esy2HVJTDaP9lrgICOnlVOkKc_O6mVdno8&sh=h6CtAIxG> (10.11.2021).

[9] Цветарката (1972). – В: *The Movie DB* <https://www.themoviedb.org/movie/186105-the-flower-girl?language=bg-BG> (10.11.2021).

[10] За първи път в Пловдив. Гостуване на Корейската революционна опера. – *Комсомолска искра*, бр. 47, 18.11.1974.

1952–1960 г. той преподава в училището в гр. Първомай, където са настанени 300 корейски деца сираци.

България и Корейската война (1950–1953)

Приемането на корейските деца сираци в България е изключителен акт на солидарност и подкрепа, който страната ни оказва на корейския народ. Корейският военен конфликт започва на 25 юни 1950 г. с преминаването на севернокорейски военни части през 38 паралел (границата между двете Кореи след Втората световна война). Това става причина да се задейства за първи път глава VII от Устава на ООН, свързана с правото на колективна защита от агресия. Така САЩ се включва във войната, водена от широко разпространената сред американския политически елит идея да се спре разпространението на комунизма, обосновано в доктрината Труман[11]. Съюзници на САЩ по време на Корейската война са Канада, Великобритания, Франция, Белгия, Нидерландия, Турция, Гърция, Люксембург, Австралия, Нова Зеландия, Филипини, Тайланд, Етиопия, ЮАР и Колумбия. В помощ на Северна Корея се включват СССР и КНР. Като съюзник на СССР НР България остро осъжда агресията на САЩ и нейните съюзници. Независимо че страната ни не се включва във военните действия, приключили с договор за примирие на 27 юли 1953 г.[12], България оказва огромна дипломатическа, финансово-стокова и хуманитарна помощ на корейския народ, която продължава дори след приключване на войната.

Само няколко дена след започването на военните действия България се ангажира с изпращането на стоки от първа необходимост – храни, лекарства, дрехи, парични средства, машини и др. Българското общество също се включва активно. В различни градове се сформират специални комитети, които отговарят за събирането на даренията. Акцията по събиране на помощи е широко отразена в периодичния печат.

[11] Вж. **Кулиш, С.** България, българското общество и Корейската война (1950–1953 г.), 2018. – В: *Историограф* <http://istoriograph.bg/istoriq/nai-nova-istoriq/българия-българското-общество-и-коре> (12.11.2021).

[12] За Корейската война вж. **Федотов, А., С. Й. Ким, Св. Къртева-Данчева.** Цит. съч., с. 9–48.

Във вестниците „Работническо дело“, „Учителско дело“, „Земеделско знаме“, „Отечествен фронт“, „Труд“ и др. периодично се публикуват призиви за помощ. В брой 54 на вестник „Учителско дело“ четем, че в събирането на помощи за Северна Корея се включват и деца – пионери от Панагюрското училище, които са събрали и предали 54 чифта здрави обувки, 410 бр. запазено облекло, горни палта и пуловери[13].

Отпечатват се лозунги, които се изпращат на отечественофронтовските комитети по населените места. Тези инициативи провокират мобилизирането на българското общество и в страната се организират масови протестни митинги в подкрепа на корейския народ. В почти всички градове се правят експозиции с табла, в които снимки показват жестоки кадри от военните действия на американските войски в Корея. Само в София броят на подобни кътове достига 2500. За кратко време благодарение на тези инициативи се събират голямо количество подаръци – облекло, ръкавици, чорапи, пелени, хранителни продукти. Така през септември 1951 г. към КНДР от страната ни потеглят четири ешелона с 55 вагона[14]. Министерството на народното здраве и Българският Червен кръст (БЧК) също се включват с изпращането на медикаменти, превързочни материали и хранителни продукти и оборудване за военните болници в Корея. Освен помощите България изпраща и две медицински бригади. Тяхната дейност е свързана с обслужването на четири госпитала (военни болници), през които минават 25 000 души. След приключване на военните действия медиците ни се включват в обучението на 2000 души медицински персонал в болницата в Синиджу, която впоследствие в тяхна чест е наречена „Българска болница“[15].

Корейските деца сираци в България

Последствията от военните действия на полуострова са изключително тежки. Разрушени са повече от 80% от промишлената и транс-

[13] **Сугарев, А.** В помощ на корейските деца. – *Учителско дело*, II, бр. 54, 16.08.1951.

[14] **Мангачев, П.** Документална история на отношенията между България и КНДР (1948–2018). София, 2018, с. 30–99.

[15] **Федотов, А., С. Й. Ким, Св. Кртева-Данчева.** Цит. съч., с. 97–110.

портната структура и на двете държави, разрушена е по-голяма част от жилищния фонд[16]. Най-ужасяващи обаче са последиците върху населението – хиляди деца остават кръгли сираци. Приемането на корейските деца в България е част от международна програма за помощ на останалите без родители деца, следствие от войната. В рамките на тази програма деца сираци се изпращат в няколко държави, Китай приема 23 000 деца, Монголия приютява 200 деца, а в страните от Източния блок, в това число и в България, са изпратени общо 5000 деца[17].

Още по време на военните действия държавата ни приютява стотици студенти, които се записват в различни висши учебни заведения. Издръжката им е изцяло поета от държавата. Освен тях в периода от 1952 до 1954 г. в България са изпратени над 500 сираци, които остават в страната ни до началото на 60-те години[18]. Първите 200 деца пристигат в България на 30 юни 1952 г. Влакът, с който пътуват, е тържествено посрещнат на гарата в Русе, след което те се установяват в Долна баня. По-късно биват преместени в Банкя, където започват обучението си. Грижата за децата поемат държавата и БЧК. В гр. Банкя е открито общежитие на името на Ким Ир Сен. Негов директор става Георги Анастасов.

Следващата група от 300 деца пристига през септември 1953 г. Поради липса на подходящи сгради за отопление през зимата първоначално корейчетата са настанени в курорта Варна край гр. Сталин (дн. Варна). Междувременно в гр. Първомай[19] започва преустройване на три отделни сгради – първата е за настаняване на учители и възпи-

---

[16] Пак там, с. 41.

[17] **Ангелова, В.** Проф. Аврам Агов, преподавател по „История на Азия“ в университета Лангара във Ванкувър: България е помагала на Северна Корея във войната с отглеждане на деца сираци и с медици. – *Труд*, 10.05.2021 <https://trud.bg/профаврам-агов-преподавател-по-история-на-азия-в-университета-лангара-във-ванкувър-българи/> (12. 11. 2021).

[18] **Федотов, А., С. Й. Ким, Св. Къртева-Данчева.** Цит. съч., с. 67.

[19] Решението на първомайци да приемат децата сираци от Северна Корея не е случайно. Още веднага след Втората световна война там са обучавани сръбски деца (вж. **Попова, Кр.** „Спасяването на децата“ или „Спасяването на племето“? Децата в полето на обществените грижи в Югославия и България между двете световни войни. – *Балканистичен форум*, 2003, № 1–2–3, с. 123–149). Затова по инициатива на Българския женски съюз Околийският комитет на БКП издейства от институциите гр. Първомай да бъде едно от местата, където да се приемат децата сираци от КНДР (**Сталев, Н.** Първомай и Първомайско през вековете. Първомай, 2002, с. 295).

татели, втората е предназначена за дом на сирачетата, а третата е предвидена за провеждане на занятията. След като помещенията са готови, на 17 февруари 1954 г., една част от децата са преместени от гр. Сталин в гр. Първомай[20], а друга част са настанени в Мухово и Пещера. Именно тогава заради назначението си като ресорен учител по музика в гр. Първомай Николай Дойнов се среща с корейските деца.

В множеството проведени телефонни разговори с учителя Николай Дойнов неминуемо се прокрадваше лична информация, свързана с работата му като музикант и преподавател. Неговата всеотдайност и любовта, с която ми разказа за децата, с които е работил през годините, са причина в следващите редове да подредя в хронологичен ред биографичните елементи, които бяха вплетени в разказите му за работата с корейските възпитаници в гр. Първомай. Николай Дойнов е роден през 1927 г. в гр. Стара Загора. Първият му допир с музиката е още в най-ранна детска възраст, когато образът на майка му е винаги свързан с огромния брой ученици, на които тя преподава по цигулка и китара. Когато става на четири години, съвсем естествено той също започва да се учи да свири на цигулка. През годините овладява и инструмента китара, но за цигулката споделя, че повече отговаря на неговия усет.

След завършване на гимназията той се записва в Института за подготовка на начални учители в Стара Загора, където учи три години. След приключване на обучението си се премества в Пловдив, където следва в тогавашния Институт за прогимназиални учители, който по негови думи е институтът, чийто приемник впоследствие е Академията за музикално, танцово и изобразително изкуство „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив. Годините, в които отбива военната си служба, преминават в гр. Първомай, за който казва:

> *Дотогава този град го знаех само на карта. Изкарах казармата там и никога не съм предполагал, че съдбата ще ме свърже с него.*

Веднага след уволнението си получава предложение да стане учител, а по-късно и директор на училището в с. Дебър, което тогава е са-

[20] **Федотов, А., С. Й. Ким, Св. Кртева-Данчева.** Цит. съч., с. 67–70.

мостоятелна административна единица (понастоящем Дебър е квартал на гр. Първомай). След няколко години започва да преподава в прогимназията в гр. Първомай. Междувременно създава семейство, съпругата му също е учител – завършила в Софийския университет специалност „Руска филология“. Още с встъпването си в длъжност Николай Дойнов създава училищен хор и оркестър. В състава му влизат деца на различна възраст, той първоначално работи с всяко едно дете поотделно, учи ги да свирят на цигулка, китара, мандолина, акордеон и др. В ученическия хор се включват само момичета и при концертните им изяви децата пеят в съпровод на оркестъра. За първия си допир с корейските деца той споделя:

> *Дойдоха от Български Червен кръст в училището да говорят с преподавателите. Така разбрахме, че при нас ще се обучават корейски деца, останали сираци по време на войната. Ние, учителите, разбира се, с охота се съгласихме да съдействаме. Всички учители имаха определени задачи. Аз бях назначен да обучавам корейските деца на музика, а съпругата ми им преподаваше по български и руски език. Разбира се, ние всички бяхме преди всичко възпитатели. Тези деца имаха страшни белези от войната и наше задължение беше да им помогнем да забравят ужасите.*

Корейските деца в гр. Първомай

В гр. Първомай децата сираци са посрещнати изключително топло. По спомени на очевидци при пристигането си на гарата някои от тях все още имат следи от наранявания. През следващите шест години цялото българско общество полага изключителни грижи за това белезите от войната да бъдат заличени. Първоначално корейчетата живеят изолирано. Независимо че посещават Основно училище „Кирил и Методий“ заедно с българските си връстници, те учат в отделни паралелки от тях. По това време директор на общежитието е Петър Недев, по-късно на този пост е назначен Николай Дойнов[21].

[21] **Сталев, Н.** Цит. съч., с. 295–297.

Образованието на корейските деца е съобразено с изискванията, наложени от КНДР. За да подпомогнат по-лесното протичане на учебния процес, заедно с децата в България пристигат и корейски преподаватели. Тяхната задача е да обучават корейчетата на родния им език, също така им преподават корейска история и география. Останалите часове са поети от български преподаватели. Децата са разпределени по възраст в класове от първи до седми клас. Според изнесената статистика за учебната 1954–1955 година общежитието в Първомай бележи най-висок успех сред останалите корейски общежития – от общо 137 възпитаници в Първомай отличниците са 69. С цел повишаване познанията на децата по български и за разширяване на кръгозора им се организират посещения на известни географски и индустриални обекти. Освен екскурзии за корейчетата се провеждат летни лагери на море или планина. Наред с учебните дисциплини се сформират специални вокални групи, музикални и танцови състави, в които корейските деца са обучавани в корейско изкуство. По думи на техни съученици от гр. Първомай корейчетата често изнасят концерти, на които присъстват и български деца[22].

Постепенно корейските деца започват да посещават български семейства по повод различни празници, някои от тях дори се включват в трудови бригади в консервния комбинат в града. Изградените близки приятелски връзки водят до обмяна на културен опит – голяма част от българските деца научават корейската азбука, знаят отделни фрази и песни на корейски език[23]. Обратно, корейските деца наизустяват български пословици и поговорки, а също и научават много български песни.

Като отговорник за музикалната култура на корейчетата Николай Дойнов започва да обучава няколко от децата в овладяване на инструмента цигулка. Впоследствие ги включва към оркестъра на училището, където заедно с класически музикални инструменти звучат и традиционни корейски инструменти. Също така работи с вокален състав, в който разучават български и корейски революционни песни, както и

[22] **Федотов, А., С. Й. Ким, Св. Къртева-Данчева.** Цит. съч., с. 71–77.
[23] Пак там, с. 76–80.

български фолклор. Всеки ден провежда часове с различни деца поотделно и заедно с оркестъра. За репетициите споделя:

> *Толкова бяха усърдни корейчетата! В двора на училището имаше една стара сграда, в която бяха извънкласните занимания по изкуства. Те учеха танци, рисуваха, свиреха на различни инструменти. Когато тръгвах към занятия, винаги ме посрещаха с огромна радост, търпеливо чакаха реда си прави и слушаха с голям интерес как работя с другите деца.*

За кратко време децата разучават голям репертоар от корейски, руски и български революционни песни, затова при първото посещение на Ким Ир Сен в България на 25 юни 1956 г. Николай Дойнов заедно със състава, който ръководи, е избран да представи корейското общежитие на гр. Първомай в гр. Банкя.

Ким Ир Сен в България

Интересен факт за Ким Ир Сен е, че когато посещава други държави, заради страха си от летене със самолет се придвижва с брониран луксозен влак. Композицията се движи със специален режим от Пхенян през целия Далечен изток и Сибир до Москва, а оттам до европейските страни от социалистическия лагер. Това е и една от причините, поради които лидерът на КНДР не пътува често. В България през всичките години, в които е оглавявал Северна Корея, той идва едва три пъти[24]. Първата официална визита на севернокорейския лидер в страната ни през 1956 г. е голямо събитие, което получава широк отзвук в пресата. Делегацията включва видни представители на Централния комитет (ЦК) на Корейската трудова партия, министъра на външните работи на КНДР, председателя на държавната планова комисия, заместник-председателите на ЦК на Корейската демократична партия и на партията „Чен У“, директора на Политехническия институт „Ким Чак“, както и

[24] **Дойчинов, Д.** Пробуждане. Събития, личности, съдби. Пловдив, 2010, с. 118.

герои на труда[25]. Гостите от Северна Корея посещават гр. Банкя, където са тържествено посрещнати от възпитаниците на корейското общежитие. В концертната програма съставът на Николай Дойнов изнася кратък концерт:

> *Залата беше много малка. Беше пълно с официални гости, деца, студенти, учители. Като дирижирах децата от моя състав, бях съвсем близо до Ким Ир Сен и до Тодор Живков. Изпълнихме няколко произведения, като започнахме с Песен за Ким Ир Сен. Другите песни в репертоара ни бяха български и руски революционни песни. Лидерът на КНДР беше много впечатлен от нас и сърдечно ни похвали след концерта.*

Тържествената програма е белязана от една случайна среща. След изпълнението на песента към групата на Николай Дойнов се приближава секретарката на севернокорейския лидер и разпознава в едно от децата своето братче, което до този момент е смятала за загинало. Случката разтърсва присъстващите и става повод историята да бъде описана впоследствие и в пресата. Детето придружава делегацията по време на обиколките ѝ в България, след което се връща в Първомай, да завърши обучението си[26]. Едно от местата, които Ким Ир Сен посещава през 1956 г., е и гр. Пловдив. Гостите са тържествено посрещнати на централния площад в града, където получават приветствия от първия секретар на Окръжния комитет (ОК) на БКП Тодор Звездов, председателя на Окръжния народен съвет (ОНС) Атанас Кълбов и др. Заедно с политическия елит на града на митинга, организиран в чест на височайшите гости, присъстват корейски деца от общежитието в Първомай и 15 корейски студенти, които следват в Пловдив[27].

По думите на Николай Дойнов проведените разговори на Ким Ир Сен с корейските деца, в които те споделят за огромните грижи, положени за тях от държавата и българското общество, оставят у се-

---

[25] Тържествено посрещане на правителствената делегация на Корейската народнодемократична република в България. – *Отечествен глас*, XIV, бр. 3642, 28.06.1956.

[26] **Федотов, А., С. Й. Ким, Св. Къртева-Данчева.** Цит. съч., с. 82–83.

[27] Тържествено посрещане...

вернокорейския лидер изключително добро впечатление за работата на първомайските учители. Признанието на корейското правителство не закъснява. Още същата година посланикът на КНДР в България идва в гр. Първомай, за да връчи специален медал на баба Митра Русева, която е прислужничка в общежитието. С корейски ордени и медали са отличени и учителите, сред които е и Николай Дойнов. По покана на корейското правителство в периода 1957–1960 г. много от учителите посещават КНДР[28].

Изпращане на корейските деца в родината

Корейските деца остават в България до 1960 г. Една част от по-големите възпитаници на общежитието в Банкя, които владеят добре български език, продължават висшето си образование тук. Всички останали деца се завръщат поетапно към родината си. Въпреки желанието на българските деца и учители да поддържат връзка с корейчетата комуникацията постепенно спира. Николай Дойнов получава няколко писма от свои ученици през първите години от заминаването им, но след това е наложена забрана да пишат писма както на учителите тук, така и на завърналите се в родината си корейски деца. По негови думи при всеки престой в Европа, след завръщане в страната си, поданиците на КНДР престояват в специален лагер 40 дни, за да влязат в „правия път“[29].

След заминаването на корейските деца темата за престоя им в България продължава да е във фокуса както на пресата, така и на гражданската общественост. В желанието си да продължат вече изградените връзки с корейските учители и бившите възпитаници на общежитието в Банкя учителите и възпитателите предприемат редица инициативи – поставяне на паметна плоча пред сградата на общежитието, изграждане на възпоменателна чешма, побратимяване на града с някои от големите курортни центрове на КНДР, както и създаване на документален филм, разказващ за живота на корейските деца в Банкя. В София се сформи-

[28] **Сталев, Н.** Цит. съч., с. 298.

[29] **Федотов, А., С. Й. Ким, Св. Къртева-Данчева.** Цит. съч., с. 83–92.

ра Клуб на българските педагогически работници, обучавали корейски деца сираци от войната, събира се снимков материал с цел издаването на книга албум и др. Малка част от тези инициативи обаче се осъществяват[30].

Междувременно Николай Дойнов напуска училището в гр. Първомай и е назначен за преподавател по музика в Английската гимназия в гр. Пловдив. Там той също създава музикална формация от хор и оркестър, с които работи усърдно в продължение на много години. Паралелно с това подновява обучението си и успява да получи висше образование във филиала на Българската държавна консерватория в Пловдив, която междувременно се преобразува във Висш музикално-педагогически институт. Независимо от замирането на комуникацията с корейските си ученици той пази ярки спомени за годините, прекарани с тях. Затова, когато разбира за гастрола на ансамбъл „Мансуде“ в Пловдив, е изключително щастлив, че ще има възможност отново да се докосне до културата на своите бивши възпитаници, към които таи изключително силна привързаност.

Операта „Цветарката“ на пловдивска сцена

За трупата на ансамбъл „Мансуде“ открих изключително оскъдни сведения, а именно следните. Ансамбълът е предшественик на Централната художествена трупа, която е сформирана на 27 септември 1969 г. Според Корейската централна осведомителна агенция предшественик на „Мансуде“ е художествената трупа „Пхенян“, основана през Juche 35[31] (1946)“[32]. В годините ансамбъл „Мансуде“ се превръща

[30] Пак там, с. 92–96.

[31] Juche е наименованието на севернокорейския календар, който представлява система за номериране на годините, като за първа година по календара „Juche 1“ се приема годината на рождението на Ким Ир Сен – 1912. Календарът е приет три години след смъртта на севернокорейския лидер, през 1997 г. (**Logie, A.** The Answers: North Korea (Answers Series). Marshall Cavendish Editions, 2012, p. 56).

[32] **Mackay, E.** 6 extraordinary facts about music in North Korea, 24.01.2018. – In: *BBC* <https://www.bbc.co.uk/music/articles/271e6e43-bf76-4517-89cf-64759c6a40d6> (12.11.2021).

в основна творческа индустрия на Северна Корея. Понастоящем вероятно е най-голямото творческо студио в света с повече от 4000 души персонал и над 1000 артисти. Ансамбълът е световноизвестен и изнася множество концерти в страната и в страни от Африка, Азия и Европа[33].

Поставянето на севернокорейската опера „Цветарката“ през ноември 1974 г. в гр. Пловдив е паметно събитие за българската общественост и музикалните среди в България. Вероятно заради непознаването на корейското оперно изкуство и липсата на достъпна информация за самата опера публикациите в пресата са изключително оскъдни. За първи път в страната ни гостува корейска революционна опера, а очевидно почти никой не е наясно какво представлява тя. От кратка статия във вестник „Комсомолска искра“[34] разбираме, че предстои да бъде поставена операта „Цветарката“ на пловдивска сцена. Съобщава се, че постановката е представена в 41 държави до този момент и ансамбълът на корейската опера пристига в страната ни след успешни концерти в Алжир. Очаква се операта да бъде представена в Профсъюзния дом на културата, като се предвиждат общо четири спектакъла – по един на 22 и 23 ноември и два на 24 ноември. По-нататък четем, че съставът на операта се състои от хор, оркестър, балет и солисти и наброява 190 души. Според следващи две също изключително кратки публикации[35] от 24 ноември 1974 г. като художествен ръководител на гостуващия в страната ни ансамбъл е посочен народният артист Хо Де Бок. Също така се дават кратки сведения, че *„Цветарката е революционна опера, създадена по мотиви от едноименно епично произведение“*. Гости на представлението от българска страна са членът на Постоянното присъствие на БЗНС и председател на Изпълкома на ОНС Димитър Карамуков, секретарят на ОК на БКП Иван Ангелов и други ръководители на окръга и гр. Пловдив. Заедно с тях присъства и извънредният и пълномощен посланик на КНДР у нас Ли Зон Хван, както и придру-

[33] **Lim, Jae-Cheon.** “Road to heir (1964–1974)”. Kim Jong-il’s Leadership of North Korea. United Kingdom, 2009, p. 44.

[34] За първи път в Пловдив...

[35] Среща с Корейското изкуство. – *Работническо дело*, XLVIII, бр. 328, 24.11.1974; Гостуване на художествения ансамбъл „Мансуде“ в Пловдив. Тържествен спектакъл. Възторжени аплодисменти за корейските артисти. – *Отечествен глас*, XXXI, бр. 9276, 24.11.1974.

жаващият ансамбъла заместник-министър на културата на КНДР Ли Чжан Чер. Съобщението завършва с констатацията, че постановката на операта „Цветарката“ е сърдечно приета от пловдивската музикална общественост.

Следващата публикация[36], която успях да открия, дава едно малко по-подробно описание на операта и на представлението в Пловдив. От нея разбираме, че журналистът Ангел Христов се е срещнал с диригента на оркестъра Ким Зин Йон. От разговора между двамата става ясно, че диригентът е възпитаник на Корейската консерватория, която е създадена през 1945 г. Операта е изпълнена без антракт, а по време на постановката оркестърът свири наизуст цялата партия в продължение на почти три часа и половина. В състава на оркестъра, който се състои от 44 инструменталисти, има над 15 усъвършенствани съвременни представители на корейския народен инструментариум. Някои от тях наподобяват по звучност европейските класически инструменти, а други са типично народни и съществуват повече от 1500 години. Така в състава на оркестъра наред с познатите тембри на европейските класически инструменти звучат и специфичните тонови багри на националните инструменти. В допълнение към тази палитра в оркестъра е включена и съвременна органола. Диригентът разказва, че във всеки окръг на КНДР съществуват научноизследователски институти за фолклор и народни инструменти, а централният институт е позициониран в Пхенян. Също така в Северна Корея е създадена огромна гора, която е засадена със специални видове дървета, които са предназначени за изработката на народни инструменти.

По отношение на операта диригентът споделя, че творбата е колективна. При създаването ѝ върху класическия сюжет са работили над тридесет композитори. Поради песенната си същност в операта са използвани около 50 куплетни песни, които са избрани измежду повече от две хиляди. Операта съчетава пантомима, мимика, мелодрама, куплетна песен с народни танци. В рамките на постановките е използвана модерна сценична техника с голям брой прожекционни апарати. Ефектът върху публиката е огромен. Разговорите ми с присъствали на тези

[36] **Христов, А.** Ярко национално изкуство. Гастролите на Народната революционна опера на КНДР в Пловдив. – *Отечествен глас*, XXXI, бр. 9278, 27.11.1974.

постановки разказват за изключително красиви декори, пищни костюми и много интересно осветление, което предвид техническите възможности на тогавашното състояние на операта в Пловдив предполага, че техниката е била част от пътуващия ансамбъл. Също така респондентите ми споделят, че при гостуването на севернокорейската опера в рамките на спектаклите е организирано масово посещение от деца в различни класове от училищата.

Признание към един български учител

Николай Дойнов посещава постановката още в първия ден от гостуването на ансамбъла като част от официалните гости. След представлението той и съпругата му са поканени на банкет, организиран в чест на корейските артисти в хотел „Тримонциум“, където трупата е отседнала. На това тържество той разговаря с директора на севернокорейската опера, с диригента на оркестъра, със солисти и оркестранти. На тази среща директорът на операта изявява желание да включат Николай Дойнов в документален филм, отразяващ концертите на ансамбъл „Мансуде“ в държавите, в които гастролира. За срещата Дойнов споделя:

> *Те знаеха за децата, които бяха учили тук, в Първомай. Искаха ми адреса и буквално се самопоканиха в дома ми. Искаха да разкажат за мен, за корейските деца, които съм обучавал да свирят на цигулка и китара. Аз имах един много добър ученик в оркестъра си, казваше се До Ен Ир и за него научих, че е завършил консерваторията в Пхенян и е един от изявените инструменталисти в страната. Дойдоха у нас с камери, прожектори, снимаха няколко часа разговора ми с диригента на оркестъра и директора на операта. Искаха да им разкажа всичко, което си спомням за децата и за работата си с тях. Не знам дали са включили всичко, така и не разбрах дали този запис е използван във филма.*

Именно по време на снимките диригентът на ансамбъла подарява партитурата на операта „Цветарката“ в знак на почит, уважение и приз-

нателност към Н. Дойнов и българския народ за помощта по време на войната и за грижите за корейските деца сираци, голяма част от които са се развили като добри специалисти и са част от политическия и културния елит в страната.

Разказът на Николай Дойнов не спира дотук. Друг изключителен момент в неговия живот е пътуването му до Северна Корея през лятото на 1989 г., когато заминава като част от българската делегация, посетила Пхенян по повод XIII световен младежки фестивал. Това е последният организиран такъв фестивал. За заминаването си той споделя:

> *Потърсиха ме от посолството на КНДР в София и ми казаха, че съм включен в списъците на делегацията, която ще пътува за Младежкия фестивал. Целта на делегацията беше да покажем на корейския народ, че в България са отгледани стотици деца.*

Там той остава 20 дни и успява да се срещне с няколко от децата, които са се обучавали при него в гр. Първомай, както и с някои от учителите, придружавали децата в България. Срещите са много сърдечни и вълнуващи. В рамките на фестивала Николай Дойнов гостува и в някои от семействата. За учениците си с гордост споделя, че са се реализирали успешно и имат хубави професии:

> *Най-умните деца, след като се връщат в КНДР, се поемат от държавната власт и те се обучават вече като специалисти. Сред моите ученици има военни, офицери, преподаватели в училища и висши учебни заведения, имам един лекар и дори музиканти. Аз първоначално много страдах, че прекъснаха отношенията ни, но после разбрах, че за тях така е по-добре. Те живеят в съвсем различен свят от нашия и вместо да им помогна, аз мога, без да искам, да им навредя. Затова и не съм настоявал да ги търся и да се интересувам от тях. Стига ми това, че са добре и аз съм си свършил работата. През годините са идвали по някакви поводи корейци, които като деца са били в България, и са ме намирали, за да ми предадат поздрави, дори деца, на които не съм преподавал, но те там се знаят кой е завършил тук.*

Животът на Николай Дойнов е белязан с още едно знаково събитие, което не е свързано с корейските деца, но считам, че тук е мястото да го спомена. Огромно признание за него като професионалист е поканата да изнесе два концерта в Лондон с хора, който дирижира в Английската гимназия. Поканата е по повод 1300 години от създаването на българската държава и наред с работата си с корейските деца Николай Дойнов споделя, че това са двете най-знакови постижения в неговия живот.

Няколко години преди пенсионирането си Николай Дойнов получава предложение да преподава в с. Куртово Конаре, за да обучи там деца, с които да се сформира струнен оркестър. Той приема с радост и се впуска в това ново начинание. Вместо да остане до края на пенсионирането си обаче, той продължава да работи още девет години, през които създава голям оркестър:

> *Училището беше голямо и имаха по-голям бюджет. Аз направих поръчка в гр. Казанлък на Кремона, където ми изработиха 30 цигулки и 10 китари. Закупих три акордеона и две пиана. Там оркестърът се получи много добър и доста от децата ми продължиха в музикалното училище и след това завършиха в Академията.*

Решението да подари партитурата на операта „Цветарката“ в отдел „Специални сбирки“ на Пловдивската библиотека идва с убеждението, че нейната висока стойност е не само в нотния текст, а и в документалната ѝ стойност. Когато попитах Николай Дойнов дали е възможно да се използва тази партитура за поставяне на „Цветарката“ примерно от Пловдивска опера, той ми отговори, че е необходимо всички инструментални партии да се адаптират за съвременен симфоничен оркестър. Повечето инструменти, включени в партитурата, са дву- или триструнни и имат различен строй (съответно е нужно да бъдат транспонирани, а това много ще промени звучността, която всъщност е една от най-ценните ѝ характеристики). Разбира се, операта е известна в цял свят, поставяна е многократно в различни държави. Но по думи на Николай Дойнов такива партитури в Европа има само две – едната е подарена на него, а другата се намира в Държавната опера в Берлин,

понеже след концерта в България севернокорейската опера в началото на декември 1974 г. гастролира в ГДР. Проучванията ми до този момент не могат да потвърдят това твърдение, но дори и да има други подобни партитури, със сигурност тази е с изключителна библиографска рядкост не само заради нотацията, но и заради заряда, който носи личният подарък, личното отношение на една държавна институция към български учител.

Заключение

Разгледаната оперна партитура и обстоятелствата, способствали озоваването ѝ в България, са ценна документална находка – свидетелство за една забравена епоха, в която България е част от международна подкрепа към корейския народ по време на Корейската война. Независимо че страната ни не участва във военни действия, българското общество и държавата предприемат активни действия по събиране на средства, дарения и помощи за пострадалите от войната. България оказва огромна дипломатическа и хуманитарна помощ на корейския народ, която се изразява в грижите за над 500 деца сираци и изпращането на две медицински бригади в КНДР. Отгледаните в страната ни корейчета, завръщайки се в родината си, успяват да се реализират успешно и по този начин спомагат за възстановяването на следвоенна КНДР. Колкото и оскъдни да са впоследствие контактите с тях, остава удовлетворението от работата и постигнатите съвместни резултати и успехи.

Освен документална стойност представената партитура съхранява в себе си фрагменти от един почти непознат пласт от корейското изкуство, каквото е революционната опера. Като изследователски обект оперната партитура „Цветарката“ е възможност да се открои разнообразна проблематика с широк контекст от изследователски търсения. В този смисъл предизвикателството в подреждането на частиците информация и техния анализ дават една възможна проекция за осмисляне и реконструкция на миналото.

БИБЛИОГРАФИЯ

Изследвания

Дойчинов, Д. Пробуждане. Събития, личности, съдби. Пловдив, „КОМПАС П – Пловдив“, 2010.

Мангачев, П. Документална история на отношенията между България и КНДР (1948–2018). София, КОЛБИС, 2018.

Попов, Г., Е. Пеовска, Е. Иванова, М. Минков. Кратък политически речник. София, Партиздат, 1972.

Попова, Кр. „Спасяването на децата“ или „Спасяването на племето“? Децата в полето на обществените грижи в Югославия и България между двете световни войни. – *Балканистичен форум*, 2003, № 1–2–3, с. 123–149.

Сафронов, Б. В., Ю. И. Лосев. История новейшего времени. Москва, Юрайт, 2020.

Смирнов, А. Кой е Ким Ир Сен? – *Антени*, XXIII, 10/17.03.1993.

Сталев, Н. Първомай и Първомайско през вековете. Първомай, ИПТК „Збелсурд – СД“, 2002.

Сугарев, А. В помощ на корейските деца. – *Учителско дело*, II, бр. 54, 16.08.1951.

Федотов, А., С. Йънг Ким, Св. Кънтева-Данчева. Памет за България и Корейската война (1959–1953). София, Изток-Запад, 2016.

Периодичен печат и интернет източници

Ангелова, В. Проф. Аврам Агов, преподавател по „История на Азия“ в университета Лангара във Ванкувър. България е помагала на Северна Корея във войната с отглеждане на деца сираци и с медици. – *Труд*, 10.05.2021 <https://trud.bg/профаврам-агов-преподавател-по-история-на-азия-в-университета-лангара-във-ванкувър-българи/> (11.11.2021).

Гостуване на художествения ансамбъл „Мансуде“ в Пловдив. Тържествен спектакъл. Възторжени аплодисменти за корейските артисти. – *Отечествен глас*, XXXI, бр. 9276, 24.11.1974.

Дарение на оперна партитура. – В: *Новиз АД* <https://www.noviz.com/en/2017-03-29-22-08-19/item/291-дарение-на-оперна-партитура> (11.11.2021).

За първи път в Пловдив. Гостуване на Корейската революционна опера. – *Комсомолска искра*, бр. 47, 18.11.1974.

Кулиш**, С.** България, българското общество и Корейската война (1950–1953 г.), 2018. – В: *Историограф* <http://istoriograph.bg/istoriq/nai-nova-istoriq/българия-българското-общество-и-коре> (12.11.2021).

Набор марок Корея Северная 1974 год. (4 марки) „Революционная опера цветочница“, Гашеный <https://www.ozon.ru/product/1250-1253-nabor-marok-koreya-severnaya-1974-god-4-marki-revolyutsionnaya-opera-232875676/?fb

clid=IwAR0bLzKXUVUzGsisO_qc97aG4Esy2HVJTDaP9lrgICOnlVOkKc_O6mVdno8&sh=h6CtAIxG> (10.11.2021).

Среща с Корейското изкуство. – *Работническо дело*, XLVIII, бр. 328, 24.11.1974.

Тържествено посрещане на правителствената делегация на Корейската народнодемократична република в България. – *Отечествен глас*, XIV, бр. 3642, 28.06.1956.

1974. Северная Корея. Блок «Революционная опера «Цветочница» – В: *70 марки В. Загорский* <https://zagorsky-stamps.ru/shop/novinki/1974-severnaya-koreya-blok-revolyuczionnaya-opera-czvetochnicza-110-x-63-mm-15424.html?fbclid=IwAR0ThMy5gYtvvy8kKy2wxyivqRtk1aI9fpVbpzNH-Ozv4j6v2qi0zxjIV8w> (7.11.2021).

Христов, А. Ярко национално изкуство. Гастролите на Народната революционна опера на КНДР в Пловдив. – *Отечествен глас*, XXXI, бр. 9278, 27.11.1974.

Цветарката (1972). – В: *The Movie DB* <https://www.themoviedb.org/movie/186105-the-flower-girl?language=bg-BG> (6.11.2021).

REFERENCES

Published studies

Dojčinov, D. Probuždane. Săbitija, ličnosti, sădbi. Plovdiv, „KOMPAS P – Plovdiv“, 2010.

Fedotov, A., S. Jăng Kim, Sv. Kărteva-Dančeva. Pamet za Bălgarija i Korejskata vojna (1959–1953). Sofija, „Iztok-Zapad“, 2016.

Mangačev, P. Dokumentalna istorija na otnošenijata meždu Bălgarija i KNDR (1948–2018). Sofija, KOLBIS, 2018.

Popov, G., E. Peovska, E. Ivanova, M. Minkov. Kratăk političeski rečnik. Sofija, Partizdat, 1972.

Popova, Kr. „Spasjavaneto na decata“ ili „Spasjavaneto na plemeto“? Decata v poleto na obštestvenite griži v Jugoslavija i Bălgarija meždu dvete svetovni vojni. – *Balkanističen forum,* 2003, № 1–2–3, s. 123–149.

Safronov, B. V., Ju. I. Losev. Istorija novejšego vremeni. Moskva, Jurajt, 2020.

Smirnov, A. Koj e Kim Ir Sen? – *Anteni*, XXIII, 10/17 .03.1993.

Stalev, N. Părvomaj i părvomajsko prez vekovete. Părvomaj, IPTK „Zbelsurd – SD“, 2002.

Sugarev, A. V pomošt na korejskite deca. – *Učitelsko delo*, II, br. 54, 16.08.1951.

Armstrong, Ch. Juche and North Korea's Global Aspiration. – In: *North Korea International Documentation Project. Working Paper 1.* New York, 2009, pp. 1–42.

Edström, J. The Feminized People and the Patriarchal State: Studying the Portrayal of Gender in North Korean Films (Bachelor Thesis). – *Development Studies C*, 2017, pp. 1–30.

Lim, Jae-Cheon. "Road to heir (1964–1974)". Kim Jong-il's Leadership of North Korea. United Kingdom, Routledge. 2009.

Logie, A. The Answers: North Korea (Answers Series). Marshall Cavendish Editions, 2012. 160 p.

Yu, Yongmin. Musical Performance of Korean Identities in North Korea, South Korea, Japan, and the United States (Thesis). University of Southern California, 2007.

Periodicals and internet sources

Angelova, V. Prof. Avram Agov, prepodavatel po „Istorija na Azija" v universiteta Langara văv Vankuvăr. Bălgarija e pomagala na Severna Koreja văv vojnata s otgleždane na deca siraci i s medici. – *Trud*, 10.05.2021 <https://trud.bg/профаврам-агов-преподавател-по-история-на-азия-в-университета-лангара-във-ванкувър-българи/> (11.11.2021).

Cvetarkata (1972). – V: *The Movie DB* <https://www.themoviedb.org/movie/186105-the-flower-girl?language=bg-BG> (6.11.2021).

Darenie na operna partitura. – V: *Noviz AD* <https://www.noviz.com/en/2017-03-29-22-08-19/item/291-дарение-на-оперна-партитура> (11.11.2021).

Gostuvane na hudožestvenija ansambăl „Mansude" v Plovdiv. Tăržestven spektakăl. Văztorženi aplodismenti za korejskite artisti. – *Otečestven glas*, XXXI, br. 9276, 24.11.1974.

Hristov, A. Jarko nacionalno izkustvo. Gastrolite na Narodnata revoljucionna opera na KNDR v Plovdiv. – *Otečestven glas*, XXXI, br. 9278, 27.11.1974.

Kuliš, S. 2018: Bălgarija, bălgarskoto obštestvo i Korejskata vojna (1950–1953 g.). – V: *Istoriograf* <http://istoriograph.bg/istoriq/nai-nova-istoriq/българия-българското-общество-и-коре> (12.11.2021).

Nabor marok Koreja Severnaja 1974 god. (4 marki) "Revoljucionnaja opera cvetočnica", Gašenyj <https://www.ozon.ru/product/1250-1253-nabor-marok-koreya-severnaya-1974-god-4-marki-revolyutsionnaya-opera-232875676/?fbclid=IwAR0bLzKXUVUzGsisO_qc97aG4Esy2HVJTDaP9lrgICOnlVOkKc_O6mVdno8&sh=h6CtAIxG> (10.11.2021).

1974. Severnaja Koreja. Blok «Revoljucionnaja opera «Cvetočnica». – V: *70 marki V. Zagorskij* <https://zagorsky-stamps.ru/shop/novinki/1974-severnaya-koreya-blok-revolyuczionnaya-opera-czvetochnicza-110-x-63-mm-15424.ht

ml?fbclid=IwAR0ThMy5gYtvvy8kKy2wxyivqRtk1aI9fpVbpzNH-Ozv4j6v2qi0zxjIV8w> (7.11.2021).

Srešta s Korejskoto izkustvo. – *Rabotničesko delo*, XLVIII, br. 328, 24.11.1974.

Tăržestveno posreštane na pravitelstvenata delegacija na Korejskata narodnodemokratična republika v Bălgarija. – *Otečestven glas*, XIV, br. 3642, 28.06.1956.

Za părvi păt v Plovdiv. Gostuvane na Korejskata revoljucionna opera. – *Komsomolska iskra*, br. 47, 18.11.1974.

Mackay, E. 6 extraordinary facts about music in North Korea, 24.01.2018. – In: *BBC* <https://www.bbc.co.uk/music/articles/271e6e43-bf76-4517-89cf-64759c6a40d> (12.11.2021).

North Korea – The Flower Girl Full Revolutionary Opera [꽃파는 처녀] <https://www.youtube.com/watch?v=YPZGEGDy6q8&t=5s> (21.11.2021).

Movie

Kotpanum chonio. – In: *IMDb* <https://www.imdb.com/title/tt0168937/> (11.10.2022).

Flower Girl Theme Tune – North Korean Film <https://www.youtube.com/watch?v=zIOnlLcd-QI> (11.10.2022).

The Flower Girl – the most well-known North Korean opera and film. – In: *CultureReady* <https://www.cultureready.org/blog/flower-girl-most-well-known-north-korean-opera-and-film> (12.11.2022).

АСПЕКТИ НА СОЦИАЛНО ВКЛЮЧВАНЕ НА ТУРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ*

*Мила Маева***

ASPECTS OF SOCIAL INCLUSION OF TURKISH POPULATION IN BULGARIA

Mila Maeva

Summary. The study is focused on three areas of the social inclusion of the Turkish population in Bulgaria – mother tongue education, media presence, and cultural and public involvement (NGOs and community centers). Chronologically, the period is limited from the time of the fall of the totalitarian rule until today, i.e., the period of 1990–2021. The methodological research is based primarily on the analysis of both, the official media and the Internet information, including social networks, but fieldwork ethnographic materials collected through classical ethnographic methods such as observation, in-depth, semi-structured and structured interviews, case studies and autobiographical stories were also used as references. Social inclusion is analyzed as civic participation and as a part of the Turkish belonging to the Bulgarian society.

Key words: social inclusion, Turks, Muslims, Bulgaria, state politics

Ключови думи: социално включване, турци, мюсюлмани, България, държавна политика

---

* Студията е подготвена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, финансирана от Министерството на образованието и науката на Република България.

** Мила Маева – доц. д-р – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките, имейл: mila.maeva@iefem.bas.bg [Mila Maeva – Assoc. Prof., PhD – Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, email: mila.maeva@iefem.bas.bg].

Теоретична рамка и методология на изследването

Идеята за социалното включване може да се разбира и тълкува различно. Най-тясното обяснение се отнася до неолиберално понятие за социално включване като достъп; по-широкото – чрез идеята за социална справедливост, която го разбира като участие; докато най-широкото тълкуване осмисля човешкия потенциал през призмата на социалното включване като овластяване[1].

В съвременните общества социалното включване е важен елемент от процеса на интеграция на етническите и религиозните общности. То се възприема като поредица от мерки, които допринасят за активното участие на индивида в живота на групите и държавата. Социалното включване представлява изтъкване на етническите, културните и религиозните специфики в рамките на националните и наднационалните институции, за да се покаже тяхната стойност, като стремежът е да се повиши самочувствието на групите и общностите. Целта е да се засили усещането и желанието за участие в събития, посветени не само на малцинствената култура, но и на тази на мнозинството. П. Кирби и екип подчертават, че участието може да допринесе за установяване на социална приобщаваща практика, която улеснява изпълнението на задълженията и гарантирането на основни права. Това подпомага създаването на възможности на по-малко привилегированите да осъществяват промяна и да развият вярата в себе си и в способността си да влияят върху резултатите. Така индивидите носят по-голяма отговорност в живота, подобряват взаимоотношенията си вътре в групата и засилват чувството си за принадлежност към нея. По този начин се постига и тяхното успешно включване в обществения контекст[2]. А то само по

---

[1] **Gidley, J., G. Hampson, L. Wheeler, E. Bereded-Samuel.** Social Inclusion: Context, Theory and Practice. – *The Australasian Journal of University-Community Engagement*, 5, 2010, no. 1, p. 2 <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.982.606&rep=rep1&type=pdf> (20.12.2021).

[2] **Kirby, P., C. Lanyon, K. Cronin, R. Sinclair.** Building a Culture of Participation. Involving Children and Young People in Policy, Service Planning, Delivery and Evaluation. Department for Education and Skills, Sussex, 2003 <https://dera.ioe.ac.uk/17522/1/Handbook%20-%20Building%20a%20Culture%20of%20Participation.

себе си е процес, при който се засилва участието на гражданите, особено на тези в неравностойно положение, чрез подобряване на способностите и достъпа до ресурси, чрез зачитането на гласа и правата[3].

Областите на социално включване обхващат различни равнища и социални групи, като се отчитат социално-икономическият им статус, културата, лингвистичните способности, изучаването на майчин език, религията и дейностите на религиозните институции, медиите, политическото участие и др.[4]

Целта на настоящото изследване е да бъдат проучени три области на социално включване сред представители на турското население в България. Фокусът е поставен върху основните аспекти на образованието на майчин език, медийното присъствие и публичното включване (като неправителствени организации и български културно-просветни сдружения, вкл. и читалища), без да се търси изчерпателност на организации и институции. Поради широтата на темата извън изследването остават редица други важни въпроси, като участие в религиозните институции и бизнеса например, както и в държавните и в политическите организации. Хронологично периодът е ограничен от времето на падането на тоталитарното управление в страната до днес, т.е. от 1989 до 2021 г. Методологично изследването се основава преди всичко върху медиен анализ (както на официални медии, така и на интернет информации, включително и на социални мрежи). Като референтни са използвани теренни етнографски материали, събрани чрез класически етнографски методи като наблюдение, задълбочени полуструктурирани и структурирани интервюта, изследване на случаи (case studies) и автобиографични истории. Проучванията са реализирани в различни

pdf> (26.01.2022); вж. още: **Cowan, P., G. Dede, N. Kenig, O. Spasovski.** Guidelines for Citizenship Education in School. The Inclusion of Minority Groups. Children's Identity and Citizenship in Europe. CiCe Jean Monnet Network, 2017 <https://bit.ly/3sv46of> (20.01.2022); **Dugarova, E.** Social Inclusion, Poverty Eradication and the 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations Research Institute for Social Development. Programme Area: Research-Related Activities, paper No. 14, WP 2015-15UNRISD <https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/search/0E9547327B7941D6C1257ED-F003E74EB?OpenDocument> (23.01.2022); **Kovacheva, S.** Social Inclusion <https://pjp-eu.coe.int/en/web/youth-partnership/social-inclusion> (23.01.2022).

[3] **Dugarova, E.** Цит. съч.

[4] **Gidley, J., G. Hampson, L. Wheeler, E. Bereded-Samuel.** Цит. съч.

селища на Кърджалийско, Хасковско и Шуменско, както и в София през периода 2014–2019 г. и в Търговище през август 2020 г.

Образование на турски език

Според Дж. Банкс в плуралистично общество етническото, расовото и културното многообразие трябва да бъде отразено във всички структури на образователните институции, включително персонала, правилата и ценностите, учебната програма и учениците. Впоследствие профилът на училищата постепенно се променя, което води до необходимостта от прилагане на приобщаващо образование. Един от начините е посредством мултикултурно образование, което е начин на мислене и разбиране на различните гледни точки на съвременната реалност, насочено към *„приобщаващи* култури“. Смята се, че употребата на майчиния език е част от когнитивната схема и знания, чрез чието поддържане се запазва културният капитал[5].

В този ред на мисли и идеи, насочени към съхраняване на етническата и религиозната култура на общностите и групите, след падането на тоталитарния режим през 90-те години на XX в. в страната започва завръщане към обучението по майчин език. Въвеждането му в училище се случва благодарение на дейността на Движението за права и свободи. Началото е поставено през ноември 1991 г. с приетото постановление за обучение от трети до осми клас в общинските училища. Предвидено е изучаването му по четири часа седмично като свободноизбираем предмет. Началото трябва да е през втория срок на учебната 1991–1992 г., като Министерството на образованието и науката (МОН) се задължава да осигури учебни помагала, програми и курсове за квалифициране на преподавателите. Поради кратките срокове тези дейности не успяват да се реализират, но започва провеждането на двумесечните квалификационни курсове за учителите по турски[6].

---

[5] **Banks, J. A.** Chapter 1: Multicultural Education: Historical Development, Dimensions, and Practice. – *Review of Research in Education*, 19, 1993, No. 1, pp. 3–49, doi:10.3102/0091732X019001003.

[6] **Стоянов, В.** Българските мюсюлмани в години на преход (1990–1997). Етнокултурни аспекти. – В: **Стоянов, В.** *Valeristica Polyhistorica – 2. Избрани приноси*

Въпреки натиска на родители, интелигенция, вътрешни и външни политически сили за превръщане на образованието по майчин език от свободноизбираемо в задължително Постановление № 183 на Министерския съвет от 5 септември 1994 г.[7] единствено увеличава времето на изучаване (от първи до осми клас), като се запазва интензивността (четири часа седмично) в рамките на свободноизбираем предмет (СИП)[8]. Финансирането е делегирано на общинските бюджети. Според постановлението обучението може да започне едва след като ученикът подаде до директора на съответното училище заявление, подписано от родителя/настойника. Съществува изискване за група от петима ученици, което се превръща в препятствие за изучаването на майчин език. Това се отнася преди всичко за градовете, където учениците турци са малцинство. За деца, които не знаят добре български, една година преди да постъпят в училище, директорът (съгласувано с кмета на общината) организира обучение за овладяването му още в подготвителен клас.

Указание № 4 от 27 октомври 1994 г. въвежда изискване за обучение по примерни програми, одобрени от Министерството на образованието и науката[9]. Тези нововъведения са препотвърдени и в Закона за народната просвета от 1999 г.[10] В Правилника към него е уточнено, че *„майчин език* […] *е езикът, на който детето общува в семейството си“*, като обучението в общинските училища трябва да се реализира според държавните изисквания за общообразователния минимум и учебния план[11]. Така се създава двусмислена ситуация, при която изискванията по предмета трябва да се покрият, но съществуващата тогава наредба не ги урежда[12].

към гранични области на историята. София, 2011, с. 446–447 <https://bit.ly/3pAn-8ru> (4.03.2022).

[7] Държавен вестник (ДВ), бр. 73, 5.09.1994 <https://bit.ly/3McfSvB> (21.01.2022).

[8] **Стоянов, В.** Цит. съч., с. 449.

[9] **Кьосеюмер, И.** Отново за обучението по майчин език <http://www.hermesbg.org/tr/nova-biblioteka/book-76/3194-otnovo-za-obuchenieto-po-maychin-ezik.html> (15.01.2022).

[10] Закон за народната просвета <https://www.navet.government.bg/bg/media/ZNP_25_07_14.pdf> (15.01.2022).

[11] Пак там.

[12] **Кьосеюмер, И.** Цит. съч.

Това поставя обучението по майчин език в доста неясна ситуация. Въпреки че изучаването му се случва, то не е напълно ефективно и нормативно изчистено. Липсата на учебници и квалифицирани кадри също е сериозно препятствие, което допринася за отлив на ученици. Стига се дотам, че през 1997 г. правителството официално обявява, че поради тези проблеми не може да се гарантира изучаването на майчиния език в училищата[13]. От друга страна, тъй като предметът е свободноизбираем, той се възприема като допълнително натоварване за учениците и по тази причина много от тях се отказват от него.

Възникналата ситуация налага промени в следващите години, които прекратяват изучаването му като СИП. От учебната 2002–2003 г. турският език е въведен като майчин в първи клас под формата на задължителноизбираем предмет (ЗИП). Така учениците и родителите им трябва да предпочетат един предмет измежду три възможни – турски, английски и хореография. Това поставя нови предизвикателства. Често пъти в населените места с турско население с оглед на бъдещите перспективи за развитие учениците избират да изучават английски език и пренебрегват турския. Обяснението е, че турският се говори в семейството, а съвременният литературен вариант се научава чрез популярните тогава сателитни телевизионни канали. Обучението по турски език като майчин се осъществява по изготвени и утвърдени от Министерството на образованието и науката примерни програми и по учебници и учебни речници от първи до осми клас[14]. За 2001–2002 г. турски език като майчин изучават 34 860 души в 520 училища на страната със 703 учители, от които 80% са правоспособни. През същата учебна година се разширяват и класовете, в които се преподава майчин турски език, като вече са обхванати девети, десети и единайсети клас. В населените места, в които децата турци са по-малко, обучението е поставено извън редовното. Това логично затруднява учебния процес и поражда недоволство сред родителите и учениците. През периода възникват проблеми с учебните помагала, които са остарели и не достигат. Най-голям е броят на учениците в районите с компактно турско население като Шумен, Бургас, Русе и Кърджали. Там са назначени и

[13] **Стоянов, В.** Цит. съч., с. 451.

[14] **Кьосеюмер, И**. Цит. съч.

експерти по майчин език в инспекторатите по образованието. Освен в общинските училища турски се изучава и в частните средни духовни училища в Шумен, Русе и Момчилград, както и в частните като „Балканско училище“ и частната езикова гимназия „Дружба“[15].

Обучението по турски език е включено в поредица от мерки и стратегии, които целят интеграцията на турските ученици към българското образование, като запазването на етническото самосъзнание и култура е оставено на заден план. С тази цел през 2002 г. е приета „Инструкция за интеграцията на децата и учениците от малцинствата“. Тя си поставя стратегически цели:

○ да интегрира и съхранява етническата и културната идентичност на децата и учениците, принадлежащи към малцинства чрез обучение и допълнителни учебни програми;

○ да преодолее конкретни проблеми, като приложи изцяло на практика принципа на равен достъп до качествено образование;

○ да създаде предпоставки за по-успешна социализация на младежите от различни малцинствени етнически общности;

○ да превърне културното разнообразие във фактор на взаимно опознаване и източник на духовно развитие за младите хора с оглед създаване на благоприятна среда за взаимно зачитане, толерантност и разбирателство[16].

Идеята е продължена през 2004 г. с одобрената „Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства“, в която отново се констатира проблемът с недостатъчното владеене на български език и се предлагат мерки за преодоляването му. По отношение на преподаването на майчин турски език Стратегията идентифицира специфични проблеми като: недостиг на квалифицирани учители в общините с турско население, които да го владеят; недостиг на съответните осъвременени учебници и учебни помагала; недостатъчен обхват на децата и незадоволително качество на преподаването и др. Проблемът за учебниците и помагалата по определен предмет е в пряка

[15] Доклад на Република България съгласно член 25, алинея 1 от Рамковата конвенция на Съвета на Европа за защита на националните малцинства (предаден на 9 април 2003) <http://www.nccedi.government.bg/sites/default/files/2018-07/PDF_1st_SR_Bulgaria_bg.pdf> (16.12.2021).

[16] Пак там.

зависимост от качеството на обучението по съответната дисциплина. Макар правото на изучаване на майчин език да е нормативно признато, никъде (нито на законово, нито на подзаконово равнище) не съществува регламентация, изрично свързана с учебниците по него. Отчита се, че в обучението по турски продължават да се използват издадените през 1992 г. учебници. Стратегията си поставя следните цели: подобряване на нормативната база и образователните условия за качествено изучаване на майчин турски език; квалификация и преквалификация на учителите и подготовка по методика на обучението във висшите училища; подготовка и издаване на осъвременени учебници и учебни помагала, създаване на необходимата нормативна база и образователни условия за преодоляване на негативните стереотипи и враждебната реч[17]. Направеният анализ в документа показва, че до този момент липсва качествено обучение по майчин език. Образованието по турски се осъществява на по-ниско ниво поради различни проблеми, които не са законово и нормативно решени, а учителите са принудени да се справят сами с възникналите трудности. В разказите на информатори от този период става ясно, че поради липсата на нови учебници те самите са подтикнати да търсят актуални материали за обучението. Често пъти става въпрос за учебници и помагала, които са доставени от Турция и са приспособени за българските условия и степен на познание на учениците.

Многобройните проблеми, свързани с обучението на майчин език, не са решени и в следващите години, въпреки че през 2013 г. вече са издадени нови учебници[18]. Във влезлия в сила през 2016 г. Закон за предучилищното и училищното образование отново няма предвидени държавни образователни стандарти за учебното съдържание, а само за учебните планове (изготвяни близо десет години и приети окончателно през 2010 г.[19]), поради което предметът майчин език отново не получава стабилна подзаконова регламентация. Неговото изучаване представлява допълнителна компетентност и в закона е приравнено с

[17] Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства, одобрена от министъра на образованието и науката на 11 юни 2004 г. <https://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=512> (17.01.2022).

[18] **Ялъмов, И.** Етнокултурна и религиозна идентичност на турската общност в България. София, 2014, с. 169.

[19] Пак там.

хореографията[20]. Така фундаментално човешко познание е приравнено с професионално обучение[21]. Законът набляга отново преди всичко на интеграцията на децата и учениците, за които българският език не е майчин, като се създават допълнителни условия за усвояването му[22].

Всички тези законови и нормативни пречки довеждат до спад в желанието за обучение по майчин език. За това допринася и фактът, че той се превръща от задължителен в свободноизбираем независимо от законовите възможности[23]. Статистиката е много ясна: през 90-те години на XX в. майчин език турски изучават около 100 000 ученици, през 2010–2011 г. – 13 343[24], през 2014 г. – 7800, а през 2016 г. – 7565. В района на Кърджали, където турците са най-многобройни, тези ученици са само 2500 през 2016 г. Тенденцията към намаляване на броя на желаещите да се включат в обучението по майчин турски език продължава и в следващите години. Според данните за 2015–2016 г. общо 77 училища в страната предлагат обучение по майчин турски език, като най-много (39) са в област Кърджали, следвани от областите Бургас (22) и Шумен (17)[25]. Министерството на образованието и науката дава информация, че през учебната 2019–2020 г. в страната по предмет турски език са включени 4016 ученици в 74 населени места и 103 преподаватели[26], а през следващата година броят на обучаващите се на турски език вече е под 4000 души[27]. Подобно на ситуацията в предишните десетилетия обучението

[20] Закон за предучилищното и училищното образование <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509> (23.12.2021).

[21] **Желязкова, А., О. Аврамов, М. Косева, Л. Петкашев.** Образователни проблеми на турските деца в българските училища. София, 2012, с. 23 <http://imir-bg.org/wp-content/uploads/2014/01/Obrazovanie-na-malcinstvata_2.pdf> (25.02.2022).

[22] Закон за предучилищното и училищното образование <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509> (23.12.2021); **Кьосеюмер, И.** Цит. съч.

[23] Информация на Министерството на образованието и науката <https://mon.bg/bg/news/207> (21.12.2021).

[24] **Ялъмов, И.** Цит. съч., 2014, с. 170.

[25] **Стоянов, А.** Изучава ли се майчин език в училище? 30.11.2015 <https://bit.ly/3ptU7xB> (21.12.2021).

[26] Въпреки настояванията ми не получих точни данни за обучението по майчин турски език от МОН през проучвания период.

[27] **Радойков, И.** Слаб интерес на турски език като избираема дисциплина в училище <https://www.haberbg.net/2022/02/slab-interes-na-turskiya-ezik-kato-izbiraema-disciplina-v-uchilishtata.html> (23.12.2021).

по майчин турски език продължава да страда от различни проблеми като дефицит на преподаватели[28] или от скрит саботаж на училищните директори, които не искат в училищата им да се изучава турски език[29]. Въпреки че от заключенията на А. Еминов са минали 22 години, ситуацията продължава да е същата според резултатите от теренните изследвания. Един от респондентите – от район, в който турското население е малцинство, разказва, че обучението на майчин турски език на местно равнище не се ограничава, но се разчита на родителите да се откажат от него поради *„несъвместимост“* със съвременните условия.

Организацията и изучаването на майчин турски език в отделните населени места става благодарение на активната дейност на местната власт. Така в община Черноочене през учебната 2014–2015 година 78,4%[30] от всички ученици в начален и прогимназиален етап (от първи до осми клас) изучават под формата на задължително- и свободноизбираем предмет (ЗИП, СИП) предмета майчин турски език. Поради малкия бюджет общината дофинансира обучението[31]. Въпреки интереса към майчиния език в най-гъсто населената с турци община в България броят на учениците намалява. Така през учебната 2021–2022 година те са вече едва 400[32].

---

[28] Учители по турски език се обучават в Шуменския и в Пловдивския университет, както и в Педагогическия колеж в Кърджали. Турски език се преподава в СУ, също и във Висшия ислямски институт в София. За учителите се осигуряват курсове по квалификация в Турция, а в Министерството на образованието и науката има назначени експерти по турски език.

[29] Според А. Еминов Министерството на образованието и науката няма екип, който да координира изпълнението на обучението по турски език в страната. Задачата е оставена изцяло на местните училищни власти, много от които са привърженици на насилствената асимилационна кампания на режима на Тодор Живков. Те допринасят за забавяне и осуетяване на изпълнение на директивите на Министерството (**Eminov, A.** The Turks in Bulgaria: Post-1989 Developments. – *Nationalities Papers*, 27, 1999, No. 1, pp. 31–55).

[30] Или 567 ученици от общо 723.

[31] **Кьосеюмер, И.** Майчиният език – бреме за едни, прозорец към света за други <http://www.hermesbg.org/en/nova-biblioteka/book-79/3256-maychiniyat-ezik--breme-za-edni-prozorets-kam-sveta-za-drugi.html> (23.12.2021).

[32] **Исмаил, И.** 400 Ученици В Черноочeнско Учат Майчин Турски Език <https://rodopi24.blogspot.com/2022/02/400.html> (23.12.2021). През 2019 г. са 430 (вж. **Исмаил, И.** Над 430 ученици в Черноочeнско получиха нови учебници по турски език <https://chernoochene.com/?p=10133> (23.12.2021).

За решаване на проблема с изучаването на майчин език в последните няколко години кметове на общини с турско население настояват централната власт да създаде реални условия за обучението по турски[33]. Натиск в тази посока оказват преселнически организации от Р Турция[34], както и турските официални представители в България, които го обвързват дори с инвестициите в страната[35].

За представителите на самата общност проблемът не е еднозначен, като често пъти се пречупва през личната история. Събеседниците споделяха, че изучаването на турски не е свързано само със запазването на идентичността и културното наследство, но и с възможностите за реализация и бъдещо обучение в Турция. Една респондентка разказва, че засиленото обучение на майчин език в училище ѝ е дало възможност да заеме престижна позиция в завода „Шишеджам“ в Търговище. Подобна е историята и на един мигрант в Германия, за когото владеенето на езика е осигурило добре платена работа сред гастербайтери там. За друга част от събеседниците пък турският е свързан с нисък социален статус. Една от събеседничките сподели, че изучаването на турски е ограничило овладяването на български език и съответно и интеграцията в обществото. Според нея това е попречило и на изучаването на английски език, който се възприема като престижен и необходим. Като резултат на това единствената възможност за трудова реализация за нея е останало селското стопанство. Не на последно място теренното изследване показа и отделни данни за натиск, преди всичко политически, върху родителите, които отказват да обучават децата си на майчин

[33] Кметове искат турски език в училище, 4.03.2018 <https://bit.ly/3spm3EI> (20.12.2021).

[34] Изселническа организация настоява за изучаването на турския език в България <https://www.actualno.com/education/izselnicheska-organizacija-nastojava-za-izuchavaneto-na-turskija-ezik-v-bylgarija-news_633836.html> (4.03.2022). За възприемането на българската държавна политика по отношение на турския майчин език като асимилационна от изселниците в Турция вж. също: Мнение: България скрито асимилира турците, като ограничава обучението на майчин език, 18 септември 2017 <https://www.vesti.bg/bulgaria/obshtestvo/izselnici-vyrnete-turskiia-v-bylgarskite-uchilishta-6073915> (22.12.2021).

[35] **Улусой, Х.** Турският посланик поиска изучаване на турски език в българските училища. – *Факти*, 11.05.2019 <https://fakti.bg/bulgaria/379997-turskiat-poslanik-poiska-izuchavane-na-turski-ezik-v-balgarskite-uchilishta> (4.03.2022).

език, особено в районите с компактно турско население. Това е причината те да ги преместят от малките населени места в градовете, където имат повече възможности за избор.

Причините за постепенното намаляване на броя учениците, обучаващи се на майчин турски език, в сравнение с 90-те години на XX в. са няколко. На първо място е необходимо да се отчетат демографските фактори. Те са свързани преди всичко с намаляване на раждаемостта сред турското население и със засилените миграционни процеси, които се отразяват на броя на турците в страната[36]. Преориентирането на тяхната емиграция от посока към Турция в посока към Западна Европа постепенно допринася за ограничаване на употребата на турския език предимно в домашна среда и понякога при трудовата реализация, когато тя се случва в турскоезична среда, както в България, така и в чужбина. Като важни фактори трябва да се посочат законовите и нормативните трудности и проблеми, които съществуват при изучаването на турски език. Въпреки че обучение на майчин език се провежда под някаква форма, на практика законовата и нормативната база не създават гаранции за стабилност. Реализирането на изучаването на турски език е делегирано на изпълнителната власт и всичко зависи от начина, по който тя ще приложи заложеното в Конституцията и разпоредбите на законите[37]. Решаването на някои важни проблеми, като остарелите учебници по турски език например, показва, че причините са по-различни. Роля играят идентичностните стратегии. Стабилизирането на идентификацията на турците в България, които вече нямат нужда да потвърждават своята идентичност, изучавайки майчин език в училище, е една от най-важните. От друга страна, с оглед на социалното и икономическото включване на турците в България те предпочитат да наблегнат на изучаването на официалния български, който да им даде повече възможности за реализация. Мнозинството от събеседниците споделиха, че те не изпитват необходимост от изучаване на турски език, защото им е майчин, и по тази причина го владеят[38]. При анализиране

[36] По данни на НСИ през 2001 г. броят на турците в страната е 746 664 души, а през 2011 г. – 588 318.

[37] **Желязкова, А., О. Аврамов, М. Косева, Л. Петкашев**. Цит. съч., с. 16–17.

[38] Пак там, с. 51–52.

на данните трябва да се има предвид и една друга тенденция. При нея се наблюдава интерес от страна на ромите, които изявяват желание за обучение на турски език – процес, свързан със засиления им стремеж към идентификация с турското население и формалното включване в тази група, което при тях допринася и за по-висок социален статус[39]. По-сложна е ситуацията с българите мюсюлмани, които през годините след 1989 по една или друга причина също участват в обучението по турски език, независимо че не им е майчин[40].

Медии на турски език в България

След промените през 1989 г. се възобновяват изданията на турски език в България. Една от предпоставките за това е приемането на Рамковата конвенция за защита на малцинствата, подписана през 1999 г., която задължава държавите да дадат свобода на *„етническите“* медии. При прегледа на пресата на турски език се забелязват няколко основни тенденции, които са ясно видими от предишните периоди.

На първо място е стремежът да се възобновят издания, които са съществували в предходния период. Такъв пример е „Нова светлина“, който през 1991 г. печата притурки на турски език под името „Işık“ (Светлина) и постепенно става двуезично издание („Işık – Светлина“), обнародван три пъти седмично. Впоследствие изданието е трансформирано в независим културно-информационен седмичник „Güven – Доверие“, просъществувал до април 1996 г.[41] Друг пример за приемственост е вестник „Йени хаят“, възстановен през 2005 г., но четири години по-късно – през 2009 г., е спрян.

В част от излизащите издания на турски език е видимо влиянието на Турция. Те са финансирани от южната ни съседка или са в тясна връзка с турската политика. Такъв пример е един от най-популярните вестници „Заман“. Той започва да излиза през 1992 г. в София, но се

[39] Пак там, с. 42–43.

[40] **Ялъмов, И.** Турският периодичен печат в България (1878–1996). – В: *Периодичният печат на малцинствата в България (1878–1997)*. София, 1998, с. 40–43; вж. също и: **Стоянов, В.** Цит. съч., с. 451–452.

[41] **Стоянов, В.** Цит. съч., с. 455.

разпространява в цялата страна. Според издателите си е независим и провежда толерантна политика спрямо всички общности в страната. Вестникът е смятан за клон на истанбулския „Заман“. Определен като гюленистки[42], издаването му е спряно през 2016 г.[43] Негово продължение в следващите години е „Седмичен обзор“[44]. Първоначално е ежеседмичник, които излиза на 24 страници (12 на български и 12 на турски). Към него се поддържа и активен уебсайт с новини на български и турски език.

Друга медийна тенденция е свързана със създаването на **регионална преса** на турски език. В повечето случаи тя е двуезична и се публикува в районите с турско население. Така център на медиите на турски език става Кърджали, където е концентриран най-голям брой турци. Първият вестник е „Йени хаят“, който започва да излиза през 2005 г. с подкрепата на Фондация „Отворено общество“. Той е самостоятелен седмичник, който успява да просъществува до 2009 г.

На новини от Кърджали и региона са посветени редица **уебсайтове**. Някои от тях имат кратко съществуване. Други пък бележат повече от десетилетие работа. Така през май 2006 г. се появява информационен сайт на турски език „Кърджали хабер“[45]. През следващата година той започва да излиза на хартия. През 2008 г. започва да се издава веднъж месечно. От 2010 г. вече е седмичник. „Кърджали хабер“ е с тираж около 2000 броя, като има абонати от цялата страна. Вестникът е особено популяран чрез уебсайта си[46]. Стабилен в съществуването си още от създаването си през 2010 г. е информационният портал Хабербг[47]. Той е двуезичен и дава не само актуална информация за случващото се в страната, насочен е към турското население в България и в чужбина.

---

[42] Подобно е и заключението на **Ялъмов, И.** Цит. съч., 1998, с. 49–51.

[43] Вестник „Заман-България“ спира да излиза <https://m.offnews.bg/news/Medii_73/Vestnik-Zaman-Balgariia-spira-da-izliza_634866.html> (26.01.2022).

[44] Седмичен обзор <https://www.obzornews.bg/> (26.01.2022).

[45] Кърджали хабер <https://www.kircaalihaber.com/bg/> (26.02.2022).

[46] **Кулов, Г.** Бум на турските медии в България. – *Дума*, бр. 195, 25.08.2015 <https://duma.bg/bum-na-turskite-medii-v-balgariya-n107233?h=pdfarchive&pdfarchiveId=2933> (28.01.2022).

[47] Хабербг <https://www.haberbg.net/> (25.01.2022).

Повечето издания на турски език обаче имат епизодично съществуване, продиктувано от моментните успехи на своите главни редактори. Обикновено публикуването им изцяло зависи от възможностите за финансиране, като в определени периоди се издават вестници, а в други се поддържат уебсайтове. Така през 2005 г. журналистът Нахит Догу пуска сайта Kircaali, който е изцяло на турски език. Той просъществува едва около година. През 2006 г. Н. Догу започва да издава нов седмичник „Родоплар“, от който излизат 23 броя. Впоследствие Нахит Догу списва и „Йени хаят“. През същата 2009 година той започва работа по уебсайта ajansbg (https://ajans.bg/), който в началото е двуезичен и дава информация както за турците в страната, така и международни новини. В момента изданието е изцяло на турски език, като дава информация за различни събития сред турското население в страната, свързани с образованието, културата и религията. Освен това има и активна Фейсбук страница[48]. Догу прави опит да издава Ajans.bg, но от него излизат само три броя. През 2014 г. журналистът започва да списва четвърти вестник „Балкан газетеси“, който е в тираж 5000 броя[49].

Важна част от пресата на турски език са **детските издания.** Освен с развлекателна цел те са преди всичко образователни. Поради липсата на достатъчна и подходяща литература на турски език учителите по турски са принудени да импровизират, като използват списание „Балон“ и/или вестник „Филиз“. Това е една от причините за тяхната популярност. Те се финансират от фондации и неправителствени организации и допринасят за усвояването на майчиния турски език. Първоначално седмичният вестник „Филиз“ е издаван от ДПС в периода 1992–1996 г., а от декември 1996 г. излиза като независим.

Най-популярното детско списание „Балон“ се появява през май 1994 г. Месечникът е насочен към децата от турския етнос в България от първи до осми клас. Разпространява се главно в районите с турско население и има собствена разпространителска мрежа. Поради големия интерес списанието генерира приходи, които позволяват са-

[48] Ajans BG <https://www.facebook.com/AjansBulgaristan/> (26.01.2022).

[49] **Кулов, Г.** Четвърти поред вестник на турски език в Кърджали издава колегата Нихат Догу, 8.08.2014 <https://www.haskovo.net/news/171391/chetvarti-pored-vestnik-na-turski-v-kardzhali-izdava-kolegata-nahit-dogu> (26.01.2022).

мофинансирането му дълги години. Първите няколко страници са отделени на майчиния турски език. Има отделна част за проблемите на обучението по турски в училище. Публикуват се стихове от читатели, както и произведения от различни автори, приказки, басни, гатанки и др. Последните страници са отделени за кръстословици, игрословици или вицове. Списанието организира конкурси за есе, стихотворение, разказ или композиция. Има клуб на почитателите с над 5000 членове[50]. Поради своята популярност списанието е одобрено за учебно помагало от Министерството на образованието и науката през 1997 г. Печатането на „Балон“ приключва със смъртта на издателя си през 2004 г.[51]

През 2021 г. след деветгодишно прекъсване е възобновено списание Mozaik. Месечникът е насочен към децата и младите хора, като дава информация за изкуството, спорта и литературата, преди всичко на делиорманските турци[52]. Списанието представя творчеството на автори от България и Турция[53].

Важна тенденция в пресата на турското малцинство са **изданията, посветени на културата**. Така през 2008 г. Мехмед Алев и Емел Балъкчъ създават двуезичното списание за култура „Алев“ (Alev)[54]. То се разпространява чрез абонамент в страната и чужбина, като в отделни години тиражът му е до 1000 броя. Списанието е насочено към творци от турската общност, но се публикуват и материали на автори с друг етнически произход[55]. Друго подобно издание е „Делиорман“, създадено през 2002 г. То е тримесечник и е на турския културен цен-

---

[50] По-подробно за детските издания на турски език до 1997 г. вж. **Ялъмов, И.** Цит. съч., 1998, с. 45–48.

[51] Balon Dergisini Hatırlayalım..., 5.07.2017 <https://bit.ly/3BZe2cU> (16.02.2022); Стоянов, В. Цит. съч., с. 458.

[52] Mozaik dergisi <https://www.facebook.com/mozaikdergisi/> (4.03.2022).

[53] Şumnu›da ‘Mozaik’ dergisi 9 yıl sonra yeniden çıkmaya başladı <https://www.haberbg.net/2021/11/sumnuda-mozaik-dergisi-dokuz-yil-sonra-yeniden-cikmaya-basladi.html?m=1> (16.02.2022); **Dükkancı**, S. “Mozaik” dergisi yeniden yayın hayatına geçti, 24.11.2021 <https://bnr.bg/tr/post/101562593> (16.02.2022).

[54] ALEV Dergisi / *Списание АЛЕВ* <https://bit.ly/3M4JBXg> (16.02.2022).

[55] **Кулов, Г.** Медиите на турски се възраждат, центърът е в Кърджали, 5.03.2014 <https://www.haskovo.net/news/151576/mediite-na-turski-v-balgariya-se-vazrazhdat-tsentarat-e-v-kardzhali> (26.01.2022).

тър „Делиорман“ – Разград и на Литературното сдружение на творците турци от региона.

От 2018 г. започва да излиза и двуезичното българо-турско списание за литература, култура и изкуство „Небет тепе / Nöbettepe“[56]. То се публикува в четири книжки годишно и в него намират място творби на съвременни български и турски автори. Списанието включва произведения на литературата, изкуството, на учени и интелектуалци сред турците в България.

Не на последно място трябва да се отбележат **религиозните издания**. За България то е едно и се издава от Главното мюфтийство. Това е списание „Мюсюлмани“ (Müslümanlar : aylik dergi)[57] и започва да излиза през 2005 г. като продължение на вестник „Мюсюлмани“ от 90-те години на XX в. То е двуезично и съдържа статии и интервюта, свързани с живота на мюсюлманската общност в България и по света. Заедно с него се разпространява и 16-странично приложение за деца „Хилял“ (Месечина).

По отношение на **електронните медии** се наблюдава също разпокъсване с периодични успехи. Така една от частните радиостанции „Дарик радио“ за кратко време има своя регионална програма на турски език в Кърджали. От март 2000 г. във вечерната емисия на кабелната телевизия „Евроком“ – Разград за 15 минути се излъчват новини на турски език. През декември 2001 г. започва месечното предаване „Демет“ (Букет) за турската общност в региона. Първите предавания са на турски език, но тъй като много хора не разбират книжовния език, предаването вече се води на български. То е не само за турците, но и за малцинствата. Въпреки че населението гледа турска телевизия, то иска да получава информация какво се случва сред общността в България и държи информацията да бъде представяна на турски език.

Най-стабилни, макар и с известни прекъсвания, са програмите на турски език на Българското национално радио (БНР) и на Българската национална телевизия. Предаванията на БНР са възобновени

[56] Списание за литература, култура и изкуство „Небет тепе / Nöbettepe“ <https://nobettepe.com/bg/> (6.02.2022).

[57] Списание „Мюсюлмани“ <https://www.grandmufti.bg/bg/home/spisanie-myusyulmani.html> (6.02.2022). За разкола в мюсюлманското вероизповедание и изданията вж.: **Стоянов, В.** Цит. съч., с. 455–456; **Ялъмов, И.** Цит. съч., 1998, с. 48–49.

през 1993 г. и включват коментари, новини, репортажи на турски език. Подготвят се и отделни предавания за литература, които се създават на турски език в България. По Българската национална телевизия се излъчват всеки ден новини на турски език. Според турското население това е недостатъчно. Въпреки че мнозинството от него не слуша и не гледа българска телевизия и радио, те смятат, че предаванията на турски език по националните телевизии представят тяхното място в обществото и затова трябва да съществуват. Ето защо с особена радост те приемат създаването на радио „Кърджали“, което предава на турски[58]. Приоритет на регионалната програма са местните политически, социални, икономически и обществени теми. Освен актуалната информация програмната схема включва предавания за земеделие, икономика, бизнес, култура, музикални етюди от най-новата балканска музика[59].

И не на последно място са **политически ориентираните издания**. В България за кратък период от време – 1992–1998 г. излиза вестникът на Движението за права и свободи „Права и свободи: седмичник за политика и култура“[60]. Въпреки че през 2011 г. е обявено ново издание, то не се появява[61].

Прегледът на медиите на турски език показват редица дефицити. На първо място е липсата на достатъчно ангажирани професионалисти, които да участват в подготовката и издаването им. Не по-маловажен е недостигът на финансиране, поради което повечето издания са краткосрочни. Не е случаен фактът, че стабилни са интернет вестниците, разходите, за които са далеч по-малки. Държавните субсидии за пресата на мюсюлманското малцинство са или незначителни, или напълно липсват. И не на последно място, роля за сравнително малкия брой медии на турски език са националистичните настроения, които правят

---

[58] **Чолаков, Б.** Една честота – две радиа, 11.06.19 <https://bnr.bg/play/post/101130499/edna-chestota-dve-radia> (26.01.2022).

[59] За протестите срещу създаването на радиото вж. ВМРО срещу 3-часова програма на турски език по БНР <https://eurocom.bg/new/vmro-sreshtu-3-chasova-programa-na-turski-ezik-po-bnr> (26.01.2022).

[60] За повече информация вж.: **Стоянов, В.** Цит. съч., с. 456–457; **Ялъмов, И.** Цит. съч., 1998, с. 44–45.

[61] ДПС пуска партиен вестник до края на февруари, 4.01.2011 <https://www.mediapool.bg/dps-puska-partien-vestnik-do-kraya-na-fevruari-news174403.html> (24.01.2022).

изданията неприемливи за обществото[62]. Тук не трябва да се забравят и други важни фактори, като силната роля на турските медии от Турция, които са лесно достъпни, както и факта, че голяма част от турското население владее български език и получава достатъчно информация от другите медии в страната.

Турски читалища

След 1990 г. в различни населени места с турско население се възстановяват или откриват читалища. Те започват като неправителствени организации, но след това финансирането им се поема от общините. Поради тази причина по-голямата част от турските читалищата не са идентифицирани официално като турски културни организации, а като български с дейности, насочени към турското население в страната. Читалища се реновират или се разкриват в различни населени места с турско население. Наблюдават се някои основни тенденции в тази насока.

На първо място се **възстановяват читалища**, които са съществували в периода след 1878 г. Такъв е примерът с едно от най-големите турски читалища в страната – „Юмер Лютфи“[63] в Кърджали, създадено през 1940 г. под името „Йълдъз“. През 1946 г. е взето решение то да бъде кръстено на името на съгражданина им Юмер Лютфи, загинал в боевете при река Драва през Втората световна война. През 1960 г. то е закрито от тоталитарния режим при ограничаване на правата на турското население в страната. В периода на демократизация през 1993 г. читалището е възстановено, като са формирани следните самодейни състави: Ансамбъл за турски песни и танци „Кърджали“, ВИГ „Йълдъз кардешлер“, ВИГ „Фолк-94“, ФИГ „Невил“, ВИГ „Шафак“, Формация „Генч Румели“ и Балетна формация „Сюрприз“, Детски ансамбъл

[62] **Valentovitch, I.** Impediments to the Development of Turkish Ethnic Minority Media in Bulgaria. 2001 <http://pdc.ceu.hu/archive/00002429/01/valentovitch.pdf> (26.01.2022). За етническите медии вж. още: **Riggins, St. H.** (ed.). Ethnic Minority Media. An International Prospective, Communication and Human Values. London, 1992.

[63] Читалището „Юмер Лютфи“, град Кърджали <https://www.yumerlyutfi.eu/> (11.02.022).

„Кадрие Лятифова“. Периодично се организират представяне и обсъждане на новоизлезли книги. Създаден е и клуб на жената, като целта е да бъдат подпомагани жени, които имат проблеми от различен характер. През 2002 г. е учреден клуб на младата интелигенция, който трябва да съдейства за професионалната реализация на младежите, преди всичко от средите на малцинствата. Към читалището има библиотека с книжен фонд от над 6000 тома, половината от които са на турски език.

Втората тенденция е насочена към **откриване на нови турски читалища**. Такова е Народно читалище „Мустафа Кемал Ататюрк“ в Пловдив[64], отворено през 2003 г. То действа като място за анализиране, съхраняване и разпространяване на достъпна информация за турската и българската култура. Неговите основни цели са засилване на европейската и международната интеграция, информиране за актуалните културни събития в града и областта, осъществяване и поддържане на международен културен обмен. Стреми се да приобщи по-голямата част от турската общност, която живее във всички квартали на града. Те посещават читалището, като ползват неговата материална база. То разполага и с богата библиотека с книги както на български, така и на турски език. Има специализирана литература, която се ползва от турските студенти, учещи в различните университети в Пловдив. В читалището се организират фестивали, семинари, теоретични конференции и изложби. Провеждат се езикови курсове по турски език. Читалището разполага с компютърна зала, достъпна за всички посетители. Служителите в него работят за по-гъвкаво сътрудничество с различни институции, разрастване на дейността, организиране на лекции и презентации за широката публика, гостуване на множество артисти от България и чужбина.

Третата тенденция е насочена към **създаване на неправителствена организация, която впоследствие да открие читалище**. Такъв е случаят с Турско читалище „Прогрес 2004 – Казанлък“. ТНЧ „ПРОГРЕС 2004“ е учредено като Сдружение с нестопанска цел през 2004 г., с което е възстановена читалищната дейност на бившето Тур-

[64] Народното читалище „Мустафа Кемал Ататюрк“, гр. Пловдив <https://www.facebook.com/Народно-читалище-Мустафа-Кемал-Ататюрк-Пловдив-302666116492035> (11.02.2022).

ско народно читалище в града, основано през 1930 г. от българските граждани с мюсюлманско изповедание. Според организаторите *„то задоволява специфичните културни потребности на мюсюлманската общност в град Казанлък, свързани с развитие и обогатяване на културния живот, запазване на традициите и обичаите на тази общност и приобщаването ѝ към ценностите и постиженията на националната българска култура“*. Приоритетите в цялостната самодейност на читалището са образователните курсове, консултантските услуги, библиотечното дело и издателската дейност на печатни произведения. Читалището разполага с библиотечен фонд със специализирани издания на български и турски език. Функционира и постоянно действаща школа за извънкласно чуждоезиково обучение. Организиран е и временен етнотанцов смесен състав, както и народна етнокарнавална театрална група. Читалището ежегодно издава книги на местни автори от средите на малцинствата. Съвместно с партньорска гражданска културна институция ежемесечно то печата вестник на турски език, който се разпространява безплатно за читалищните членове. Читалищни дейци активно участват в национални и международни прояви като научни симпозиуми, конференции, исторически чествания и културни форуми[65].

Често пъти в селищата със смесено население се създават **отделни фолклорни групи**, насочени към турското население. Такива са примерите на народно читалище „Самообразование – 1942“ в с. Йорданово и на Народно читалище „Заря-1957“, с. Брадвари, община Силистра. Там е сформирана женска вокална група за турски народни песни.

След 1990 г. са учредени **два държавни музикално-драматични театъра**: „Кадрие Лятифова“ в Кърджали и „Назъм Хикмет“ в Разград. Те представят музикални, танцови и театрални спектакли, съхраняват елементи на турската идентичност – език, традиции и културно наследство. Първоначално директори на театрите стават Орхан Таир в Кърджали и Кадри Ебилли в Разград, които са завършили НАТФИЗ.

С цел представяне на турската култура и запазване на турската идентичност се организират редица **фестивали** в районите с преобла-

[65] Турско читалище „Прогрес 2004 – Казанлък“ <http://www.progres.free.bg/bg/; https://www.facebook.com/progres2004/> (16.02.2022).

даващо турско население. Те събират артисти, музиканти и състави от различни части на страната. Сред тях са Национален преглед на турския фолклор в Кърджали, в Разград и в с. Минерални бани, Хасковско, Фолклорен събор – Герлово, Балкански фолклорен фестивал – Кубрат, Традиционен фестивал „Баба конду“ – Търговище, Майски културни дни „Демир баба“ – Исперих, Юнски дни на културата – Омуртаг, Балканска среща на писателите – Кърджали.

Според Б. Алексиев, ако читалищата се създават преди всичко в селата с турско население, то в градовете се основават дружества, които целят да обединят по-образовани турци. Читалищата се поддържат основно с общинско финансиране, като част от дейностите се заплащат от таксата на участниците. Организаторите на читалищната работа са преди всичко турци. В селата, в които живее преобладаващо турско население и има читалище, обикновено секретарите на културната институция са турци. Тяхната дейност има важно локално значение, тъй като те се стремят да съхраняват и популяризират местните език, култура и традиции[66]. За запазване на локалната култура роля играят и **пенсионерските клубове**, към които се създават фолклорни състави, представящи традициите на местната общност.

Турски неправителствени организации

През тоталитарния период не съществуват турски сдружения. Ситуацията се променя през 1989 г. Тогава са премахнати пречките по упражняване на свободното сдружаване на етническите общности и малцинства. Започва създаването на граждански сдружения, като повечето са на регионален принцип[67]. Така през 1994 г. е основано Турско културно дружество във Варна[68]. През 1997 г. в Русе е поставено на-

[66] **Алексиев, Б.** Културни организации и идентичност на турците в България в началото на XXI век. – *Български фолклор*, 2017, № 4, с. 459–472.

[67] За повече информация вж. **Стоянов, В.** Цит. съч., с. 463–464.

[68] Турско културно дружество във Варна <http://varnatkd.free.bg/bg/> (17.02.2022).

чалото на Дружество за културни връзки с Турция „Гюнеш“[69], а Турски културен център „Реджеб Кюпчю“, гр. Бургас, е регистриран през 1999 г.

Както и в другите сфери, формират се и сдружения според религиозната принадлежност. Създава се разделение между сунити и алеви, като такъв пример е „Гюрсел турско културно дружество“, което учредява Народно читалище „Мевляна“[70] през 2012 г. в гр. Добрич.

С общонационална дейност се занимава „Турски културен център – 21 век“. Неправителствената организация има за цел да развива културата на турската общност в България. Тя се стреми към утвърждаване на гражданското общество и демократичните процеси. Не на последно място, центърът подпомага усилията на държавата за общоевропейска интеграция, за балканско и международно развитие и сътрудничество. Той организира редица културни прояви, показващи постиженията на турците в страната.

Подобни са и целите на Сдружението за културно взаимодействие със седалище София. То има за цел разкриване на историята, характера и процеса на интеграция на културата на турската общност с българската и европейската култура; осъвременяване на културните и етическите ценности на турското малцинство в страната; съхраняване и развитие на етнокултурната идентичност; изследване и популяризиране на местната турска култура; обмяна на научна и културна информация и опит.

По-широк е обхватът на сдружение „Толерантност“[71]. В неправителствената организация членуват 38 общини, в които живеят 730 000 души, от които 350 000 турци. То запознава обществото с проблемите на населението от средните и малките общини в планинските, полупланинските, икономически изостаналите региони и такива с етнически смесено население. Сдружението подпомага общините за изработване на стратегии за социално-икономическото и културното развитие и съхранение на духовното наследство. То работи по проекти с държавни

[69] Дружество за културни връзки с Турция „Гюнеш“. <https://www.facebook.com/2267148576847283/posts/d41d8cd9/2613380262224111/> (16.02.2022).

[70] Народно читалище „Мевляна – 2012“, гр. Добрич <http://mevlana.free.bg/> (16.02.2022).

[71] Сдружение „Толерантност“ <https://www.tolerantnost.com/> (26.01.2022).

и общински структури, реализира фолклорни фестивали, изложби и др. Към него работи и обществен съвет „Здраве за всички“, който цели осигуряване на по-голям достъп до здравни услуги на населението в смесените райони.

Подобна широкомащабна дейност развива гражданското сдружение „ЕВЕТ (Европейска Визия за Етническа Толерантност)“[72]. То е учредено през 2000 г. и разполага с регионални структури в следните области: Разград, Търговище, Кърджали, Пловдив, Бургас, Хасково, Шумен, Силистра, Свищов, Благоевград, Плевен, Враца, Варна, Сливен, Русе, Добрич, Стара Загора, Севлиево, Ловеч, София-област и София. Работата на сдружението е насочена към интеграция на малцинствените и религиозните общности и съблюдаване на правата им на територията на Република България. То си поставя за цел повишаване чувствителността на европейските, националните, регионалните и местните институции по проблемите на етносите, малцинствените и религиозните общности в страната и активизиране на междукултурния диалог. Особено важна задача е изграждане на лидерски капацитет по места като основа за повишаване на социалния капитал, разработване и реализиране на здравни и образователни програми, създаване на работни места, организиране социалното подпомагане на нуждаещите се граждани и др. Сдружението организира конференции, семинари, културни и фолклорни празници, сътрудничи с бюрата по труда и службите за социално подпомагане, с Инспекцията по труда и районните поделения на здравноосигурителните каси и с други местни и национални институции.

Важен елемент от неправителствените организации заемат сдруженията на учителите по турски език. Те се формират на регионален принцип. Така се създават дружества на учителите по турски език[73], чиято цел е да координират работата и да подпомогнат решаването на важни образователни проблеми в страната, стимулирайки учителите към активност и изяви за свободен обмен на идеи и информация, на-

[72] ЕВЕТ (Европейска Визия за Етническа Толерантност) <https://evet.bg/> (26.01.2022).

[73] Дружество на учителите по турски език в Южна България, Дружество на учителите по турски език в Северна и Източна България <http://turkcem.free.bg/bg/> (10.02.2022).

учни знания и интелектуални ценности. Те извършват и краеведческа дейност, насочена към проучванията на диалекта, словесния и песенния фолклор, обичаите, традициите и етнографията на турското население както в Северна, така и в Източна България.

Заключение

Социалното включване на турците в България е многоизмерно и повлияно както от самата общност, така и от външни актьори. При анализа му трябва да се подчертае въздействието на редица фактори. На първо място е необходимо да се отбележи историческото развитие на общността и традициите за създаването на организации и институции още след възстановяването на българската държава през 1878 г. независимо от прекъсванията по време на тоталитарния режим в страната. Роля за социалното участие на турците след 1989 г., както и в предишните периоди, играе политиката както на българската, така и на турската държава. Като фактор вече присъства и Европейският съюз, който защитава правата им на национално и наднационално ниво и дава допълнителни възможности за разнообразни социални и културни дейности. За по-добрата видимост на турската етническа култура допринасят и съвременните характеристики на обществото като глобализацията, отворените граници, миграцията на хора, стоки и информация.

Социалното включване, което е възможно в случая да се разглежда и като изключване, се случва под формата на изграждане на паралелни структури, които дублират българските (в случая на медиите, читалищата и неправителствените организации). То цели усъвършенстването на турския език, запазването на традициите и издигането на местната турска култура[74]. Ясно се вижда етнизацията на идентичността. Въпреки стремежа към преодоляване и изравняване с конфесионалната етническата принадлежност продължава да е водеща[75]. Запазването на тюрчюлюка се превръща в един от основните приоритети на социално-

[74] За самобитната турска култура в България вж. **Ялъмов, И.** Цит. съч., 2014, с. 135.

[75] Пак там, с. 90.

то включване турците. От друга страна, ориентирацията към съхраняването на етническата идентичност предпоставя запазване и развитие на отношенията с Турция, която, макар и през годините на преход да има променлива роля, продължава да има силни позиции сред турците в България. Затова и при анализа на социалното включване на преден план се появяват граничните характеристики на общността, която несъмнено все още живее между двете държави. За част от турците продължава да съществува разделението между Турция като носител на традициите и религията, и България като гражданска принадлежност. Липсата на достатъчно финансиране от страна на българската държава засилва това усещане. Програмите и фондовете на Европейския съюз, които дават възможност за частично подпомагане на тези дейности, не успяват да компенсират липсата на държавна подкрепа в тази посока.

Разглеждането на ситуацията с изучаването на майчиния език, с медиите, читалищата и неправителствените организации показва стремежа към видимост на турците в българското общество, където тяхното място се стабилизира. Въпреки че голяма част от представителите им не се възползват от тези възможности, самото им съществуване се превръща в маркер за демократичността на обществото и приемането им като общност. Не трябва да се забравя и това, че въпреки автивността на самата турска общност социалното ѝ включване се използва като част от политическата пропаганда и агитация на различни политически сили както в България, така и в Турция, което оказва негативно въздействие върху реализацията му. Затова и засилените националистични прояви, целящи ограничаване на правата на турците, в отделни периоди от време, особено в навечерието на избори, се възприемат изключително остро, напомняйки им за предишни исторически периоди и откъсвайки ги от България.

БИБЛИОГРАФИЯ

Изследвания

Алексиев, Б. Културни организации и идентичност на турците в България в началото на 21 век. – *Български фолклор*, 2017, № 4, с. 459–472.

Желязкова, А., О. Аврамов, М. Косева, Л. Петкашев. Образователни проблеми на турските деца в българските училища. София, IMIR, 2012

<http://imir-bg.org/wp-content/uploads/2014/01/Obrazovanie-na-malcinstvata_2.pdf> (25.02.2022).

Стоянов, В. Българските мюсюлмани в години на преход (1990–1997). Етнокултурни аспекти. – В: Стоянов, В. *Valeristica Polyhistorica – 2. Избрани приноси към гранични области на историята*. София, Институт за исторически изследвания – БАН, 2011, с. 423–486 <https://bit.ly/3pAn8ru> (4.03.2022).

Ялъмов, И. Етнокултурна и религиозна идентичност на турската общност в България. София, Висш ислямски институт, 2014.

Ялъмов, И. Турският периодичен печат в България (1878–1996). – В: *Периодичният печат на малцинствата в България (1878–1997)*. Съст. **М. Иванов**. София, Фондация „Международна инициатива за човешки права“, 1998, с. 6–67.

Интернет източници

Вестник „Заман-България“ спира да излиза <https://m.offnews.bg/news/Medii_73/Vestnik-Zaman-Balgariia-spira-da-izliza_634866.html> (26.02.2022).

ВМРО срещу 3-часова програма на турски език по БНР <https://eurocom.bg/new/vmro-sreshtu-3-chasova-programa-na-turski-ezik-po-bnr> (26.01.2022).

Доклад на Република България съгласно член 25, алинея 1 от Рамковата конвенция на Съвета на Европа за защита на националните малцинства (предаден на 9 април 2003) <http://www.nccedi.government.bg/sites/default/files/2018-07/PDF_1st_SR_Bulgaria_bg.pdf> (16.12.2021).

ДПС пуска партиен вестник до края на февруари, 4.01.2011 <https://www.mediapool.bg/dps-puska-partien-vestnik-do-kraya-na-fevruari-news174403.html> (24.01.2022).

Дружество за културни връзки с Турция „Гюнеш“ <https://www.facebook.com/2267148576847283/posts/d41d8cd9/2613380262224111/> (16.02.2022).

Дружество на учителите по турски език в Северна и Източна България <http://turkcem.free.bg/bg/> (10.02.2022).

Държавен вестник, бр. 73, 5.09.1994 <https://bit.ly/3McfSvB> (21.01.2022).

ЕВЕТ (Европейска Визия за Етническа Толерантност) <https://evet.bg/> (26.01.2022).

Закон за народната просвета <https://www.navet.government.bg/bg/media/ZNP_25_07_14.pdf> (15.01.2022).

Закон за предучилищното и училищното образование <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509> (23.12.2021);

Изселническа организация настоява за изучаването на турския език в България <https://www.actualno.com/education/izselnicheska-organizacija-nastojava-za-izuchavaneto-na-turskija-ezik-v-bylgarija-news_633836.html> (4.03.2022).

Информация на Министерството на образованието и науката <https://mon.bg/bg/news/207> (21.12.2021).

Исмаил, И. Над 430 ученици в Черноoченско получиха нови учебници по турски език <https://chernoochene.com/?p=10133> (23.12.2021).

Исмаил, И. 400 Ученици В Черноoченско Учат Майчин Турски Език <https://rodopi24.blogspot.com/2022/02/400.html> (23.12.2021).

Кметове искат турски език в училище, 4.03.2018 <https://bit.ly/3spm3EI> (20.12.2021).

Кулов, Г. Бум на турските медии в България. – *Дума*, бр. 195, 25.07.2015 <https://duma.bg/bum-na-turskite-medii-v-balgariya-n107233?h=pdfarchive&pdfarchiveId=2933> (28.01.2022).

Кулов, Г. Медиите на турски се възраждат, центърът е в Кърджали, 5.03.2014 <https://www.haskovo.net/news/151576/mediite-na-turski-v-balgariya-se-vazrazhdat-tsentarat-e-v-kardzhali> (26.01.2022).

Кулов, Г. Четвърти поред вестник на турски език в Кърджали издава колегата Нихат Догу, 8.08.2014 <https://www.haskovo.net/news/171391/chetvarti-pored-vestnik-na-turski-v-kardzhali-izdava-kolegata-nahit-dogu> (26.01.2022).

Кърджали хабер <https://www.kircaalihaber.com/bg/> (26.02.2022).

Кьосеюмер, И. Майчиният език – бреме за едни, прозорец към света за други <http://www.hermesbg.org/en/nova-biblioteka/book-79/3256-maychiniyat-ezik--breme-za-edni-prozorets-kam-sveta-za-drugi.html> (23.12.2021).

Кьосеюмер, И. Отново за обучението по майчин език <http://www.hermesbg.org/tr/nova-biblioteka/book-76/3194-otnovo-za-obuchenieto-po-maychin-ezik.html> (23.12.2021).

Мнение: България скрито асимилира турците, като ограничава обучението на майчин език, 18 септември 2017 <https://www.vesti.bg/bulgaria/obshtestvo/izselnici-vyrnete-turskiia-v-bylgarskite-uchilishta-6073915> (22.12.2021).

Народно читалище „Мевляна – 2012“, гр. Добрич <http://mevlana.free.bg/> (16.02.2022).

Народното читалище „Мустафа Кемал Ататюрк“, гр. Пловдив <https://www.facebook.com/Народно-читалище-Мустафа-Кемал-Ататюрк-Пловдив-302666116492035> (11.02.2022).

Радойков, И. Слаб интерес на турски език като избираема дисциплина в училище <https://www.haberbg.net/2022/02/slab-interes-na-turskiya-ezik-kato-izbiraema-disciplina-v-uchilishtata.html> (23.12.2021).

Сдружение „Толерантност“ <https://www.tolerantnost.com/> (26.01.2022).

Седмичен обзор <https://www.obzornews.bg/> (26.01.2022).

Списание за литература, култура и изкуство „Небет тепе / Nöbettepe“ <https://nobettepe.com/bg/> (6.02.2022).

Списание „Мюсюлмани“ <https://www.grandmufti.bg/bg/home/spisanie-myusyulmani.html> (6.02.2022).

Стоянов, А. Изучава ли се майчин език в училище? 30.11.2015 <https://bit.ly/3ptU7xB> (21.12.2021).

Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства, одобрена от министъра на образованието и науката на 11 юни 2004 г. <https://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=512> (17.01.2022).

Турско културно дружество във Варна <http://varnatkd.free.bg/bg/> (17.02.2022).

Турско читалище „Прогрес 2004 – Казанлък <http://www.progres.free.bg/bg/; https://www.facebook.com/progres2004/> (16.02.2022).

Улусой, Х. Турският посланик поиска изучаване на турски език в българските училища. – *Факти*, 11.05.2019 <https://fakti.bg/bulgaria/379997-turskiat-poslanik-poiska-izuchavane-na-turski-ezik-v-balgarskite-uchilishta> (4.03.2022).

Читалището „Юмер Лютфи“, град Кърджали <https://www.yumerlyutfi.eu/> (11.02.2022).

Хабербг <https://www.haberbg.net/> (25.01.2022).

Чолаков, Б. Една честота – две радиа, 11.06.19 <https://bnr.bg/play/post/101130499/edna-chestota-dve-radia> (26.01.2022).

REFERENCES

Published documents

Aleksiev, B. Kulturni organizacii i identičnost na turcite v Bălgarija v načaloto na 21 vek. – *Bălgarski folklor*, 2017, № 4, s. 459–472.

Jalămov, I. Etnokulturna i religiozna identičnost na turskata obštnost v Bălgarija. Sofija, Visš isljamski institut, 2014.

Jalămov, I. Turskijat periodičen pečat v Bălgarija (1878–1996). – V: *Periodičnijat pečat na malcinstvata v Bălgarija (1878–1997)*. Sofija, Fondacija „Meždunarodna iniciativa za čoveški prava“, 1998, s. 6–67.

Stojanov, V. Bălgarskite mjusjulmani v godini na prehod (1990–1997). Etnokulturni aspekti. – V: **Stojanov, V.** *Valeristica Polyhistorica – 2. Izbrani prinosi kăm granični oblasti na istorijata.* Sofija, Institut za istoričeski izsledvanija – BAN, 2011, s. 423–486 <https://bit.ly/3pAn8ru> (4.03.2022).

Željazkova, A., O. Avramov, M. Koseva, L. Petkašev. Obrazovatelni problemi na turskite deca v bălgarskite učilišta. Sofija, IMIR, 2012 <http://imir-bg.org/wp-content/uploads/2014/01/Obrazovanie-na-malcinstvata_2.pdf> (25.02.2022).

Banks, J. A. Chapter 1: Multicultural Education: Historical Development, Dimensions, and Practice. – *Review of Research in Education*, 19, 1993, No. 1, pp. 3–49, doi:10.3102/0091732X019001003.

Cowan, P., G. Dede, N. Kenig, O. Spasovski. Guidelines for Citizenship Education in School. The Inclusion of Minority Groups. Children's Identity and Citizenship in Europe. CiCe Jean Monnet Network, 2017 <https://bit.ly/3sv46of> (20.01.2022).

Dugarova, E. Social Inclusion, Poverty Eradication and the 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations Research Institute for Social Development. Programme Area: Research-Related Activities, paper No. 14, WP 2015-15UNRISD <https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/search/0E9547327B7941D6C1257EDF003E74EB?OpenDocument> (23.01.2022).

Eminov, A. The Turks in Bulgaria: Post-1989 Developments. – *Nationalities Papers*, 27, 1999, No. 1, pp. 31–55.

Gidley, J., G. Hampson, L. Wheeler, E. Bereded-Samuel. Social Inclusion: Context, Theory and Practice. – *The Australasian Journal of University-Community Engagement*, 5, 2010, no. 1, pp. 6–36 <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.982.606&rep=rep1&type=pdf> (20.12.2021).

Kirby, P., C. Lanyon, K. Cronin, R. Sinclair. Building a Culture of Participation. Involving Children and Young People in Policy, Service Planning, Delivery and Evaluation. Department for Education and Skills, Sussex, 2003 <https://dera.ioe.ac.uk/17522/1/Handbook%20-%20Building%20a%20Culture%20of%20Participation.pdf> (20.02.2022).

Kovacheva, S. Social Inclusion <https://pjp-eu.coe.int/en/web/youth-partnership/social-inclusion> (23.01.2022).

Riggins, St. H. (ed.). Ethnic Minority Media. An International Prospective, Communication and Human Values. London, Sage Publications, 1992.

Valentovitch, I. Impediments to the Development of Turkish Ethnic Minority Media in Bulgaria. 2001 <http://pdc.ceu.hu/archive/00002429/01/valentovitch.pdf> (26.01.2022).

Internet sources

Čitališteto „Jumer Ljutfi", grad Kărdžali <https://www.yumerlyutfi.eu/> (11.02.2022).

Čolakov, B. Edna čestota – dve radia, 11.06.19 <https://bnr.bg/play/post/101130499/edna-chestota-dve-radia> (26.01.2022).

Dăržaven vestnik, br. 73, 5.09.1994 <https://bit.ly/3McfSvB> (21.01.2022).

Doklad na Republika Bălgarija săglasno člen 25, alineja 1 ot Ramkovata konvencija na Săveta na Evropa za zaštita na nacionalnite malcinstva (predaden

na 9 april 2003) <http://www.nccedi.government.bg/sites/default/files/2018-07/PDF_1st_SR_Bulgaria_bg.pdf> (16.12.2021).

DPS puska partien vestnik do kraja na fevruari, 4.01.2011 <https://www.mediapool.bg/dps-puska-partien-vestnik-do-kraya-na-fevruari-news174403.html> (24.01.2022).

Družestvo na učitelite po turski ezik v Severna i Iztočna Bălgarija <http://turkcem.free.bg/bg/> (10.02.2022).

Družestvo za kulturni vrăzki s Turcija „Gjuneš“ <https://www.facebook.com/2267148576847283/posts/d41d8cd9/2613380262224111/> (16.02.2022).

EVET (Evropejska Vizija za Etničeska Tolerantnost) <https://evet.bg/> (26.01.2022).

Haberbg <https://www.haberbg.net/> (25.01.2022).

Informacija na Ministerstvoto na obrazovanieto i naukata <https://mon.bg/bg/news/207> (21.12.2021).

Ismail, I. 400 Učenici V Černoočensko Učat Majčin Turski Ezik <https://rodopi24.blogspot.com/2022/02/400.html> (23.12.2021).

Ismail, I. Nad 430 učenici v Černoočensko polučiha novi učebnici po turski ezik <https://chernoochene.com/?p=10133> (23.12.2021).

Izselničeska organizacija nastojava za izučavaneto na turskija ezik v Bălgarija <https://www.actualno.com/education/izselnicheska-organizacija-nastojava-za-izuchavaneto-na-turskija-ezik-v-bylgarija-news_633836.html> (4.03.2022).

Kărdžali haber <https://www.kircaalihaber.com/bg/> (26.02.2022).

Kmetove iskat turski ezik v učilište, 4.03.2018 <https://bit.ly/3spm3EI> (20.12.2021).

K‘osejumer, I. Majčinijat ezik – breme za edni, prozorec kăm sveta za drugi <http://www.hermesbg.org/en/nova-biblioteka/book-79/3256-maychiniyat-ezik--breme-za-edni-prozorets-kam-sveta-za-drugi.html> (23.12.2021).

K’osejumer, I. Otnovo za obučenieto po majčin ezik <http://www.hermesbg.org/tr/nova-biblioteka/book-76/3194-otnovo-za-obuchenieto-po-maychin-ezik.html> (23.12.2021).

Kulov, G. Bum na turskite medii v Bălgarija. – *Duma*, br. 195, 25.07.2015 <https://duma.bg/bum-na-turskite-medii-v-balgariya-n107233?h=pdfarchive&pdfarchiveId=2933> (28.01.2022).

Kulov, G. Četvărti pored vestnik na turski ezik v Kărdžali izdava kolegata Nihat Dogu, 8.08.2014 <https://www.haskovo.net/news/171391/chetvarti-pored-vestnik-na-turski-v-kardzhali-izdava-kolegata-nahit-dogu> (26.01.2022).

Kulov, G. Mediite na turski se văzraždat, centărăt e v Kărdžali, 5.03.2014 <https://www.haskovo.net/news/151576/mediite-na-turski-v-balgariya-se-vazrazhdat-tsentarat-e-v-kardzhali> (26.01.2022).

Mnenie: Bălgarija skrito asimilira turcite, kato ograničava obučenieto na majčin ezik, 18 septemvri 2017 <https://www.vesti.bg/bulgaria/obshtestvo/izselnici-vyrnete-turskiia-v-bylgarskite-uchilishta-6073915> (22.12.2021).

Narodno čitalište „Mevljana – 2012“, gr. Dobrič <http://mevlana.free.bg/> (16.02.2022).

Narodnoto čitalište „Mustafa Kemal Atatjurk“, gr. Plovdiv <https://www.facebook.com/Narodno-čitalište-Mustafa-Kemal-Atatjurk-Plovdiv-302666116492035> (11.02.2022).

Radojkov, I. Slab interes na turski ezik kato izbiraema disciplina v učilište <https://www.haberbg.net/2022/02/slab-interes-na-turskiya-ezik-kato-izbiraema-disciplina-v-uchilishtata.html> (23.12.2021).

Sdruženie „Tolerantnost“ <https://www.tolerantnost.com/> (26.01.2022).

Sedmičen obzor <https://www.obzornews.bg/> (26.01.2022).

Spisanie „Mjusjulmani“ <https://www.grandmufti.bg/bg/home/spisanie-myusyulmani.html> (6.02.2022).

Spisanie za literatura, kultura i izkustvo „Nebet tepe / Nöbettepe“ <https://nobettepe.com/bg/> (6.02.2022).

Stojanov, A. Izučava li se majčin ezik v učilište? 30.11.2015 <https://bit.ly/3ptU7xB> (21.12.2021).

Strategija za obrazovatelna integracija na decata i učenicite ot etničeskite malcinstva, odobrena ot ministăra na obrazovanieto i naukata na 11 juni 2004 g. <https://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=512> (17.01.2022).

Tursko čitalište „Progres 2004 – Kazanlăk“ <http://www.progres.free.bg/bg/; https://www.facebook.com/progres2004/> (16.02.2022).

Tursko kulturno družestvo văv Varna <http://varnatkd.free.bg/bg/> (17.02.2022).

Ulusoj, H. Turskijat poslanik poiska izučavane na turski ezik v bălgarskite učilišta. – *Fakti*, 11.05.2019 <https://fakti.bg/bulgaria/379997-turskiat-poslanik-poiska-izuchavane-na-turski-ezik-v-balgarskite-uchilishta> (4.03.2022).

Vestnik „Zaman-Bălgarija“ spira da izliza <https://m.offnews.bg/news/Medii_73/Vestnik-Zaman-Balgariia-spira-da-izliza_634866.html> (26.02.2022).

VMRO sreštu 3-časova programa na turski ezik po BNR <https://eurocom.bg/new/vmro-sreshtu-3-chasova-programa-na-turski-ezik-po-bnr> (26.01.2022).

Zakon za narodnata prosveta <https://www.navet.government.bg/bg/media/ZNP_25_07_14.pdf> (15.01.2022).

Zakon za predučilištnoto i učilištnoto obrazovanie <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509> (23.12.2021).

Ajans BG <https://www.facebook.com/AjansBulgaristan/> (26.01.2022).

ALEV Dergisi / Spisanie ALEV <https://bit.ly/3M4JBXg> (16.02.2022).

Balon Dergisini Hatırlayalım..., 5.07.2017 <https://bit.ly/3BZe2cU> (16.02.2022).

Dükkancı, S. "Mozaik" dergisi yeniden yayın hayatına geçti, 24.11.2021 <https://bnr.bg/tr/post/101562593> (26.02.2022).

Mozaik dergisi <https://www.facebook.com/mozaikdergisi/> (4.03.2022).

Şumnu›da ‹Mozaik› dergisi 9 yıl sonra yeniden çıkmaya başladı <https://www.haberbg.net/2021/11/sumnuda-mozaik-dergisi-dokuz-yil-sonra-yeniden-cikmaya-basladi.html?m=1> (16.02.2022).

АРМЕНСКО ЕТНОПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО У НАС*

*Таня Матанова**, Владимир Пенчев****

ARMENIAN ETHNIC ENTREPRENEURSHIP IN OUR COUNTRY

Tanya Matanova, Vladimir Penchev

Като се срещнат двама арменци
да правят бизнес, е по-сладко[1].

Summary. Ethnic entrepreneurship is a characteristic mechanism for expression of ethnocultural identity and a specific resource for the maintenance of communities' cultural heritage in another ethnic environment. In this regard, the present text aims at giving an example for the systematization and categorization of the forms of Armenian ethnic entrepreneurship in Bulgaria appearing within different migra-

---

* Настоящият текст е изготвен в рамките на Националната научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие" (КИННПОР), финансирана от Министерството на образованието и науката.

** Таня Матанова – гл. ас. д-р – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките, имейл: tanya.matanova@iefem.bas.bg [Tanya Matanova – Assist. Prof., PhD – Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, email: tanya.matanova@iefem.bas.bg].

*** Владимир Пенчев – проф. д-р – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките, имейл: vladimir.penchev@iefem.bas.bg [Vladimir Penchev – Prof., PhD – Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, email: vladimir.penchev@iefem.bas.bg].

[1] Теренните материали от изследването ни, проведено в редица български градове – София, Пловдив, Варна, Бургас, Стара Загора, Сливен и Хасково, се съхраняват в Архива на Националния център за нематериално културно наследство при ИЕФЕМ–БАН (нататък: АНЦНКН), вж. в конкретния случай сигн. ФнАИФ № 3121, а.е. 1.

tory waves and groups. On that basis and by the review of online publications about different Armenian business structures and entrepreneurs, and by the analysis of interviews with representatives of the Armenian community in Bulgaria the authors try to discuss some typical characteristics and parameters of the Armenian entrepreneurship in Bulgaria.

Keywords: ethnic entrepreneurship, Armenians in Bulgaria, migrant business structures

Ключови думи: етнопредприемачество, арменци в България, мигрантски бизсен структури

Към проблема

Ще започнем оттам, че етнопредприемачеството представлява характерен механизъм за изява на етнокултурна идентичност и специфичен ресурс за съхраняване на културното наследство на общности в другоетнична среда. В настоящия текст правим опит да систематизираме и типологизираме реализациите на арменско етнопредприемачество у нас, като обръщаме в известна степен внимание и на неговите прояви в различните мигрантски вълни. Вече на тази основа и благодарение на проведените теренни интервюта и на интернет публикации, посветени на различните арменски предприемачески структури, както и на представители на различните типове индивидуален бизнес, в текста се предлага опит да се очертаят неговите параметри.

В друга наша публикация[2] обърнахме специално внимание на миграционните процеси на установяване на арменци у нас, както и на характеристиките на формиралата се арменската общност, респ. на някои нейни прояви, затова тук ще се насочим по-конкретно към проблема за формулировките на понятието етнопредприемачество или етнобизнес в контекста на битието на тази арменска общност. Вече неведнъж това

[2] Вж. **Матанова, Т., Вл. Пенчев.** „Помагаме... Кой с каквото може“. Етнопредприемачество и етноспомоществователство сред арменската общност в България. – В: *Миграции, общности и културноисторическо наследство.* София, 2021, с. 501–533.

беше предмет на наши търсения и анализи, при това в различни етнични ситуации[3], като стигнахме до извода, на първо място, че употребите и семантиката на понятието етнобизнес носят различни съдържания в зависимост от конкретните контексти, но едно от най-фрекветните и най-адекватните е разбирането, свързващо го с етничните общности в другоетнична среда, т.е. с т.нар. етнични малцинства. Като цяло с термина *етнопредприемачество/етнобизнес*[4] се назовава икономическата дейност на представители на определена етнична общност в другоетнична среда, обикновено първо или второ поколение имигранти, чиято същност по принцип е обичайното предприемачество, насочено към хора от същата етнична общност, но представляващо интерес и за представители на приемното общество, съвместено най-често с финансовата подкрепа за различни и разнообразни инициативи на общността. Показателно е, че в редица страни (при това и във, и извън Европейския съюз) тъкмо предприемачи от мигрантските общности осъществяват голяма част от средния и дребния бизнес. Ако се обърнем към предмета на нашето изследване, ще видим, че и арменското присъствие точно в него определено е забележимо у нас и що се отнася до занаятчийски производства, и що се отнася до предприемачество от друг тип.

На второ място, бихме искали да обърнем по-конкретно внимание на съвременните научни трактовки на понятието. Етничното предприемачество навлиза във фокуса на научните изследвания първоначално в Съединените щати през 70-те години на XX в., а през следващото десетилетие – и в европейските страни. Те предоставят възможност за проследяване на процеса на включване на етнопредприемачеството в съответната икономика, а в резултат на това – и проучване на интеграцията на имигрантите и техните деца в съответното общество, но са от

[3] Вж.: **Матанова, Т., Вл. Пенчев.** Етнопредприемачество сред руската общност в България. – *Българска етнология,* 2020, № 2, с. 155–175; **Penchev, V., T. Matanova.** Ukrainian Ethnic Entrepreneurship in Bulgaria. – *Народна творчість та етнологія,* 2020, № 4 (386), с. 151–163; **Матанова, Т., Вл. Пенчев.** Цит. съч., 2021, с. 501–533; **Пенчев, Вл., Т. Матанова.** Етнопредприемачеството сред българските общности в чужбина и културното ни наследство. – В: *Българите в чужбина – толкова близо, толкова далече.* Ч. 2. София, 2017, с. 43–74 и др.

[4] Приехме в случая названието *предприемачество*, една позабравена днес българска дума, включваща и самия процес на правене на икономическа дейност, а не само самата дейност и нейните резултати.

значение също така за изследването на техния принос за икономическото развитие в определени сектори или градове на приемните общества[5].

Според някои автори етничното предприемачество се развива като форма на социално-икономическа адаптация, възникваща като реакция на противодействията, с които се сблъскват имигрантите на общия трудов пазар в другоетничната среда. В резултат на това те мобилизират техните вътрешни ресурси и с цел оцеляване започват собствен бизнес[6]. С други думи, когато имигрантите в страната приемник не могат да си намерят работа в предприятия там (напр. поради недостатъчни езикови знания или непризната професионална квалификация, заради което се чувстват в известна степен „маргинализирани“), те се ориентират към създаването на собствена фирма или търговско дружество на основата на личен социален, финансов, професионален или друг капитал. Част от тях развиват бизнеса си на основата на етнични продукти и предмети (храна, сувенири, художествени произведения и пр.), но други са на отворения пазар, където работят в публичната обслужваща сфера, т.е. отвъд границите на собствената си етнична общност. Понякога те биват обвинявани от обществото приемник, че заемат работните места на местното население, макар и често да се трудят на практика в много по-непрестижни и по-нископлатени сфери на труд, които местните по принцип избягват. Погледнато от друга перспектива обаче, етнопредприемачеството представлява положителен и продуктивен метод за адаптиране на мигрантите в другоетничната среда, позволяващ както повишаване на социалния им статус, така и на имотното им състояние[7]. Несъмнено това важи и в нашия случай по отношение на новозаселените в българска среда арменски предприемачи, но тряб-

[5] **Rath, J., A. Swagerman.** Promoting Ethnic Entrepreneurship in European Cities. Luxembourg, 2011.

[6] **Рязанцев, С.** В. Этническое предпринимательство как форма адаптации мигрантов. – *Общественные науки и современность,* 2000, № 5, с. 73–86 <http://ecsocman.hse.ru/data/017/352/1216/008rQZANCEW.pdf> (14.04.2017). Вж. и **Дятлов, В. И.** „Этнические рынки“ в современной России – ускользающий объект исследовательского внимания. – В: Э*тнические рынки в России: пространство торга и место встречи.* Иркутск, Издательство ИГУ, 2015, с. 16–41. <http://library.isu.ru/ru/resources/e-library/conf_works_ISU/er_soderzhanie/S_2.pdf> (17.04.2017).

[7] Вж. още: **Waldinger, R., H. Aldrich, R. Ward and Associates.** Ethnic Enterprise: Immigrant Business in Industrial Societies. London, 1990.

ва и да отбележим, че по-специфична тук е ситуацията с представителите на общността от по-старите миграции, респ. техните наследници, и на това ще обърнем внимание по-нататък.

Въз основа на казаното дотук можем да преминем и към анализ на типовете етнично предприемачество[8], имайки предвид сравнително стройната структура от видове предприемаческа дейност и конкретните резултати от нея, материализирани в икономически субекти. На първо място, кафенетата, ресторантите, баровете, сладкарниците и други подобни принадлежат към *заведенията за обществено хранене*[9]. От гледна точка на интересуващата ни проблематика в случая са важни различните етнични елементи (кухня, интериор, особености при обслужването и т.н.), които, от една страна, чрез храната и атмосферата *„представят разпространени и значими знаци в процеса на поддържане и представяне на символичната, „въображаемата“ етничност“*[10], на съответните културни традиции и на всякакви други елементи на културното наследство на мигрантите в градското пространство на местното общество, а от друга страна, се превръщат в притегателни центрове, които *„позволяват да бъдат „открити“ мигрантските общности, да бъдат разбрани техните механизми за формиране и функциониране, да се изучи вътрешната им* структура“[11]. В този

[8] Предложихме тази типология в предишна наша публикация, посветена на изследването на друг проблем (вж. **Матанова, Т., Вл. Пенчев.** Цит. съч., 2020), но тя е приложима и тук.

[9] С понятието *заведения за обществено хранене* (catering industry (брит. англ.) и food service (амер. англ.) се назовават онези фирми, занимаващи се с хранене извън дома. Този сектор на икономиката включва ресторанти, кафенета, различни кетъринг дейности, както и много други бизнесформи.

[10] **Дятлова, Е. В.** Китайский общепит в процессе этнизации городского пространства (на примере Иркутска). – В: *Этнические рынки в России: пространство торга и место встречи*. Иркутск, 2015, с. 174 <http://cyberleninka.ru/article/n/kitayskiy-obschepit-v-protsesse-etnizatsii-gorodskogo-prostranstva-na-primere-irkutska> (17.04.2017).

[11] **Варшавер, Е, А. Рочева.** Сообщества мигрантов в Москве: взгляд через „этнические кафе“. Москва, 2013 <http://docplayer.ru/28785120-Soobshchestva-migrantov-v-moskve-vzglyad-cherez-etnicheskie-kafe.html> (17.04.2017). За арменските заведения в Русия (Москва и Санкт Петербург) вж. **Гуляева, Е**. Что делает ресторан этническим? (на примере армянских ресторанов в Санкт-Петербурге). – *Антропологический форум*, 2017, № 32, с. 67–94.

контекст те могат да бъдат характеризирани и като ориентирани към и предназначени за мигранти заведения, в които и персоналът, и управата са мигранти[12]. Голяма част от тези етнични заведения за обществено хранене поддържат и собствена интернет или фейсбук страница, на която може да се открие прагматична информация (контакти, месторазположение, анонси на програми, меню и др.), кратки популярни текстове за съответната кухня и традиции, както и фотоснимки и кратки видеоклипове, разказващи за заведението и минали събития в него.

На второ място, развитието и успешното функциониране на един (малък) хранителен *магазин* се предопределя от клиентите и социалните им мрежи (т.е. от социалния капитал на неговите собственици), но също така и от качеството на предлаганите продукти, външния вид и интериора на магазина (т.е. от символния капитал), както и от професионалните умения (т.е. от личностния капитал). Тъкмо тези характеристики са още по-значими за етничните магазини и другите предприемачески структури, поддържани от мигрантите в обществото приемник. От една страна, екзотичните за местното население продукти и храни са им познати от медиите или от пътувания в чужбина. От друга страна, етнично маркираните, и то предимно хранителни продукти, поради специфичната хранително-вкусова носталгия у човека са важни за членовете на самите мигрантски общности, които често представляват и най-голям процент от клиентите (като понякога такива са и представители на географски или етнично близки общности, консумиращи сходни продукти). Следователно става ясно, че за успешното развитие на този вид бизнес своя роля имат и двете групи клиенти – и местните, и мигрантите.

Общо взето, както етничните магазини, така и етничните заведения за обществено хранене са характерни пространства, в които се откриват различни етнокултурни елементи като текстове, снимки, стоки, но също и аромати и звуци. В допълнение те функционират и като социално-икономическа мрежа, в която се обменя важна и полезна

[12] **Пешкова, В.** Среднеазиатские „этнические“ кафе Москвы: мигрантская инфраструктура в городском пространстве. – В: *Этнические рынки в России: пространство торга и место встречи.* Иркутск, 2015, с. 188 <http://library.isu.ru/ru/resources/e-library/conf_works_ISU/er_soderzhanie/S_12.pdf> (17.04.2017).

информация, организират се и се провеждат формални и неформални срещи, водят се разговори за семейството, общността, съседството, родината и т.н.[13]

По-различни, на трето място, са функциите на малките семейни производствени структури най-често в областта на хранително-вкусовата промишленост, които емблематизират целенасочено етничното със своите продукти, по правило характерни за съответната хранителна култура и възприемани като такива и в приемащата страна. Обикновено (но не задължително) етничните производствени фирми менажират и свои магазини и/или заведения за обществено хранене, за които важат споменатите по-горе наблюдения.

На четвърто място, *етничните хотели* са такива сгради за гости и туристи, чиято концепция е основана върху етнични принципи с ярко изразена символика. Имаме предвид етничното наименование, характерната архитектура и обзавеждане, често наличието и на хранително заведение със съответстващо на гастрономическите етнични традиции меню, специалната униформа или носия на обслужващия персонал, наличието на етнични развлечения за гостите. С други думи, тяхната същност се състои в това да представи (поне част от) традициите, историята и характеристиките на съответния етнос, които да предоставят възможност на посетителя да се потопи в съответния етничен „свят“, заедно с неговите визуални, музикални и хранително-вкусови особености. Същевременно, както и в анализираните по-горе предприемачески структури, и тук при клиентите се повтаря откроеният вече модел – за успешното развитие на този вид бизнес своя роля имат и местните, и мигрантите.

На пето място, можем да обособим разнообразните по своята дейност фирми в сферата на услугите – за продажба на недвижими имоти, за строителни услуги и интериорен дизайн, за медицински и фризьорски услуги, козметика, масаж и пр. При тях етничното е повече или

[13] **Lauser, A.** Beziehungsnetzwerke, Frauenraum und einwenig Heimat. Ein „Asian Food Store“ als Treffpunkt von Filipinas in einerdeutschen Großstadt. – *Kea – Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 1997, № 10, S. 155–180 <http://www.book.dislib.info/b1-other/188121-1-andrea-lauser-beziehungsnetzwerke-frauenraum-und-ein-wenig-heimat.php> (17.04.2017).

по-малко явно съобразно акцентите в дейността на съответната фирма, но по принцип по-често се подчертава, отколкото да се неглижира.

Разбира се, съгласно различните специфики в различните страни тази типология може да бъде разширявана или редуцирана, но тя като цяло дава обща представа за параметрите на изследваното явление. Затова ще се опитаме да я приложим и в конкретния изследователски случай.

Арменско етнопредприемачество у нас

Поставяйки по този начин теоретичната рамка на изследването, в следващите редове ще се съсредоточим конкретно върху **арменското етнопредприемачество** в България, като се опираме на примери от теренните ни проучвания, за които вече стана дума по-горе[14], откроявайки ги в отделните типове предприемаческа дейност.

Насочвайки се към проблематиката на етнопредприемачеството у нас, трябва да имаме обаче предвид, че трудовата заетост на чужденци се определя от действащото национално законодателство в областта на наемането им, с което се осигурява защита на националния трудов пазар, гарантират се правата на българските граждани и всичко това е в съответствие със законодателството и практиката на Европейския съюз в тази област. Тя е регламентирана в Закона за трудовата миграция и трудовата мобилност и Правилника за неговото прилагане[15].

Имайки предвид законовите положения, рамкиращи условията за разгръщане на етническо предприемачество, можем да се насочим вече

[14] АНЦНКН, ФтАИФ № 1793, 1794, 1795, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1915; ФнАИФ № 3017, 3018, 3019, 3020, 3021, 3022, 3024; ПВАИФ № 1288, 1289 и АИФ I № 584, АИФ I № 611.

[15] Вж. специално: Заетост на чужденци – нормативна уредба. – В: *Министерство на труда и социалната политика. Агенция по заетостта* <https://www.az.government.bg/pages/zaetost-na-chuzhdenci-normativna-uredba/> (22.08.2019); АУ – Издаване на разрешения за работа на чужденци в Република България по реда на чл. 70, ал. 2 и чл. 72б от Закона за насърчаване на заетостта. – В: *Министерство на труда и социалната политика. Агенция по заетостта* <https://www.az.government.bg/pages/registratsiya-na-kratkosrochna-zaetost-na-chuzhdentsi-bez-razreshenie-za-rabota/> (22.08.2019).

към анализ конкретно на интересуващата ни проблематика по отношение на арменското етнопредприемачество в България, като обръщаме внимание и на миграционните специфики в развитието на процесите[16].

Тук ще се спрем най-напред на предприемачески сфери като производството на хранителни продукти, търговията и услугите с тях. Хранителната носталгия на мигрантите много често е една от причините, подтикваща индивидите, които (често) са и с опит в производството и търговията, за започването на подобен бизнес. Пример за това са производителите на лаваш, на торти[17] и други сладкарски изделия. Ще дадем и конкретни примери. Във Варна и Генерал Тошево към 2013 г. е имало фурни за производство на лаваш[18]. Първата е управлявана от арменска имигрантка, като хлябът е купуван от българи и руснаци, а не от арменци[19], а втората е собственост на братя Овсепян от Варна[20]. Към 2020 г. те вече не функционират, но такива фирми за производство на лаваш има в Пловдив и в Шумен[21].

Днес „Лаваш – Варна“ се самоопределя като *„едно различно заведение с автентична кавказка кухня“*[22] с възможности за онлайн поръчка , като в менюто са включени освен пилешка, агнешко-телешка и свинска скара и месо също и различни салати, а самият хляб лаваш се предлага отделно или като сандвич с плънка. За разлика от тях фирмата „Лаваш Дина“ (Брабион ООД) е семейна фирма от 2017 г., позиционирана първоначално в София, а сега в Пловдив. Тя е фокусирала дейността си върху самите хлебни изделия, *„презентирайки продукта*

---

[16] За някои от изследваните случаи се позоваваме и на нашата предишна публикация по тази проблематика, вж. **Матанова, Т., Вл. Пенчев.** Цит. съч., 2021.

[17] Към 2013 г. арменска сладкарница е имало и в Пловдив.

[18] Традиционен за кавказкия регион тип хляб, смятан обикновено от българските арменци за традиционен арменски продукт (вж. напр. DINA <https://www.lavash.bg/> (5.11.2021).

[19] **Владимирова, Н.** Опазване и съхраняване на културното наследство на арменците в България: актуално състояние и проблеми. Русе, 2018, с. 141.

[20] В Генерал Тошево произвеждат арменски хляб – лаваш. – В: *Darik news* <https://dariknews.bg/regioni/dobrich/v-general-toshevo-proizvezhdat-armenski-hlqb-lavash-1061846> (5.11.2021).

[21] Сведения за производителя на лаваш в Шумен са получени от респонденти в Хасково.

[22] Лаваш <https://m.facebook.com/lavash.grill.house?timeend> (27.08.2020).

на пазара така, че той да не е просто един етнически продукт, а самите хора, да речем българите, да го възприемат като част от ежедневната си трапеза… Променихме малко някои вкусови качества, но съзнателно заради това запазихме името „Лаваш“, защото това е доста употребявано име в Армения и всъщност така се опитваме да подскажем откъде идва този хляб и в същото време да го представим по удобен и модерен начин на потребителите в България“[23] чрез разпространение в големите търговски вериги и в редица по-малки хранителни магазини. Подтикът за започване на този бизнес е личното желание на Геворг и Дина, които след продължително пътуване из целия свят при завръщането си в България решават да създадат и развият нещо полезно за хората и удовлетворяващо личните им желания. За тях лавашът *„е също и продължаване на дълго съхраняваната традиция да поддържаме различните поколения сплотени“*[24].

В Пловдив функционира арменската сладкарница „Изабел“, в която се продават торти собствено производство, баклави и други дребни сладки и соленки[25], харесвани не само от арменците в областта, но и от българите. Арменските жители на Варна имат възможност да опитат от домашно приготвения сладък суджук на Нарине Николян[26]. Техните сънародници в Сливен могат да се възхитят на вкусни торти, приготвени по професионални рецепти в домашни условия с красива украса: *„Ние искаме да направим сега двамата малка сладкарница и да си работим. Сега работя вкъщи.* [...] *Просто нямаме възможности да започнем… Мои близки си поръчват за ресторант, за празник.* […] *То дойде един момент, в който започнаха да ми плащат“*[27]. Сладкарница „Шаклиян“ в същия град предлага торти и сладки изделия, но в менюто не се откриват такива, направени по арменски рецепти – само клиентите понякога са арменци.

След като Ерика (Херикназ) Капунцян и съпругът ѝ се установяват в България през 1992 г., тя работи за кратко време като главен

[23] АНЦНКН, ФнАИФ № 3085, а.е. 14.

[24] DINA <https://www.lavash.bg/> (27.08.2020).

[25] Сладкарница Изабел <https://www.facebook.com/pg/armenskasladkarnicaizabel/about/?ref=page_internal> (27.08.2020).

[26] АНЦНКН, ФнАИФ № 3084, а.е. 2.

[27] Пак там, № 3125, а.е. 6.

готвач в ресторант за традиционна грузинска кухня „Хинкальная“ в Бургас (причината за прекъсването на работата там е затварянето на заведението поради малобройната клиентела). След затварянето на ресторанта Ерика Капунцян и съпругът ѝ отварят производствен магазин „Еревански сладки“ по името на тяхното първоначално местожителство, арменската столица. Малкият цех не съществува дълго време въпреки вкусните десертни изделия: *„Бяхме в Изгрев, а не в центъра. Правих бисквити от сусам, които бяха хит. Медена торта, наполеон продавах, истински меденки правих, наши арменски ореховки, които се топят в устата“*[28].

Тук имаме предвид също така и заведенията за обществено хранене (ресторант, бистро, бар, кафе-сладкарница и пр.) на арменски предприемачи с предлагана (и) арменска кухня[29]. Първите такива ресторанти възникват в края на XX и началото на XXI в. В началото на 20-те години на XXI в. е имало ресторанти в градовете с многочислено арменско население като *„Пловдив, София, Варна, също така в Свети Влас, а в Бургас и Шумен подобна идея се обмисля“*[30]. Н. Владимирова разделя ресторантите на семейни, които предлагат традиционни ястия, и на такива, стопанисвани от т.нар. нови имигранти, които сервират кухня, характерна за Република Армения: *„В ресторантите от първия вид менюто включва арменски, български и интернационални блюда. Повечето принципно са превърнати в места, където арменската общност се събира и празнува заедно“*[31]. Днес тези заведения се посещават от много българи и чужденци. Интересът е главно към арменските ястия и затова в някои ресторанти се предвижда увеличаване на техния дял в менюто[32].

Менютата в арменските ресторанти следват класическото разпределение – от предястия и разядки през ястия до десерти и винена листа,

---

[28] Пак там, а.е. 2.

[29] В сравнение с арменските заведения в Москва и Санкт Петербург, където те са асоциирани със заведенията, предлагащи кавказка кухня (вж. **Гуляева, Е.** Цит. съч.), с ресторантите в България не е така и те са разпознаваеми по емблематичните си географски имена като „Арарат“, „Ереван“ и др.

[30] **Владимирова, Н.** Цит. съч., с. 140–141.

[31] АНЦНКН, ФнАИФ № 3085, а.е. 7.

[32] **Владимирова, Н.** Цит. съч., с. 141.

като освен арменските ястия навсякъде има включени и храни, приготвени по български и/или средиземноморски рецепти.

Във връзка с това ще обърнем внимание конкретно на ресторанти, отворени от т.нар. нови имигранти. Това са „Беладжио/Bellagio“ в Пловдив и „Арарат“ в София.

Идеята на собственика на ресторант „Беладжио/Bellagio“[33] Самвел Оханян, който пристига през 1993 г. в България, е тъкмо за започване на семеен бизнес. Първоначално, в края на 90-те години на миналия век, притежава свой цех за обувки, но впоследствие става ресторантьор, като решението му е продиктувано от интереса и хобито му да готви. Макар наименованието „Беладжио“ да не звучи по арменски, връзката с арменското идва от вдъхновението, породено у собственика от щедростта и благотворителността на арменския собственик на едноименен хотелски комплекс в Лас Вегас[34]. В семейния ресторант освен арменски ястия (с подправките за които те се снабдяват чрез гостуващи им роднини или чрез транспортни фирми) и напитки има обособен арменски кът, а при особени поводи арменците (които иначе не са преобладаваща част от клиентелата) празнуват свои лични или арменски празници.

Възприемайки България като лесна страна за адаптация, дошъл с покана да работи като професионален готвач в ресторант в Благоевград през 1993 г., собственикът Самвел Погосян се мести в София, където през есента на 2015 г. отваря ресторант „Арарат“ като семеен бизнес. За него на сайта на заведението четем: *„Тук господства домашният уют, обгърнат от миризмата на екзотични подправки, донесени от Армения. Освен от типичната арменска кухня, включваща над 200 вида специалитети и над 100 вида салати, невероятно вкусната арменска скара на дървени въглища, арменски шашлик и люля кебап от различни видове меса тук може да се насладите и на руска и световна кухня“*[35]. За своите ястия предприемачът осигурява подправки от

[33] Вж. Ресторант „Bellagio“ <https://www.facebook.com/pages/category/Armenian-Restaurant/Ресторант-Bellagio-581610852030702/> (27.08.2020).

[34] АНЦНКН, ФнАИФ № 3085, а.е. 15.

[35] Арменски ресторант „Арарат“ в София. – В: *Ararat Restaurant* <http://www.ararat-restaurant.com/?fbclid=IwAR3EINLI6SgBB6ktiHs8MuOTirgAyh_3gkXg3D9U019Ah46VADyvcgQXgLY> (5.11.2021).

Армения (приятели им носят или те си взимат), а вина и коняци купува от варненския магазин за вина „Арарат“. Салатите и ястията в менюто носят топонимни названия – „Еребуни“, „Ереван“ и др.[36] Според Погосян арменските му клиенти купуват арменски стоки и сладки от носталгия. Негови клиенти, най-вероятно поради близостта на кухните, са и грузинци от грузинското посолство, които си поръчват храна за вкъщи (особено) в пандемичната обстановка[37].

Ресторантите, а и всички други заведения за обществено хранене могат да се категоризират в два типа от гледна точка на емблематизацията и изявата на арменската етнична идентичност[38]. Тези от *първия тип* се намират във „видимия център“, ясно се отличават от другите търговски обекти заради широкото използване на визуални средства и в екстериора, и в интериора. Етничната другост (в случая арменското) се презентира чрез открояващи се табели с названието на заведението, а често – и с менюто, със сигнализираща украса и посуда, ясно видими от улицата. Вътрешното оформление обикновено продължава с презентацията на етничната „другост“ чрез интериора, мебелировката, картините, украсите и пр. Особено значение в случая има арменската кухня и най-вече неотменното присъствие на определени традиционни ястия. Пример за такъв ресторант, освен цитирания вече „Арарат“ в София, е „Ереван“ в Пловдив.

Харутюн Тутян-Арто, който е наследник на стар арменски род, дошъл от Турция в България, отваря своя първи арменски ресторант „Ереван“ през 2004 г. Оттогава той е и един от главните готвачи на арменските супи и основни ястия, предлагани в менюто. Първоначално ресторантът се помещава в сграда, собственост на арменската църква, в пространство, функционирало като клуб за забавни игри на възрастни

---

[36] АНЦНКН, ФтАИФ № 1915.

[37] Пак там, № 3124.

[38] **Пустарнакова, А. А.** Репрезентация этнических „других“ в городском пространстве. – *Вестник Самарского госодурственого университета*, 1, 2007, № 51, с. 44–48. <http://vestnik-samgu.samsu.ru/gum/2007web1/soci/200710203.pdf> (18.07.2017); **Пустарнакова, А. А.** Этнический „другой“ как коммуникативный субъект: анализ репрезентаций „другости“ в этнических ресторанах. – *Вестник Самарского госодурственого университета*, 2, 2008, № 32, с. 255–257; **Дятлова, Е. В.** Цит. съч., с. 175–176.

арменци в Пловдив. От пролетта на 2020 г. заведението е на нов адрес, на който идват и старите клиенти, не само арменци, но и пловдивски творци и бохеми. Тук определено може да се говори за съхраняване на арменското културно кулинарно наследство, тъй като освен предлаганите по изпитани и наследени от баба му дългогодишни рецепти от арменската национална кухня Арто е и един от готвачите на 500-те традиционни рецепти, включени в книгата „В света на арменската кухня“, издадена от ОАБС „Парекордзаган“ – Пловдив през 2019 г.[39] Персоналът не е арменски, тъй като според собственика *„за тях като че ли това е срамна работа – да си готвач, да си сервитьор, да си обслужващ персонал“*[40], защото арменците обикновено са златари и бижутери. В обедното меню винаги има арменски супа, основно и десерт. Подправките, които не открива в България, той внася от Одрин, а алкохолните напитки купува от варненския доставчик „Варт“, но и в „Метро“, *„защото се предлага абсолютно цялата гама, което мен много ме радва. Има тригодишен, петгодишен и от отбрания сорт коняци“*[41].

Заведенията от *втория тип* имат по принцип доста сериозна етнична клиентела, разположени са също в централните части на съответния град, но от улицата те обикновено са неразличими и разчитат на тесен кръг богати посетители. Подобни ресторанти могат да бъдат намерени чрез афиши, покани, рекламни обяви, визитки в интернет форуми и др. В тях се обръща специално внимание на интериора, като се търси определен стил, персоналът се подбира внимателно. Кухнята обикновено е впечатляваща, с изискани блюда. Към тази категория може да определим „Егур, Егур“ (Ела, ела), собственост на Хилда Казасян, отворил врати през 2004 г.[42] С по-скоро неетнически маркиран, но изискан интериор за своите клиенти заведението (както и свързаният с

[39] Вж. Кулинарното бижу „В света на арменската кухня“ е вече факт. – В: *Общоарменски благотворителен съюз – Пловдив* <http://agbubulgaria.org/?p=3679> (29.8.2020).

[40] АНЦНКН, ФнАИФ № 3085, а.е. 7.

[41] Пак там, а.е. 8.

[42] Първоначално ресторантът в София е разположен на ул. „Шейново“, преместван е няколко пъти, а сега е на ул. „Московска“.

него „Егур, Егур“ в Банско[43]) предлага разнообразие от ястия, приготвени от българи или арменци *„както бихте ги сготвили у дома – от пресни продукти, без икономии и заместители“*[44], по рецепти на баба ѝ, които са много специфични, *„тъй като различните арменски фамилии имат различни тънкости на готвене“*[45] (вж. например салатата „Хайдухи“[46]). Освен традиционната супа „Хаш“, арменска маслинена супа, „Кайгана“, „Мантъ“[47], арменски лозови и зелеви сарми, се приготвят и салати „Карнъ“, „Митерян“, „Хешкек“ и арменска баклава, „Ануш абур“ (ашуре), арменска грис халва и др.[48] Ресторантите са посещавани както от българи и чужденци, така и от арменци, *„хора с вкус – към хубава храна, хубавото вино и хубавото прекарване“*[49], които ходят без повод или за да отпразнуват кръщене, сватба и др., като заведението не се затваря дори и в случаите, когато се събират хора от посолства[50].

Може би извън тези типологични категории е съществувалото близо до арменската църква „Сурп Хач“ в Бургас от 2011 до 2019 г. арменско кафене „Ереван“ със собственик Саркиз Агоп Мушехян (по професия моряк), в което са предлагани не само топли и студени напитки, но и арменски сарми, пържени картофи и други ястия, приготвени от готвачки с арменски и/или български произход. Съпругата му споделя: *„Кафенето не съществуваше с цел печалба. Собственикът беше голям родолюбец и целта му беше да събира арменците там. За печалба въобще не може да говорим, защото той повече черпеше… Дори хората си носеха от вкъщи“*[51]. Функционирайки по-скоро като арменски център – както показва и самото му име „Клуб Ереван“, заве-

[43] До 2019 г. собственичката поддържа и ресторант в Созопол, но с името „Автентичният кладенец“.

[44] Егур Егур – арменски ресторант. – В: *Egur, Egur* <http://eguregur.bg/> (5.11.2021).

[45] Историята на Хилда Казасян – арменка от България. – В: *Multikulti карта София* <https://multikulti.bg/map/bg/spot/egur-egur/> (5.11.2021).

[46] Меню. – В: *Egur, Egur* <http://eguregur.bg/menu/> (5.11.2021).

[47] Пелмени с цедено кисело мляко, джоджен, чесън и много масло.

[48] Меню. – В: *Egur, Egur* <http://eguregur.bg/menu/> (5.11.2021).

[49] Историята на Хилда Казасян – арменка от България. – В: *Multikulti карта София* <https://multikulti.bg/map/bg/spot/egur-egur/> (5.11.2021).

[50] Вж. също АНЦНКН, ФнАИФ № 3124, № 1915.

[51] Пак там, № 3125, а.е. 3.

дението е посещавано от арменци в Бургас, които играят карти, шах и табла, включително и моряци, провеждани са арменски тържества. Такава функция са изпълнявали и съществувалите през XX в. девет-десет арменски кафенета в града[52].

Въз основа на нашите наблюдения и интервюта можем да приемем, че различните заведения за обществено хранене на представители на арменската общност в България допринасят за съхраняване на арменските традиции. Същевременно те обединяват арменците и ги презентират в приемното българско общество най-вече чрез храната[53], а не с етническата си стилистика, защото по-често залагат на „съвременен“ и неутрален интериор („Егур, Егур“; „Ереван“, „Беладжио“). Изключение са интериорът и екстериорът на „Арарат“, който включва повече знаци на арменската етническа култура – картини на художиници, сувенири, национални музикални инструменти[54], но също и факта, че това е единственото заведение в столицата, където освен чрез храната арменското се презентира чрез жива арменска музика, изпълнявана от представителите на арменското семейство[55].

Що се отнася до съществуването на търговски обекти, разпространяващи арменски продукти в България, може да се отбележи, че във Варна от 2016 г. функционира един малък магазин „Арарат“, паралелно с онлайн магазин на фирмата „Варт“ ЕООД, който предлага арменски коняк и вина, но и руски и други качествени алкохолни напитки[56], и от който се снабдяват част от арменските ресторантьори в България. Други действащи арменски магазини за арменски продукти в градове с многобройна арменска общност в България не са открити. Тези арменци (представители на новата имиграция в България), които

[52] Пак там. Вж. също и: **Кехлибарева, С.** Арменските кафенета в Бургас – спомен за отминалото време. – Бургас репортер, 19 март 2016 <https://burgas-reporter.com/articles/24876> (5.11.2021).

[53] Вж. и **Tadevosyan, A.** Migration and Everyday Life: Movement through Cultures and Practices. Yerevan, 2014, p. 56.

[54] АНЦНКН, ФтАИФ № 1915.

[55] Пак там, № 3124, а.е. 1.

[56] Вж.: „Варт“ ЕООД. – В: *VART-BRANDS* <https://www.vart-brands.com/about-us/>; За първи път във Варна отвори Арменски магазин. – В: *novavarna* <https://novavarna.net/2016/08/20/за-първи-път-във-варна-отвори-арменски/> (27.8.2020). За освещаването на магазинчето е извикан и арменският свещеник.

имат магазини, обикновено търгуват с различни стоки, в едни случаи с ширпотреба (например магазини от типа „За 1 лев“[57]), а в други – със специализирани стоки (например хидроснабдяване, продажба на автомобили и пр.).

Вероятно тук е мястото да бъде спомената и арменската онлайн книжарница във Варна. Усетил липсата и необходимостта от такъв тип магазин, през 2017 г. роденият в България като трето поколение в арменско семейство Степан Давидян подема инициативата. Първоначално съществува сайт, поддържащ периодично актуализиран арменско-български онлайн речник, *„а книгите се появиха като допълнителна идея към сайта“*[58]. Ясно описано на уебсайта е, че там са *„представени книги, свързани с арменският език, история и култура. Ще намерите книги написани на български, руски, английски език и разбира се на арменски език в двете му форми – източна и западна. Предлагат се разнообразие от арменски речници и помагала за изучаване на арменски език, както за начинаещи така и за напреднали“*[59]. Сред купувачите са и арменци, и българи, като книгите, предлагани там, са от България или се внасят от САЩ, защото от Армения *„е много трудно. Тя е блокирана държава от Турция и Азърбайджан. А чрез авиолиниите е много скъпо“*[60]. Самият Давидян не смята това за предприемачество (заради което не поддържа бизнес контакти с други арменци в града), а за свое допълнително занимание, *„по-скоро възможност, който желае, макар и да са ограничен брой от хора, да имат възможност да си закупят, да имат достъп до такава литература. Това занимание не е икономически оправдано, при което вземаш нещо и го препродаваш“*[61].

Добре известно е, че заселилите се в края на XIX и началото на XX в. в България арменци упражняват различни занаяти, като златарство, бижутерия и часовникарство, но сред тях има и търговци, а също

---

[57] Вж. напр.: АНЦНКН, ФнАИФ № 3125, а.е. 2, а.е. 6; АИФ I № 611, а.е. 5.

[58] ФнАИФ № 3084, а.е. 10; Кратък преглед на арменската книжнина във Варна предлагат: **Ерниасян, Хр., М. Хаджолян.** Арменска книжнина в гр. Варна. – В: *Известия на съюза на учените – Варна 2016. Културното наследство на Варна*. Варна, 2016, с. 27–29.

[59] Арменска Книжарница <https://www.hy-bg.net/bg/> (27.08.2020).

[60] АНЦНКН, ФнАИФ № 3084, а. е. 10.

[61] Пак там.

и адвокати, лекари, фармацевти, фотографи и др. Имало е дори и банкери[62]. Някои фирми съществуват дори до днес, например „Свила“ АД, която е копринено-предачна фабрика в Хасково основана от седем арменци в началото на 1925 г., специализирана в производството на коприна от бубени семена до прежди за шиене, тъкане и конфекция[63]. Тайната може би е в това, че предаваните знания в занаятчийството *„е по-скоро не наследство, а родова памет. В смисъл, че оцелели във всички тези гонения, кервани и т.н. по-заможните, по-богатите хора и хората, които са били по-адаптивни и са се справяли с нещата. И може би това да се справиш с нещата се предава от родител на дете, през поколенията. И от там го има този хъс за успех“*[64].

На пръв поглед тъкмо по-скоро към сферата на занаятчийството биха могли да бъдат категоризирани поддържаните от две арменки като семеен бизнес два бутика за бални рокли във Варна. Анахит Николян открива своя магазин още през 1994 г., след заселването си в България, като първоначално търси идеи от арменската история и арменските национални дрехи, които са по-строги и по-тежки, с повече везба, но тъй като клиентите, сред които има и българки, и арменки, търсят по-елегантното, по-фееричното, по-нежното, тя пренасочва стила на своите тоалети. Снаха ѝ (съпругата на брат ѝ) Маргарита Григорян, след като идва в България, научава също тънкостите на бутиковия бизнес и поддържа свой магазин в близост, което им позволява двете взаимно да си помагат в ежедневието и в бизнеса[65] и да преодоляват кризисни ситуации, включително и тази, причинена от разпространението на COVID-19 и свързаните с него национални локдауни и други налагани противоепидемични мерки от началото на 2020 г.

---

[62] **Парушева, Д.** Към професионалната структура на населението в Пловдив: мястото на арменците и евреите в края на 19 и началото на 20 век. – *Годишник на Етнографски музей – Пловдив*, 3, 1998, с. 163–164; **Владимирова, Н.** Цит. съч., с. 35.

[63] Вж. „Свила“ АД <http://svila.eu/> (5.11.2021). Всъщност със създаването на фабриката арменците осигуряват работни места не само за арменци, но и за българи и по-този начин драстично намалява безработицата в града (вж. **Караханян, С. К.** История на арменците в Хасково. Хасково, Арменска Аполистическа Православна Църква „Сурп Степанос“, 1980, с. 5).

[64] АНЦНКН, ФнАИФ 3121, а. е. 1.

[65] Пак там, № 3084, а. е. 2–3.

Друг подобен пример е търговският център „Жаклин Хугасян/ Jacklin hugasian“, който се ръководи от трето поколение бижутери, а историята на създаването му е накратко описан на сайта: *„В характерния занаятчийски дух и атмосфера се ражда единствената по рода си „Златарска къща“* […] *Клиентите на Златарска къща са получавали шанс за уникално изживяване и наслада на сетивата – през стъклена стена, с чаша кафе – приготвено на джезве, те наблюдават поправката или корекцията на бижуто, което са харесали за себе си или за любим човек* […] *Под вещите напътствия на майстор Карло много млади занаятчии са се превърнали в майстори златари и моделиери. Част от тях и до днес работят в екипа на голямата му дъщеря – Жаклин Хугасян. Трето поколение бижутер, Жаклин пренася с достойнство, умение и финес марката „Jacklin hugasian“ във времето, добавяйки блясък и самобитност на всеки авторски накит. За нежната ръка в бижутерската фамилия тайни в занаята няма“*[66]. Самият Карник Хугасян – Карло е от стар род на достойни арменци във Варна, а там *„колкото до професията на занаятчията и майсторът-златар, тя е потомствена“*[67].

Изследвайки руското етнопредприемачество[68], отбелязахме една сравнително богата палитра от типове предприемачество, развивани в българска среда. За разлика от руснаците обаче арменците у нас нямат ясно изразена мрежа в сферата на правните консултации[69] и недвижимите имоти. От друга страна, пряко свързано с този бизнес, най-вече по Българското Черноморие, е арменското хотелиерство, както и отдаването под наем на жилища в апартаментни комплекси и на квартири през активния туристически сезон. Като цяло би могло да се твърди, че арменските етнопредприемачи не развиват много този туристически бранш вероятно поради факта, че туристическият обмен между Българ-

[66] Jacklin hugasian <https://jacklin-hugasian.com/about-us/> (27.08.2020).

[67] **Пенев, Ст.** Арменците в България. Кн. 1. Варненските арменци. Варна, 2012, с. 74.

[68] **Матанова, Т., Вл. Пенчев.** Цит. съч., 2020.

[69] Все пак Правна кантора „Задикян и Станчев“ в София се специализира в осигуряване на помощ в областта на семейното право (вж. Адвокатска кантора Задикян & Станчев <https://bulgaria.worldplaces.me/review/90732017-advokatska-kantora-zadikjan-and-stanchev.html> (7.4.2022).

рия и Армения е сравнително по-слаб в сравнение с този на руснаците и украинците[70], тъй като не съществуват чартърни полети и като цяло интересът на арменците да посетят България е сравнително нисък: *„Нямат интерес към България. Моите роднини първо идваха. След няколко години като ги канех викаха: „Какво има в България? Тя е бедна държава“*[71].

Единствените арменски хотели са в околностите на Варна. „Аргищ Партез“ и „Аргищ Палас“ (Паркът, респ. Палатът на цар Аргищ[72]) са модерни хотелски комплекси с колони в урартски стил, които са плод на реализираната детска мечта на собственика Едуард Аветисян да бъде архитект и да построи сграда в стар асирийско-урартски стил, понеже смята арменците за едни от наследниците на древното им изкуство. Тази стилизация на археологически паметници и архитектурни форми на древна Армения позволява презентирането и на самия арменски народ като древен[73]. В този смисъл хотелите му може да бъдат разглеждани и като исторически, и като етнични комплекси. Затова допринасят и наименованията, както и пъстрият етничен персонал в кухнята, назначаван според това, което умее най-добре, т.е. узбекистанци са назначавани, понеже най-добре приготвят плов, италианците – пици, арменците – барбекю[74].

Със сигурност арменско присъствие има и в сферите на медицинските услуги, козметиката и други услуги, особено от представители и потомци на старата миграция, но такива в рамките на проучването не бяха открити, посетени и изследвани.

В обобщение може да се каже, че арменското етнопредприемачество в сферата на производството и търговията у нас е сравнително слаборазвито[75]. Макар и често да се казва, че новите имигранти от Ар-

---

[70] Вж. **Матанова, Т., Вл. Пенчев.** Цит. съч., 2020.

[71] АНЦНКН, ФнАИФ № 3125, а. е. 4.

[72] Аргищ или Аргищи управлява държавата Урарту през VIII в. пр.Хр. Урарту е разположена в планинската област между Мала Азия, Кавказ и Месопотамия, днес известна като Арменска планинска земя.

[73] Вж. и **Гуляева, Е.** Цит. съч., с. 84.

[74] АНЦНКН, ФнАИФ № 3084, а. е. 4.

[75] Вж. АНЦНКН, АИФ I № 611, а. е. 5.

мения са бизнесмени, те не се занимават с продажба на арменски стоки, а икономическа инициативност се проявява най-вече и най-често в магазинната мрежа, притежават складове, специализирани магазини за ежедневни и професионални потребности. Единствено изключение от това са производителите на лаваш, които все повече навлизат в ежедневието на българина, усвояващ тяхната практичност и използващ ги не само в домашни условия, но и в туризма. Единични, макар и успешни, остават бизнес проявите тъкмо в туризма и по-конкретно в хотелиерството.

Макар и да няма много арменски заведения, българите, арменците и всички останали имат възможност да се докоснат до арменското чрез храната, най-вече в София и Пловдив. Предприемаческият процес в тази област обаче е твърде лабилен или мобилен, много често фирмите сменят адреси и предмет на дейност или просто се закриват[76], което някои от респондентите предприемачи обясняват с факта, че масовият българин не търси често другоетничната кухня, а предпочита познатите му български ястия. Като друго обяснение за краткото им съществуване може да бъде посочен малочисленият и намаляващ брой на арменците в страната.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архиви

Архив на Националния център за нематериално културно наследство при ИЕФЕМ–БАН (АНЦНКН), сигн. ФтАИФ № 1793, 1794, 1795, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1915; ФнАИФ № 3017, 3018, 3019, 3020, 3021, 3022, 3024; ПВАИФ № 1288, 1289 и АИФ I № 584, АИФ I № 611.

Изследвания

Варшавер, Е, А. Рочева. Сообщества мигрантов в Москве: взгляд через „этнические кафе“. Москва, Центр исследований миграции и етнично-

[76] Във Варна до 2019 г. е имало ресторант „Маран“ (Restaurant Maran <https://www.facebook.com/maran0877871078/> (27.8.2020); вж. и.също: АНЦНКН, ФнАИФ № 3084, а. е. 6), който е бил посещаван от арменците в града, а в Пловдив – „Арменска къща“ (Арменска къща <https://www.facebook.com/Арменска-къща-150018525157745/?eid=ARDu67IVR-oW0KCPf2FtDnHHXYOila7-MeuLz-Dde8qA1mhvSIULD9Ibm-YU-5UnPkuGZtVSyprX2E6Z> (27.8.2020).

сти РАНХиГС, Центр изучения проблем гражданства и идентичности, 2013 <http://docplayer.ru/28785120-Soobshchestva-migrantov-v-moskve-vzglyad-cherez-etnicheskie-kafe.html> (17.4.2017).

Владимирова, Н. Опазване и съхраняване на културното наследство на арменците в България: актуално състояние и проблеми. Русе, Авангард принт, 2018.

Гуляева, Е. Что делает ресторан этническим? (на примере армянских ресторанов в Санкт-Петербурге). – *Антропологический форум,* 2017, № 32, с. 67–94.

Дятлов, В. И. „Этнические рынки“ в современной России – ускользающий объект исследовательского внимания. – В: *Этнические рынки в России: пространство торга и место встречи.* Иркутск, Издательство ИГУ, 2015, с. 16–41. <http://library.isu.ru/ru/resources/e-library/conf_works_ISU/er_soderzhanie/S_2.pdf> (17.04.2017).

Дятлова, Е. В. Китайский общепит в процессе этнизации городского пространства (на примере Иркутска). – В: *Этнические рынки в России: пространство торга и место встречи.* Иркутск, Изд-во ИГУ, 2015, с. 171–185 <http://cyberleninka.ru/article/n/kitayskiy-obschepit-v-protsesse-etnizatsii-gorodskogo-prostranstva-na-primere-irkutska> (17.04.2017).

Ерниасян, Хр., М. Хаджолян. Арменска книжнина в гр. Варна. – В: *Известия на съюза на учените – Варна 2016. Културното наследство на Варна.* Варна, Съюз на учените – Варна, 2016, с. 27–29.

Караханян, С. К. *История на арменците в Хасково.* Хасково, Арменска Аполистическа Православна Църква „Сурп Степанос“, 1980.

Кехлибарева, С. *Арменските кафенета в Бургас – спомен за отминалото време.* – Бургас репортер, 19 март 2016 <https://burgas-reporter.com/articles/24876> (5.11.2021).

Матанова, Т., Вл. Пенчев. Етнопредприемачество сред руската общност в България. – *Българска етнология,* 2020, № 2, **с.** 155–175.

Матанова, Т., Вл. Пенчев. „Помагаме... Кой с каквото може“. Етнопредприемачество и етноспомощественото сред арменската общност в България. – В: *Миграции, общности и културноисторическо наследство.* София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, с. 501–533.

Парушева, Д. Към професионалната структура на населението в Пловдив: мястото на арменците и евреите в края на 19 и началото на 20 век. – *Годишник на Етнографски музей – Пловдив*, 3, 1998, с. 161–178.

Пенев, Ст. Арменците в България. Кн. 1. Варненските арменци. Варна, Геа-принт, 2012.

Пенчев, Вл., Т. Матанова. Етнопредприемачеството сред българските общности в чужбина и културното ни наследство. – В: *Българите в чужбина – толкова близо, толкова далече.* Ч. 2. София, Род, 2017, с. 43–74.

Пешкова, В. Среднеазиатские „этнические“ кафе Москвы: мигрантская инфраструктура в городском пространстве. – В: *Этнические рынки в России: пространство торга и место встречи.* Иркутск, Изд-во ИГУ, 2015, с. 186–201 <http://library.isu.ru/ru/resources/e-library/conf_works_ISU/er_soderzhanie/S_12.pdf> (17.04.2017).

Пустарнакова, А. А. Репрезентация этнических „других“ в городском пространстве. – *Вестник Самарского гособурственого университета*, 1, 2007, № 51, с. 41–49. <http://vestnik-samgu.samsu.ru/gum/2007web1/soci/200710203.pdf> (18.07.2017).

Пустарнакова, А. А. Этнический „другой“ как коммуникативный субъект: анализ репрезентаций „другости“ в этнических ресторанах. – *Вестник Саратовского государственого технического университета*, 2, 2008, № 32, **с.** 253–259.

Рязанцев, С. В. Этническое предпринимательство как форма адаптации мигрантов. – В: *Общественные науки и современность*, 2000, № 5, с. 73–86 <http://ecsocman.hse.ru/data/017/352/1216/008rQZANCEW.pdf> (14.04.2017).

Интернет източници

Адвокатска кантора Задикян & Станчев <https://bulgaria.worldplaces.me/review/90732017-advokatska-kantora-zadikjan-and-stanchev.html> (7.4.2022).

Арменска Книжарница <https://www.hy-bg.net/bg/> (27.8.2020).

Арменска къща <https://www.facebook.com/Арменска-къща-150018525157745/?eid=ARDu67IVR-oW0KCPf2FtDnHHXYOila7-MeuLz-Dde8qA1mhvSIULD9Ibm-YU-5UnPkuGZtVSyprX2E6Z> (27.8.2020).

Арменски ресторант „Арарат“ в София. – В: *Ararat Restaurant* <http://www.ararat-restaurant.com/?fbclid=IwAR3EINLI6SgBB6ktiHs8MuOTirgAyh_3gkXg3D9U019Ah46VADyvcgQXgLY> (5.11.2021).

АУ – Издаване на разрешения за работа на чужденци в Република България по реда на чл. 70, ал. 2 и чл. 72б от Закона за насърчаване на заетостта. – В: *Министерство на труда и социалната политика. Агенция по заетостта* <https://www.az.government.bg/pages/registratsiya-na-kratkosrochna-zaetost-na-chuzhdentsi-bez-razreshenie-za-rabota/> (22.08.2019).

„Варт“ ЕООД. – В: *VART-BRANDS* <https://www.vart-brands.com/about-us/> (27.8.2020).

В Генерал Тошево произвеждат арменски хляб – лаваш. – В: *Darik news* <https://dariknews.bg/regioni/dobrich/v-general-toshevo-proizvezhdat-armenski-hlqb-lavash-1061846> (5.11.2021).

Егур Егур – арменски ресторант. – В: *Egur, Egur* <http://eguregur.bg/> (5.11.2021).

Заетост на чужденци – нормативна уредба. – В: *Министерство на труда и социалната политика. Агенция по заетостта* <https://www.az.government.bg/pages/zaetost-na-chuzhdenci-normativna-uredba/> (22.08.2019).

За първи път във Варна отвори Арменски магазин. – В: *novavarna* <https://novavarna.net/2016/08/20/за-първи-път-във-варна-отвори-арменски/> (27.8.2020).

Историята на Хилда Казасян – арменка от България. – В: *Multikulti карта София* <https://multikulti.bg/map/bg/spot/egur-egur/> (5.11.2021).

Кулинарното бижу „В света на арменската кухня“ е вече факт. – В: *Общоарменски благотворителен съюз – Пловдив* <http://agbubulgaria.org/?p=3679> (29.8.2020).

Лаваш <https://m.facebook.com/lavash.grill.house?timeend> (27.8. 2020).

Ресторант „Bellagio“ <https://www.facebook.com/pages/category/Armenian-Restaurant/Ресторант-Bellagio-581610852030702/> (27.8.2020).

„Свила“ АД <http://svila.eu/> (5.11.2021).

Сладкарница Изабел <https://www.facebook.com/pg/armenskasladkarnicaizabel/about/?ref=page_internal> (27.8.2020).

REFERENCES

Archives

Arhiv na Nacionalnija centăr za nematerialno kulturno nasledstvo pri IEFEM–BAN (ANCNKN), sign. FtAIF № 1793, 1794, 1795, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1915; FnAIF № 3017, 3018, 3019, 3020, 3021, 3022, 3024; PVAIF № 1288, 1289 i AIF I № 584, AIF I № 611.

Published studies

Varšaver, E, A. Ročeva. Soobšestva migrantov v Moskve: vzgljad čerez „ètničeskie kafe“. Moskva, Centr issledovanij migracii i ètničnosti RANHiGS, Centr izučenija problem graždanstva i identičnosti, 2013 <http://docplayer.ru/28785120-Soobshchestva-migrantov-v-moskve-vzglyad-cherez-etnicheskie-kafe.html> (17.4.2017).

Vladimirova, N. Opazvane i săhranjavane na kulturnoto nasledstvo na armencite v Bălgarija: aktualno săstojanie i problemi. Ruse, Avangard print, 2018.

Guljaeva, E. Čto delaet restoran ètničeskim? (na primere armjanskih restoranov v Sankt-Peterburge). – *Antropologičeskij forum*, 2017, № 32, s. 67–94.

Djatlov, V. I. „Ètničeskie rynki“ v sovremennoj Rossii – uskol′zajuŝij ob″ekt issledovatel′skogo vnimanija. – V: *Ètničeskie rynki v Rossii: prostranstvo torga i mesto vstreči*. Irkutsk, Izdatel′stvo IGU, 2015, s. 16–41. <http://li-

brary.isu.ru/ru/resources/e-library/conf_works_ISU/er_soderzhanie/S_2.pdf> (17.4.2017).

Djatlova, E. V. Kitajskij obšepit v processe ètnizacii gorodskogo prostranstva (na primere Irkutska). – V: *Ètničeskie rynki v Rossii: prostranstvo torga i mesto vstreči.* Irkutsk, Izd-vo IGU, 2015, s. 171–185. <http://cyberleninka.ru/article/n/kitayskiy-obschepit-v-protsesse-etnizatsii-gorodskogo-prostranstva-na-primere-irkutska> (17.4.2017).

Erniasjan, Hr., M. Hadžoljan. Armenska knižnina v gr. Varna. – *Izvestija na sějuza na učenite – Varna 2016. Kulturnoto nasledstvo na Varna*. Varna, Sějuz na učenite – Varna, 2016, s. 27–29.

Karahanjan, S. K. Istorija na armencite v Haskovo. Haskovo, Armenska Apolističeska Pravoslavna Cărkva „Surp Stepanos“, 1980.

Kehlibareva, S. Armenskite kafeneta v Burgas – spomen za otminaloto vreme. – *Burgas reporter*, 19 mart 2016 <https://burgas-reporter.com/articles/24876> (5.11.2021).

Matanova, T., Vl. Penčev. Etnopredpriemačestvo sred ruskata obštnost v Bălgarija. – *Bălgarska etnologija*, 2020, № 2, s. 155–175.

Matanova, T., Vl. Penčev. „Pomagame... Koj s kakvoto može“. Etnopredpriemačestvo i etnospomoštestvovatelstvo sred armenskata obštnost v Bălgarija. – V: *Migracii, obštnosti i kulturnoistoričesko nasledstvo*. Sofija, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2021, s. 501–533.

Paruševa, D. Kăm profesionalnata struktura na naselenieto v Plovdiv: mjastoto na armencite i evreite v kraja na 19 i načaloto na 20 vek. – *Godišnik na Etnografski Muzej – Plovdiv*, 3, 1998, s. 161–178.

Penev, St. Armencite v Bălgarija. Kn. 1. Varnenskite armenci. Varna, Geaprint, 2012.

Penčev, Vl., T. Matanova. Etnopredpriemačestvoto sred bălgarskite obštnosti v čužbina i kulturnoto ni nasledstvo. – V: *Bălgarite v čužbina – tolkova blizo, tolkova daleče*. Č. 2. Sofija, Rod, 2017, s. 43–74.

Peškova, B. Sredneaziatskie „ètničeskie“ kafe Moskvy: migrantskaja infrastruktura v gorodskom prostranstve. – V: *Ètničeskie rynki v Rossii: prostranstvo torga i mesto vstreči***.** Irkutsk, Izd-vo IGU, 2015, s. 186–201 <http://library.isu.ru/ru/resources/e-library/conf_works_ISU/er_soderzhanie/S_12.pdf> (17.4.2017).

Pustarnakova, A. A. Reprezentacija ètničeskih „drugih“ v gorodskom prostranstve. – *Vestnik Samarskogo gosodurstvenogo universiteta*, 1 2007, № 51, s. 41–49 <http://vestnik-samgu.samsu.ru/gum/2007web1/soci/200710203.pdf> (18.7.2017).

Pustarnakova, A. A. Ètničeskij „drugoj“ kak kommunikativnyj sub″ekt: analiz reprezentacij „drugosti“ v ètničeskih restoranah. – *Vestnik Saratovskogo gosudarstvenogo tehničeskogo universiteta*, 2, 2008, № 32, s. 253–259.

Rjazancev, S. V. Ètničeskoe predprinimatel′stvo kak forma adaptacii migrantov. – V: *Obštestvennye nauki i sovremennost′*, 2000, № 5, s. 73–86 <http://ecsocman.hse.ru/data/017/352/1216/008rQZANCEW.pdf> (14.4.2017).

Lauser, A. Beziehungsnetzwerke, Frauenraum und einwenig Heimat. Ein „Asian Food Store“ als Treffpunkt von Filipinas in einerdeutschen Großstadt. – *Kea – Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 1997, № 10, S. 155–180 <http://www.book.dislib.info/b1-other/188121-1-andrea-lauser-beziehungsnetzwerke-frauenraum-und-ein-wenig-heimat.php> (17.4.2017).

Penchev, V., T. Matanova. Ukrainian Ethnic Entrepreneurship in Bulgaria. – *Народна творчість та етнологія*, 2020, № 4 (386), с. 151–163.

Rath, J., A. Swagerman. Promoting Ethnic Entrepreneurship in European Cities. Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2011.

Tadevosyan, A. Migration and Everyday Life: Movement through Cultures and Practices. Yerevan, “Gitutyun” Publishing House, National Academy of Sciences of Armenia, 2014.

Waldinger, R., H. Aldrich, R. Ward and Associates. Ethnic Enterprise. Immigrant Business in Industrial Societies. London, Sage Publication, 1990.

Electronic resources

Advokatska kantora Zadikjan & Stančev <https://bulgaria.worldplaces.me/review/90732017-advokatska-kantora-zadikjan-and-stanchev.html> (7.4.2022).

Armenska Knižarnica <https://www.hy-bg.net/bg/> (27.8.2020).

Armenska kăšta <https://www.facebook.com/Арменска-къща-150018525157745/?eid=ARDu67IVR-oW0KCPf2FtDnHHXYOila7-MeuLz-Dde8qA1mhvSIULD9Ibm-YU-5UnPkuGZtVSyprX2E6Z> (27.8.2020).

Armenski restorant „Ararat“ v Sofija. – V: *Ararat Restaurant* <http://www.ararat-restaurant.com/?fbclid=IwAR3EINLI6SgB B6ktiHs8MuOTirgAyh_3gkXg3D9U019Ah46VADyvcgQXgLY> (5.11.2021).

AU – Izdavane na razreshenija za rabota na čuždenci v Republika Bălgarija po reda na čl. 70, al. 2 i čl. 72b ot Zakona za nasărčavane na zaetostta. – V: *Ministerstvo na truda i socialnata politika. Agencija po zaetostta* <https://www.az.government.bg/pages/registratsiya-na-kratkosrochna-zaetost-na-chuzhdentsi-bez-razreshenie-za-rabota/> (22.08.2019).

„Vart“ EOOD. – V: *VART-BRANDS* <https://www.vart-brands.com/about-us/> (27.8.2020).

V General Toševo proizveždat armenski hljab – lavash. – V: *Darik news* <https://dariknews.bg/regioni/dobrich/v-general-toshevo-proizvezhdat-armenski-hlqb-lavash-1061846> (5.11.2021).

Egur Egur – armenski restorant. – V: *Egur, Egur* <http://eguregur.bg/> (5.11.2021).

Zaetost na čuždenci – normativna uredba. – V: *Ministerstvo na truda i socialnata politika. Agencija po zaetostta* <https://www.az.government.bg/pages/zaetost-na-chuzhdenci-normativna-uredba/> (22.08.2019).

Za părvi păt văv Varna otvori Armenski magazin. – V: *novavarna* <https://novavarna.net/2016/08/20/за-първи-път-във-варна-отвори-арменски/> (27.8. 2020).

Istorijata na Hilda Kazasjan – armenka ot Bălgarija. – V: *Multikulti karta Sofija* <https://multikulti.bg/map/bg/spot/egur-egur/> (5.11.2021).

Kulinarnoto bižu „V sveta na armenskata kuhnja“ e veče fakt. – V: *Obštoarmenski blagotvoritelen săjuz – Plovdiv* <http://agbubulgaria.org/?p=3679> (29.8.2020).

Lavaš <https://m.facebook.com/lavash.grill.house?timeend> (27.8.2020).

Restorant „Bellagio“ <https://www.facebook.com/pages/category/Armenian-Restaurant/Ресторант-Bellagio-581610852030702/> (27.8.2020).

„Svila“ AD <http://svila.eu/> (5.11.2021).

Sladkarnica Izabel <https://www.facebook.com/pg/armenskasladkarnicaizabel/about/?ref=page_internal> (27.8.2020).

DINA <https://www.lavash.bg/> (5.11.2021).

Jacklin hugasian <https://jacklin-hugasian.com/about-us/> (27.08.2020).

Restaurant Maran <https://www.facebook.com/maran0877871078/> (27.8.2020).

МИГРАЦИЯ И ОБЩЕСТВЕНО РАЗВИТИЕ
Том 2

Българска
Първо издание

Редактор *Албена Накева*
Художник на корицата *Едит Павлова*

Формат 70×100/16
Печатни коли 16

Издателство
Институт за исторически изследвания –
Българска академия на науките

Печатница
Печатна база на Издателска къща
„Св. Георги Победоносец“ ЕООД

ISBN (print) 978-954-2903-54-3
ISBN (online) 978-954-2903-55-0